

**МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ЗАПОРІЗЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ**

Кваліфікаційна наукова праця на правах рукопису

АЛЕКСЕЄВ ОЛЕКСІЙ ОЛЕКСІЙОВИЧ

УДК 930(477.7)«19»:82.0-94(043.5)

ДИСЕРТАЦІЯ

**СЕЛЯНСЬКА МЕМУАРИСТИКА ПІВДЕННОЇ УКРАЇНИ ХХ
СТОЛІТТЯ: ГЕНЕЗА, АВТОРИ ТА ТЕКСТИ**

Спеціальність 032 «Історія та археологія»

Галузь знань «Гуманітарні науки»

Подається на здобуття ступеня доктора філософії

Дисертація містить результати власних досліджень. Використання ідей, результатів і текстів інших авторів мають посилання на відповідне джерело

_____ Алексеев О.О.

Науковий керівник –
Мільчев Володимир Іванович,
доктор історичних наук, професор

Запоріжжя – 2023

АНОТАЦІЯ

Алексєєв О.О. Селянська мемуаристика Південної України ХХ століття: генеза, автори та тексти. – Кваліфікаційна наукова праця на правах рукопису.

Дисертація на здобуття наукового ступеня доктора філософії за спеціальністю 032 «Історія та археологія». Запорізький національний університет, Запоріжжя, 2023.

Дисертація присвячена розвитку, аналізу, оцінці інформаційно-наукових можливостей селянських мемуарних джерел Південної України ХХ століття як джерела з історії краю другої половини XVIII – ХХ століть.

Дослідження проведене із дотриманням принципів об'єктивності, історизму та багатофакторності. Філософські (діалектичний, герменевтики) та загальнонаукові (аналіз, синтез, індукція, типологізація, статистичний) методи пристосовані до потреб джерелознавчого дослідження. Використано ряд спеціально-історичних методів (евристика, історико-порівняльний, текстологічний, біографічний).

У дисертації проаналізовано наступні види особових джерел: щоденники, мемуари «сучасні історії», мемуари «автобіографії». Окрім мемуарів, джерельну базу дослідження склали архівні джерела (матеріали слідчих справ, автобіографії), опубліковані епістолярні джерела та спомини військових та політичних діячів ХХ століття. Загальна джерельна база становить 133 позиції.

В аналізі історіографії проблеми визначено що, питання передумов розвитку селянської мемуаристики дозволяє виокремити два напрямки дослідження: спеціалізовані дослідження з питань мемуаристики та селянської мемуаристики зокрема; наукові роботи, що розробляють соціально-економічні, політичні та ін. теми пов'язані з історією Південної України які дозволяють сформулювати уявлення про історичні процеси які відбувалися в регіоні.

Проте, звертає на себе увагу той факт, що до тепер у вітчизняній історіографії відсутні спеціальні джерелознавчі розвідки, присвячені комплексному аналізу селянських мемуарних матеріалів як джерела з історії Південної України середини XVIII – XX століття.

Важливий напрямок дисертаційного дослідження стосується терміну «селянська мемуаристика». Зокрема, напрацювання критеріїв, які б дозволили виділити мемуари селян з поміж особових джерел інших соціальних груп. Відповідно, спираючись на досвід напрацьований вітчизняними та іноземними дослідниками, хоча б й умовно, можемо визначити основні критерії які дозволяють провести видову класифікацію селянських мемуарних джерел Південної України XX століття.

В результаті проведеного аналізу історіографії та джерельної бази одним з основних критеріїв при будові класифікаційної схеми виокремлюється освітній фактор, як один з головних елементів, що дозволяє віднести автора джерела саме до групи селянської мемуаристики.

Вагома частина дослідження стосується виведення типових рис селянських мемуарних джерел. Окремо звертає на себе увагу те, що у питанні видової класифікації джерел селянської мемуаристики, можемо виділити, як головну особливість, розмитість форм і поєднання в одному тексті ознак, що відповідають різним видам джерел. Відповідно, застосування конкретних класифікаційних схем певною мірою залежить від цілей і завдань, які ставлять перед собою дослідники. Таким чином, підхід до класифікації селянських мемуарних джерел, а саме поділ на мемуари «сучасні історії», мемуари-автобіографії, щоденники, такі що мають або не мають першоджерела має прикладний і в той же час умовний характер.

Переважає частина дисертації присвячена виявленню джерельного потенціалу селянських мемуарних джерел. Селянська мемуаристика Південної України надає досліднику значні інформаційні можливості у питаннях вивчення суспільних, міжнаціональних та родинних відносин, питаннях організації побуту та житла. Не менш цінну історичну інформацію

з даних джерел маємо і в галузі громадського дозвілля, народних традицій, обрядовості та календарних свят. Селянськими авторами подаються унікальні етнографічні матеріали, деякі з них, відсутні в працях класичного народознавства. Селянські мемуарні джерела містять інформацію часто відсутню в інших видах джерел.

Заявлено, про значний науково-інформативний потенціал та високу репрезентативність матеріалів селянського мемуарного походження, що створює потенційні перспективи пізнання минулого та дає можливість репрезентації багатьох аспектів соціально-економічного, духовного та повсякденного життя Південної України. Вивчення селянських мемуарних джерел, що з'явилися впродовж ХХ століття та їх широке залучення до історичних досліджень дозволяє максимально правдиво відобразити історичну дійсність, більш докладно та яскраво відтворити як окремі події, так і характерні риси епохи, або окремих особистостей.

У рамках даного дослідження було проведено роботу щодо виявлення, класифікації, визначення видової належності селянських мемуарних джерел Південної України ХХ століття, створення «образу» селянського історика-аматора. На основі джерелознавчого аналізу розкрито інформативні можливості актуалізованої джерельної бази для дослідження ряду аспектів минулого.

У процесі дослідження селянських мемуарних джерел зроблено обґрунтований висновок про їх репрезентативність, автентичність, науково-інформаційні можливості. Виявлено специфічні риси селянської мемуаристики та проаналізовано причини, що спричинили її генезу.

Комплексний аналіз означеної групи джерел дозволив визначити напрямки історичного реконструювання на мікро та макро рівнях соціально-економічного, політичного, духовного та побутового життя Півдня України другої половини ХVIII – початку ХХ століття, стану міжнаціональних та міжетнічних відносин.

Дослідження селянських мемуарних джерел дає можливість реконструювати перебіг історичних подій, за якими завжди стояли конкретні люди. Матеріали мемуарного походження мають певні особливості та різний ступінь достовірності інформації, а тому вимагають критичного осмислення, використання цілого комплексу інструментів об'єктивного джерелознавчого аналізу. Перспективним напрямком залишається подальший пошук, аналіз та публікація мемуарних джерел селян Півдня України ХХ століття.

Застосування в дослідженні просопографічних методів у питанні вивчення біографій селян істориків-аматорів Південної України, дозволяють виокремити ті аспекти епохи, які б дозволили піти на створення власних історичних екскурсів. Створення просопографічного портрету селянських авторів є важливою складовою відтворення загальних процесів, що створили умови для виникнення селянських наративних джерел.

Практичне значення дисертаційного дослідження полягає у можливості застосовування його змісту, положень, висновків при підготовці спеціальних та узагальнюючих праць з історії України, політичної історії, соціально-економічної історії, питань міжнаціональних відносин, історії побуту, історії «повсякдення» ХХ століття. Результати дослідження можуть бути використані при розробці навчальних курсів та підручників для гуманітарних спеціальностей. Окремі факти, гіпотези та судження, що висловлені в дисертаційному дослідженні, можуть бути використанні науковцями при проведенні досліджень за сумісною проблематикою.

В цілому, дисертаційним дослідженням встановлено, що селянські мемуарні наративи відрізняються інформаційною насиченістю не лише щодо питань повсякденного буття селян Південної України: побуту, традицій, раціону харчування, родинних відносин, дозвілля тощо. А й мають значний потенціал для залучення селянських мемуарних джерел до історичних досліджень за темами макро-рівня.

Мемуарні джерела селян Південної України ХХ століття є своєрідним відображенням змін як у свідомості, так і в повсякденні, і, водночас, є

маркером того, що залишалося незмінним. Перспективним напрямком дослідження теми є подальший пошук, аналіз та публікація селянських мемуарних джерел.

Автор дисертаційного дослідження наголошує на непересічній ролі селянських мемуарних джерел Південної України ХХ століття, особли в ході військової агресії Російської Федерації на терени України 2014 – 2023 рр., спростуванні псевдо історичних наративів, що пропагуються державою агресором. Не лише на тимчасово окупованих українських землях а й міжнародному рівні.

Адже, історична пам'ять Українського народу давно стала полем інформаційних війн з боку Російської Федерації. Для загострення протиріч в українському суспільстві та впливу на громадську думку західних країн РФ використовує інтерпретації історії з метою легітимації своєї політики, спрямованої на руйнацію української національної ідентичності, розкол і знищення Української Держави.

У дисертаційному дослідженні, певною мірою, застосовано досвід Збройних сил України, які використовують в бойових діях проти російського агресора захоплені озброєння радянського та російського виробництва. Спрямовуючи його на захист нашої Батьківщини. Автором використані напрацювання радянських і російських діячів для розвитку вітчизняної історичної науки, яка має у науковому просторі протистояти російському агресору.

Інформативні можливості мемуарних джерел селян Південної України надають факталогічний матеріал у протидії агресивній політиці РФ у інформаційному полі.

Ключові слова: мемуари, щоденники, селянська мемуаристика, історичні джерела, Південна Україна, соціально-економічні відносини, господарство, міжнаціональні стосунки, класифікація джерел, просопографія.

SUMMARY

Alekseev O.O. Peasant Memoir of the Southern Ukraine of the Twentieth Century: Genesis, Authors and Texts - Qualifying scientific work in the form of a manuscript.

Dissertation for the degree of Doctor of Philosophy in the specialty 032 "History and Archeology". Zaporizhzhia National University, Zaporizhzhia, 2023.

The dissertation is devoted to the development, analysis, and evaluation of the information and scientific capabilities of peasant memoirs of twentieth-century Southern Ukraine as a source of regional history of the second half of the eighteenth and twentieth centuries.

The study was conducted in compliance with the principles of objectivity, historicism, and multifactoriality. The philosophical (dialectical, hermeneutical) and general scientific (analysis, synthesis, induction, typologization, statistical) methods are adapted to the needs of source research. A number of special historical methods (heuristics, historical and comparative, textual, biographical) were used.

The dissertation analyzes the following types of personal sources: diaries, memoirs, "modern histories," and memoirs of autobiography. In addition to memoirs, the source base of the study includes archival sources (materials of investigative cases, autobiographies), published epistolary sources, and memoirs of military and political figures of the twentieth century. The total source base includes 133 items.

In the analysis of the historiography of the problem, it is determined that the issue of the prerequisites for the development of peasant memoir allows us to distinguish two areas of research: specialized research on memoir and peasant memoir in particular; scientific works that develop socio-economic, political, and other topics related to the history of southern Ukraine and allow us to form an idea of the historical processes that took place in the region.

However, it is noteworthy that the national historiography still lacks special source studies devoted to a comprehensive analysis of peasant memoirs as a source on the history of Southern Ukraine in the mid-eighteenth to twentieth centuries.

An important area of the dissertation research concerns the term "peasant memoir". In particular, the development of criteria that would allow us to distinguish peasants' memoirs from personal sources of other social groups. Accordingly, based on the experience gained by domestic and foreign researchers, we can identify the main criteria that allow us to conduct a species classification of peasant memoir sources of twentieth-century Southern Ukraine, even if only conditionally.

As a result of the analysis of the historiography and source base, one of the main criteria in the construction of the classification scheme is the educational factor, as one of the main elements that allows us to attribute the author of the source to the group of peasant memoirs.

An important part of the study is devoted to the identification of typical features of peasant memoirs. It is particularly noteworthy that in the issue of the species classification of peasant memoir sources, we can distinguish, as the main feature, the blurring of forms and the combination of features corresponding to different types of sources in one text. Accordingly, the use of specific classification schemes depends to a certain extent on the goals and objectives set by researchers. Thus, the approach to the classification of peasant memoir sources, namely the division into memoirs "modern histories," memoirs-autobiographies, diaries, those with or without primary sources, is both applied and conditional.

The majority of the dissertation is devoted to identifying the source potential of peasant memoirs. Peasant memoirs of southern Ukraine provide the researcher with significant information opportunities in the study of social, interethnic, and family relations, as well as the organization of everyday life and housing. Equally valuable historical information from these sources is available in the field of public leisure, folk traditions, rituals, and calendar holidays. Peasant authors provide unique ethnographic materials, some of which are absent from the works of classical ethnology. Peasant memoir sources contain information often absent from other types of sources.

The article states that peasant memoirs have a significant scientific and informational potential and high representativeness, which creates potential prospects for understanding the past and makes it possible to represent many aspects of socio-economic, spiritual and everyday life in Southern Ukraine. The study of peasant memoir sources that appeared during the twentieth century and their widespread involvement in historical research allows us to reflect historical reality as truthfully as possible, to reproduce in more detail and vividly both individual events and characteristic features of the era or individuals.

In the framework of this study, work was carried out to identify, classify, and determine the species of peasant memoir sources of twentieth-century Southern Ukraine, and to create an "image" of an amateur peasant historian. On the basis of source analysis, the informative possibilities of the updated source base for the study of a number of aspects of the past are revealed.

In the course of the study of peasant memoirs, a reasonable conclusion is made about their representativeness, authenticity, and scientific and informational capabilities. The specific features of peasant memoirs are identified and the reasons for their genesis are analyzed.

A comprehensive analysis of this group of sources has made it possible to determine the directions of historical reconstruction at the micro and macro levels of socio-economic, political, spiritual and everyday life in the South of Ukraine in the second half of the eighteenth and early twentieth centuries, as well as the state of interethnic and interethnic relations.

The study of peasant memoirs makes it possible to reconstruct the course of historical events that have always been driven by specific people. Materials of memoir origin have certain peculiarities and varying degrees of information reliability, and therefore require critical reflection and the use of a whole range of tools for objective source analysis. Further search, analysis, and publication of memoirs of peasants of the twentieth century in the South of Ukraine remains a promising direction.

The use of prosopographical methods in the study of the biographies of peasants by amateur historians of Southern Ukraine makes it possible to highlight those aspects of the era that would allow them to create their own historical excursions. The creation of a prosopographic portrait of peasant authors is an important component of the reproduction of the general processes that created the conditions for the emergence of peasant narrative sources.

The practical significance of the dissertation research lies in the possibility of applying its content, provisions, and conclusions in the preparation of special and generalized works on the history of Ukraine, political history, socio-economic history, issues of interethnic relations, history of everyday life, and history of the "everyday life" of the twentieth century. The results of the study can be used in the development of courses and textbooks for humanities majors. Certain facts, hypotheses, and judgments expressed in the dissertation research can be used by scholars in conducting research on related topics.

In general, the dissertation research has established that peasant memoir narratives are characterized by information richness not only in terms of everyday life of peasants in Southern Ukraine: life, traditions, diet, family relationships, leisure, etc. They also have a significant potential for involving peasant memoirs in historical research on macro-level topics.

The memoirs of twentieth-century peasants in Southern Ukraine are a reflection of changes in both consciousness and everyday life, and at the same time a marker of what remained unchanged. A promising area of research on this topic is the further search, analysis, and publication of peasant memoirs.

The author of the dissertation emphasizes the outstanding role of peasant memoirs of twentieth-century Southern Ukraine, especially during the military aggression of the Russian Federation against Ukraine in 2014-2023, and refuting the pseudo-historical narratives propagated by the aggressor state. Not only on the temporarily occupied Ukrainian lands but also at the international level.

After all, the historical memory of the Ukrainian people has long been a field of information warfare on the part of the Russian Federation. To exacerbate

contradictions in Ukrainian society and influence public opinion in Western countries, the Russian Federation uses interpretations of history to legitimize its policy aimed at destroying Ukrainian national identity, splitting and destroying the Ukrainian state.

The informative capabilities of the memoirs of the peasants of southern Ukraine provide factual material in counteracting the aggressive policy of the Russian Federation in the information field.

Key words: memoirs, diaries, peasant memoir, historical sources, Southern Ukraine, socio-economic relations, economy, interethnic relations, classification of sources, prosopography.

СПИСОК ПРАЦЬ В ЯКИХ ОПУБЛІКОВАНІ ОСНОВНІ НАУКОВІ РЕЗУЛЬТАТИ ДИСЕРТАЦІЇ

Публікації у наукових фахових виданнях України

1. Алексєєв О.О. Питання достовірності селянських мемуарних джерел у висвітленні подій Голодомору 1932 – 33 років // *Емінак. Науковий щоквартальник*. 2020. Вип. 3 (31). С. 261 – 274.
2. Алексєєв О.О. Селянська мемуаристика ХХ ст.: просопографічний підхід // *Universum Historiae et Archeologiae*. 2021. Vol. 4 (29). Lib. 1. С. 147 – 155.
3. Алексєєв О.О. Видова класифікація селянських мемуарних джерел Південної України ХХ століття // *Гілея: науковий вісник*. 2021. Вип. 163 (№ 6-7) Історичні науки. С. 7 – 13.
4. Алексєєв О.О., Васильчук Г.М. Мемуарні джерела селян південно-східної України періоду Першої світової війни // *Zaporizhzhia Historical Review*. 2020. Том 3 № 55. С. 44 – 54.
5. Алексєєв О.О. Селянська мемуаристика Південної України ХХ ст. як джерело до історичних досліджень на макро-рівні // *Zaporizhzhia Historical Review*. 2022. Том 6 № 58. С. 313 – 323.

Статті у збірниках наукових праць і матеріалах конференцій

1. Алексєєв О.О. Тексти селянських мемуарів Степової України ХХ ст. у світлі міждисциплінарного вивчення гуманітаристик. Історія Степової України: стратегії дослідження та репрезентації. Збірник матеріалів науково-практичної конференції з вивчення історії степової України, м. Запоріжжя, 15 – 16 жовтня 2021. Запоріжжя, 2021. С.

Науково-популярні праці, у яких додатково відображено результати дослідження

1. Алексєєв О.О. "Оріхівська справа" в долі моєї родини. Голодомор в Україні 1932-1933 року. Спомини та документи. Запоріжжя, 2009. 44 с.

ЗМІСТ

Перелік умовних скорочень.....	14
Вступ.....	15
1.Стан наукової розробки проблеми та методи її дослідження	
1.1. Стан історіографічно-джерелознавчого осягнення.....	21
1.2. Методика та методологічний інструментарій.....	53
2.Умови та обставини продукування наративних джерел сільським населенням Південної України (кін. ХІХ – перша пол. ХХ ст.)	
2.1. Історичний фон та передумови розвитку селянської мемуаристики.....	64
2.2. Автори: просопографічний портрет селян-«інтелектуалів»	93
2.3. Актуалізація селянської мемуаристики в умовах військово-політичних конфліктів і соціальних зламів першої половини ХХ століття.....	106
3.Класифікація та аналіз мемуарних джерел	
3.1. Видова належність мемуарних джерел.....	130
3.2. Тексти селянських мемуарів у світлі міждисциплінарного вивчення: текстологія та наратологія; історичне джерелознавство та СІД.....	142
4.Інформативний потенціал селянської мемуаристики	
4.1. Мікро-рівень: унікальний життєвий досвід автора на тлі епохи.....	153
4.2. Макро-рівень: історичні події досліджуваної доби.....	172
4.3. Селянська мемуаристика як основа історичного дослідження: на прикладі трагедій Голодомору 1932 – 1933 років.....	195
Висновки.....	218
Список використаних джерел та літератури.....	224
Додатки.....	252

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ

I СВ – Перша світова війна

УСРР – Українська соціалістична радянська республіка

УРСР – Українська радянська соціалістична республіка

АН СРСР – Академія наук Союзу радянських соціалістичних республік

НАН України – Національна академія наук України

ЗМІ – засоби масової інформації

СІД – спеціальні історичні дисципліни

НКВС – народний комісаріат внутрішніх справ

МТС – машинно-тракторна станція

ОУН – Організація українських націоналістів

УПА – Українська повстанська армія

СРСР – Союзу радянських соціалістичних республік

ЗНУ – Запорізький національний університет

КП(б)У – Комуністична партія (більшовиків) України

НЕП – Нова економічна політика

УНР – Українська Народна Республіка

ХТЗ – Харківський тракторний завод

ВСТУП

Актуальність теми. В умовах російської агресії, щодо України та висунення територіальних претензій під прикриттям міфу так званої «Новоросії» постає необхідність вивчення проблеми регіональної ідентичності та її складових, які формують національно-громадський простір. Розширення можливостей виявляється у більш чіткому розумінні суспільних настроїв та міжнаціональних та політичних відносин які формували портрет південноукраїнського регіону. Крім того, останнім часом, нової якості набуває емоційна складова регіональної ідентичності, коли людина сприймає свій край як власний життєвий простір і як частину територіальної цілісності країни. Дослідження у напрямку пізнання Іншого (в нашому випадку селянина Південної України ХХ століття), як частини «колективного «ми» створює нові мобілізаційні ресурси для ефективної відсічі агресору та «п'ятій колонії» яка діє з середини держави.

Пізнання Іншого відкриває перед нами можливості до розуміння людини на тлі історичних процесів не як синтетично створеного образу в нашому уявленні. А як alter ego (другого я), реальної особи в характері та діях якої ми можемо побачити власне віддзеркалення, краще розпізнати самого себе, власні мотиви дій та власне світосприйняття. Адже, перед нами постає доля наших прашурів, у вигляді як є, часто сурово та без прекрас. Перетворюючи наші історичні уявлення в більш глибокі, інтимніші почуття. У випадку з автором даного дослідження, вивчення мемуарних джерел селян Південної України дозволяє поглянути глибше на родинну історію, краще зрозуміти самого себе. Сприйняття Іншого з окресленої позиції дозволяє проводити дослідження у напрямку більш глибокого вивчення тих соціальних та культурних відносин які сформували сучасне обличчя Півдня України.

В контексті пізнання Іншого перед нами постає можливість розгляду оцінки та суджень макроісторичних подій учасником яких ставала звичайна

людина, виходець з села Південної України. Завдяки цьому у нас є можливість розглядати актуальні історичні питання стосунків «маленької людини» та офіційної влади. Аналізувати погляд звичайної особи – селянина на ті перетворення що відбувалися в країні у наслідок таких реформ як колективізація, індустріалізація, ін. Поглянути очима солдата на Першу та Другу світові війни торкнувшись теми «окопної правди».

Врешті, пізнавши Іншого, зрозумівши його життя, мотивацію його дій, усвідомивши в яких, подекуди, страшних умовах знаходилась особа, в тому числі перебуваючи на межі смерті - зуміти прийняти його життєвий досвід на себе. Й, таким чином, хоча б, спробувати уникнути певних помилок у власному житті.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами.

Дисертацію виконано згідно з науково-дослідною темою кафедри джерелознавства, історіографії та спеціальних історичних дисциплін Запорізького національного університету «Джерела з історії Степової України XVIII – початку XXI ст.» (номер державної реєстрації 0118U000381).

Об'єктом дослідження виступає комплекс джерел мемуарного походження, створених селянськими авторами Південної України впродовж XX століття.

Предметом дослідження є джерельна реконструкція та характеристика документального комплексу матеріалів мемуарного походження, авторства селян Південної України XX століття, в якості джерела із історії Південної України другої половини XVIII – XX століття. Також ним є історія створення, репрезентативності та науково-інформативні можливості джерел селянської мемуаристики з політичного, соціально-економічного, духовного та повсякденного життя Півдня України другої половини XVIII – XX століття.

Мета дослідження полягає у комплексному аналізі матеріалів селянської мемуаристики, як джерела із історії Південної України другої половини XVIII – XX століття.

Для досягнення поставленої мети передбачено вирішення наступних дослідницьких **завдань**:

1. Визначити історіографічні особливості матеріалів селянської мемуаристики Південної України ХХ століття як джерела з історії Південної України.
2. Провести систематизацію джерельного комплексу, з визначенням основних груп та їх характеристик.
3. Визначити та схарактеризувати теоретико-методологічні методи та підходи з вивчення означеної групи джерел селянської мемуаристики.
4. З'ясувати змістовне навантаження та вплив емоційного забарвлення на викладення історичних фактів в матеріалах селянської мемуаристики Південної України ХХ століття як джерела з вивчення історії Південної України.
5. Розкрити зміст і характер матеріалів особового походження, встановити тематичне спрямування, визначити їхнє походження та інформаційне насичення в якості джерела з історії Південної України.
6. Встановити рівень достовірності матеріалів для дослідження історії південноукраїнського краю другої половини ХVІІІ – ХХ століття.
7. Створити умовний портрет селянського історика-аматора, застосовуючи метод просопографії.

Хронологічні межі дослідження мають два виміри – джерелознавчий та конкретно-історичний. Джерелознавчий вимір охоплює період створення мемуарних джерел часом ХХ століття. Конкретно-історичний період охоплює другу половину ХVІІІ – ХХ століття. Нижня межа зумовлена часом інтеграції південноукраїнських земель до складу Російської імперії, що вплинуло на соціально-економічне, духовне та повсякденне життя населення та знайшло відбиток у джерелах селянської мемуаристики. Верхній часовий кордон пов'язаний з занепадом радянського режиму, що зумовило глибоку трансформацію суспільства.

Географічні рамки дослідження охоплюють територію сучасного Півдня України, переважно Херсонську, Запорізьку, Дніпропетровську, Одеську та Миколаївську області, а також Автономну Республіку Крим (з урахуванням адміністративного устрою Російської імперії та УСРР/УРСР).

Наукова новизна роботи:

- розглянуто комплекс матеріалів особового походження із історії Південної України другої половини XVIII – XX століття;
- охарактеризовано комплекс джерел мемуарного характеру, що дозволяє визначити напрями історичного реконструювання господарського, духовного та повсякденного життя Півдня України другої половини XVIII – XX століття;
- здійснений комплексний аналіз джерел створив основу для ґрунтовної реконструкції важливих аспектів історії південноукраїнського регіону.

Подальшого розвитку дістало:

- з'ясування ступеня розробки теми в історіографії та визначення актуальних підходів до вивчення селянських мемуарних джерел;
- реконструкція процесу створення та функціонування комплексу селянських мемуарних джерел із історії Південної України;
- виявлення та аналіз джерел селянської мемуаристики із політичного, соціально-економічного, духовного та повсякденного життя Півдня України другої половини XVIII – XX століття.

Уточнено:

- репрезентативність селянських мемуарних джерел та їх інформаційний потенціал для вивчення минулого Південної України другої половини XVIII – XX століття, а саме: автентичність, цілісність, рівень змістового навантаження та емоційного забарвлення;
- обсяг джерел, введених до наукового обігу.

Практичне значення полягає в можливості використання матеріалів, основних положень та висновків дисертаційного дослідження під час підготовки наукових статей з історії України, краєзнавства, релігієзнавства, спеціальних праць з джерелознавства, тощо. Матеріали дослідження можуть бути залучені до публіцистичної, видавничо-інформаційної та екскурсійної роботи. Окремі матеріали містять інформацію, яка може бути використана при проведенні наукових розвідок з залученням особових фондів і документальних зібрань мемуарного, або особового походження для висвітлення проблем відтворення перебігу історичних подій, що вимагає використання великої кількості різних видів першоджерел.

Апробація результатів дисертації. Основні положення дисертаційного дослідження обговорювалось на засіданнях кафедри джерелознавства, історіографії та спеціальних історичних дисциплін Запорізького національного університету. Висвітлювалися в доповідях на міжнародних та всеукраїнських наукових конференціях: науково-практичної конференції з вивчення історії степової України, м. Запоріжжя, 15 – 16 жовтня 2021 «Історія Степової України: стратегії дослідження та репрезентації».

Особистий внесок здобувача. Основні результати дисертаційного дослідження, що виносяться на захист, отримані автором особисто. Доповіді, виголошені на наукових конференціях, є самостійними. П'ять статей у фахових збірниках, зокрема чотири підготовані одноосібно, одна у співавторстві. В ході роботи над дисертаційним дослідженням було виявлено раніше не введене у науковий обіг мемуарне джерело за авторством Белоусова Віктора Олексійовича (1923 – 1995 років життя), селянина с. Покровка Херсонської області. (Додаток 15)

Публікації. Головні результати дослідження відображено у п'яти наукових публікаціях, 1 стаття в збірнику матеріалів наукової конференції.

Структура роботи відповідає поставленій меті та завданням роботи й складається зі вступу, чотирьох розділів, висновків, списку використаних

джерел та літератури (304 позицій), додатків. Загальний обсяг дисертаційної роботи становить 256 сторінок, з них основна частина – 203 сторінки.

РОЗДІЛ 1

СТАН НАУКОВОЇ РОЗРОБКИ ПРОБЛЕМИ ТА МЕТОДИ ЇЇ ДОСЛІДЖЕННЯ.

1.1. Стан історіографічно-джерелознавчого осягнення.

В джерелознавчому аспекті мемуари – особливий вид писемних джерел, що віддзеркалюють погляд автора на минувшу дійсність та його історичну самосвідомість, яка спирається на його суспільні погляди, світосприйняття та життєвий досвід. Дослідження селянських мемуарних матеріалів, в якості джерела з історії Південної України ХХ століття, передбачає вивчення традиції наукового освоєння. Серед перспективних напрямків виділяємо залучення мемуаристики до розгляду історичних питань з використанням селянських мемуарних джерел Південної України ХХ століття.

Історіографія з загальних питань мемуаристики.

При джерелознавчому дослідженні мемуарів центральним та найбільш дискусивним є теоретико-методологічне питання про науково-пізнавальну цінність мемуарних наративів, а також методів їх залучення до історичних досліджень. Довгий час, аналізуючи науково-пізнавальну цінність мемуарів, дослідники приділяли основну увагу питанням достовірності описаних в них історичних подій та пошуку додаткових відомостей, відсутніх в інших видах історичних джерел. Особистий погляд мемуариста, його оцінка подій залишалася «за кадром», не беручись до уваги через фактор суб'єктивності.

Підвалини наукового підходу вивчення писемних джерел, в тому числі мемуарних, були закладені у другій половині ХІХ століття. Українським істориком, деканом історико-філологічного факультету Київського імператорського університету св Володимира Іконніковим В.С. в період з 1891 до 1908 років видається серія монографій історіографічного напрямку. Серед питань розглядаємих дослідником окрім загально наукових, як то предмет та завдання історичної науки, піднімається проблема писемних джерел та необхідності їх критичного осмислення. Дослідником

відзначалось, що історична критика писемного джерела має кілька напрямків: критика тексту та критика фактів [191, с. 49].

В Російській імперії, пізніше в радянській державі, до складу яких входила переважна кількість українських земель, маючи не лише спільне співіснування, а й спільні наукові напрацювання зростання уваги до мемуарних джерел пов'язуємо з революційними подіями 1905 – 1907 років. В цей час в науковий обіг вводяться спомини учасників в боротьбі з самодержавством та спогади державних діячів та чиновників різного рівня. Присутнє в мемуаристиці царського періоду й селянське питання, зокрема виходять публіцистичні наративи «Спомини про аграрний рух 1902 року в Полтавській губернії» [64] та стаття Баженова Миколая «Як у нас пройшов аграрний рух: записки селянина» [138].

В цей час відбувається закладення підвалин наукового підходу до питання вивчення мемуаристики як історичного джерела. Важливу роль в даному процесі відіграє академік Лаппо-Данилевський О.С., який вказував на особливу цінність мемуарів не лише як джерела суто фактологічної інформації, а й як пам'ятки духовної культури відповідної епохи. Лаппо-Данилевський О.С. був переконаний в необхідності розглядати джерелознавство як самостійну науку з власним предметом, об'єктом та завданнями. Багато приділив уваги розробці питань методології джерелознавства.

В питанні досліджень мемуаристики як історичного джерела період до 1917 року позначився, передусім, постановкою загальної проблематики, пошуком наукового визначення терміну «мемуари» та їх основних характеристик. Було закладено підвалини позитивістського підходу до вивчення мемуарів як історичного джерела та їх інформаційного потенціалу порівняно з іншими видами джерел.

З встановленням радянської влади мемуаристика стає одним з інструментів державної пропаганди, яка ставила собі за мету довести антинародний характер колишньої царської влади та приреченість

самодержавства. В цей час видаються спомини борців за «встановлення радянської влади», в тому числі тих що мають селянське коріння.

Період з середини 1930-х років до середини 1950-х років у радянській історіографії позначився передусім зростанням скептичного відношення до мемуарних джерел, адже домінуючим напрямком стало ставлення до мемуарів лише як до допоміжних матеріалів, які дослідник може використовувати лише у якості доповнення до інших видів історичних джерел.

З середини 1950-х років починають відбуватися процеси з перегляду істориками підходів до мемуарних джерел та відмови від визначення їх як виключно допоміжних матеріалів. Подібні зміни, були передусім викликані, певним поверненням радянських істориків до своїх початків, коли мемуари розглядалися як джерела що мали значний ідеологічно-пропагандистський потенціал. Так, у зв'язку з підготовкою на державному рівні святкувань ювілеїв революційних подій 1905 – 1907 років та 1917 року видається значний масив спогадів учасників революційних рухів.

В цей же період, за кордоном, у середовищі української діаспори видається низка мемуарів учасників визвольних змагань доби Української національної революції. Виходять накладом спогади учасників легіона Українських січових стрільців, як то Володимира Дорошенка [117], Євгена Зиблікевича, ін. [62] та журнал «За державність. Матеріали до історії українського війська» який виходив з 1935 по 1966 роки та містив статті з історії українських визвольних змагань першої чверті ХХ століття та спогади їх учасників.

Зростання археографічної діяльності спонукало й загостренню дискусій навколо місця мемуарних джерел в історичній науці. В цей час актуалізуються питання теоретично-методичних досліджень мемуарів, їх видової класифікації, місця мемуарів в загальному комплексі історичних джерел, особливості їх залучення та використання в історичних

дослідженнях. Піднімається проблема суб'єктивності мемуарів як джерела і відповідно визначення їх науково-пізнавальної цінності.

Дискусія навколо питання суб'єктивності інформації викладеної в мемуарних джерелах як одного з основних критеріїв визначення їх наукової та інформативної цінності формує два протилежних табори в середовищі науковців. З одного боку, формується погляд, що суб'єктивність мемуарів не знижує їх цінності як історичного джерела і не повинна перешкоджати їх активному залученню до наукових історичних досліджень. Ідеологом даного напрямку стає автор навчального посібника з джерелознавства «Мемуари як історичне джерело» Черноморський М.Н. [287]

Протистояв даному напрямку погляд, який повертав дослідників на кілька десятиріч назад, та відносив мемуари до так званих «вторинних» або другорядних джерел, принижуючи їх інформаційну цінність для історичної науки через присутність суб'єктивного погляду автора на описувані ним події. В контексті даного напрямку маємо згадати відомого дослідника, академіка АН СРСР Тарле Є.В., який в статті «Значення архівних документів для історії» писав: «Основна риса всієї мемуарної літератури полягає в тому, що автор ставить перед собою мету показати читачеві людей та їх вчинки лише під певним освітленням: підкреслити одне, приховати інше, спотворити третє» [275, с. 102]. На думку Тарле Є.В. суб'єктивність мемуарних джерел є їх іманентною ознакою та головним недоліком. Відповідно, на його думку, робота з мемуарами потребує підвищеної обережності та строго критичного відношення до них як історичного джерела.

Певна спроба примирення між двома концепціями залучення мемуарів до історичних досліджень була здійснена в середині 1970-х років доктором історичних наук Зайончковським П.А., який пропонував виділяти з мемуарних текстів лише фактологічний матеріал, залишаючи поза увагою дослідника оціночну складову авторського тексту мемуариста. Цим він відстоював думку, що цінність мемуарів як історичних джерел полягає виключно у точності викладених фактів [65, с. 6].

Запропонований Зайончковським П.А. підхід пропонував дослідникам, при встановленні науково-пізнавальної цінності мемуарів сконцентровувати увагу виключно на адекватності описуваних в ній подій та новизні їх фактографічності. Особистий погляд мемуариста мав залишатися, так би мовити «за кадром» та не братися до уваги через його суб'єктивність.

Не дивлячись на те, що станом на 70-ті роки ХХ століття домінуючим у вивченні мемуаристики стає підхід до мемуарних джерел як до таких, що повинні мати переважно допоміжні функції в історичних дослідженнях науковців. Тим не менш, саме цей час став періодом нового зростання зацікавлення істориків до мемуарних текстів як важливих історичних джерел. Особливий внесок в теоретико-методологічне дослідження та використання мемуарів були зроблені істориками Голубцовим В.С., Тартаковським А.Г. та Мінц С.С.

Голубцов В.С. активно виступав проти намагань деяких істориків розглядати мемуари в протистоянні з офіційними документами, адже вважав, що такий підхід може бути викликаний лише повним не розумінням дослідником самої природи історичного джерела [166, с. 46]. Визнаючи суб'єктивну складову мемуарного тексту він стверджував, що дана особливість мемуарів не заважає їх залученню, як джерел, до історичних досліджень. Голубцов В.С. дискутуючи з іншими дослідниками звертав увагу на те, що мемуарне джерело дозволяє збагатити наше уявлення про описувані в них події, краще зрозуміти мотивацію людини при виборі того чи іншого вчинку.

Кінець радянського періоду у вивченні мемуаристики позначився роботами історика Тартаковського А.Г., який в своїй праці «Російська мемуаристика XVIII – першої половини XIX століть» закликав своїх колег більше уваги приділяти особистості автора мемуарного джерела, його оточенню, часу коли було створено текст мемуарів, розглядати питання впливів епохи та оточуючого середовища на мемуариста [276]. Крім цього, він підкреслював необхідність дослідження самосвідомості та

світосприйняття автора мемуарів, як один з головних напрямків для кращого розуміння тексту.

Якісно новий підхід Тартаковського А.Г. полягає в класифікації мемуарних джерел, розгляду мемуарів з позиції еволюційних змін, визначивши етапи розвитку мемуаристики як певних рівнів розвитку самосвідомості особи [277]. Тартаковський А.Г. одним з перших серед дослідників виокремив видові ознаки мемуарів, виділяючи їх від інших історичних джерел.

Першою ознакою мемуарних джерел, за Тартаковським, стає «особистісний підхід». Головною діючою особою, на його думку, є автор споминів, що привносить в джерело свій авторський суб'єктивізм і саме через його погляд має відбуватися дослідження документу. Щоправда, з даним твердженням можемо погодитись лише частково. Адже, окремі мемуарні джерела присвячувались певним історичним подіям, військовим або політичним діячам в яких автор джерела відступає на другорядні ролі.

Друга ознака мемуарів – ретроспективність, оскільки мемуарне джерело виникає завжди після описуваних в ньому подій і завжди направлене у минуле. Тартаковський А.Г. звертав увагу на те, що погляд та відношення мемуариста до описуваної ним події не завжди однакове в момент самої події та момент створення мемуарів.

Третьою ознакою Тартаковський виділяється пам'ять, або здатність мемуарного джерела зберігати інформацію про події минулого [161, с. 131 – 132].

Розглядаючи питання еволюції мемуарного жанру Тартаковський А.Г. запропонував виділяти наступні тенденції:

- «1. Перехід від переважно внутрішньо родинних цілей мемуарів до призначення мемуарів для оприлюднення та друку.
2. Перетворення їх у фактор ідейно-політичної боротьби та літератури суспільного значення.

3. Усвідомлення значення мемуарів для історичного пізнання та включення в їх цільове призначення розрахунку на майбутнього історика» [277, с. 16].

Відповідно, в питанні еволюційних змін мемуарного жанру, можемо казати не стільки про внутрішній розвиток, як про зовнішні впливи. Зокрема, намаганні використання мемуарів з метою зведення рахунків, отриманні політичних дивідендів, ін. як самими авторами, так і державними інституціями. Так, спогади створенні автором, початково для внутрішньо родинних цілей з часом можуть бути використанні як ідеологічно-пропагандистський матеріал, або як зброя в політичній боротьбі.

Крім того, Тартаковський А.Г. визнавав, що окреслені ним напрямки в розробці теоретично-методичних питань дослідження мемуаристики носять переважною мірою лише нариси перспективних тем і потребують подальшого розвитку та наукового вивчення.

Продовжувачем заданого Тартаковським А.Г. напрямком вивчення мемуарних джерел можемо вважати Мінц С.С. Яка як і попередній дослідник багато уваги приділяла питанню еволюції мемуарних джерел, їх видовій класифікації та особливостям залучення до історичних досліджень. Вона підкреслювала, що дійсність віддзеркалюється в джерелі мемуарного походження саме через призму сприйняття мемуариста і цей аспект визначає не лише специфіку мемуарів як історичного джерела, а й підвищує їх пізнавальне значення. «Суб'єктивна природа мемуарної літератури, сприйнята як ступінь свідомості мемуаристом особистого «я» та між особисті відносини, в які залученим є автор мемуарного джерела, можуть слугувати провідною ознакою при встановленні цінності даного джерела, його місця серед інших джерел, при визначені його потенційних можливостей як джерела певного виду» [248, с. 60].

Таким чином, на думку Мінц С.С., мемуари є результатом саморефлексії індивіду (автора мемуарного тексту), його прагненням показати свою суспільну вагу та місце в історичних подіях.

В середовищі українських вчених активізація наукових досліджень в галузі мемуаристики припадає на 60-80-ті роки ХХ століття. Розробкою даного напрямку займається ціла плеяда українських вчених, серед яких можемо назвати Санцевича А.В., Стрельського Г.В., Довгопол В.М., Литвиненко М.А., Ляха Р.Д., Варшавчика М.А., Ковальського М.П., Мищика Ю.А.

Стрельський Г.В. працюючи з мемуарами як джерелом до вивчення подій так званої «Жовтневої революції» 1917 року багато уваги приділяє питанням їх видової класифікації, піднімає питання критичного аналізу мемуарних текстів. Виділяючи напрямки для зовнішньої та внутрішньої критики мемуарного джерела. До зовнішньої критики ним було зараховано: встановлення автентичності, вивчення оригінальності тексту, визначення ступеня довіри до тексту, визначення обсягу та характеру нашарувань різних редакцій видання. Під внутрішньою критикою вбачав необхідність врахування класової належності автора мемуарів, його суспільного та службового положення, професії [274, с. 269 – 270].

Як бачимо, певною слабкістю, запропонованої Стрельським Г.В. схеми критичного аналізу мемуарного джерела була пануюча, в історичній науці, та й суспільству загалом, потреба дотримання марксистсько-ленінської філософії.

Продовжив розвивати теоретико-методологічний напрямок мемуаристики знаний представник Дніпропетровської школи джерелознавства Мищик Ю.А. вивчаючи мемуари в контексті джерел історії України XVII – XVIII століть. Він виділяв мемуарні джерела як різновид наративних джерел – «... щоденники й спогади, що відрізняються один від одного за методами створення, внутрішньою структурою й функцією твору» [252, с. 196]. Щоденники, за його визначенням, - це синхронні записи автора про сучасні йому події, що відрізняються від спогадів порівняно не значною часовою дистанцією (день, тиждень, зрідка – місяць і більше).

Доктором історичних наук, професором Дніпропетровського державного університету Ковальським М.П. в роботі «Окремі проблеми теорії та методики історичного джерелознавства», при розгляді місця історичних джерел в науці, слушно зауважувалось, що дослідження в яких відсутня класифікація історичних джерел перетворюються на бібліографічні описи. Й, відповідно, не можуть вважатися науковим дослідженням високого рівня [206].

Загалом, даному періоду напрацювань українських вчених в галузі мемуаристики характерно розширення джерелознавчої бази історичних досліджень які виходили за межі лише радянського періоду України. В той же час, вказувалось на суб'єктивність мемуарних джерел та їх класову обмеженість. Загалом, мемуарну літературу розглядали як необхідне, але все ж другорядне джерело порівняно із так званими «офіційними» видами джерел. Підкреслювалась необхідність використання мемуарних джерел перш за все як виховних та ідеологічних матеріалів з встановленням політично-класової позиції автора мемуарного тексту.

До заслуги українських дослідників можемо віднести розробку проблеми ролі людського фактору в історії, соціальної психології, масової свідомості. Було акцентовано увагу на важливості мемуарних джерел у справі подолання ідеологічних кліше в історико-біографічних дослідженнях. Роботи дослідників склали надійну теоретико-методологічну базу для подальших досліджень як теоретичного, так і прикладного характеру. Адже, сьогодні, незаперечним є факт використання мемуарів як історичних та біографічних джерел. Свідченням того є публікація значного масиву як власне мемуарів різних епох, так і досліджень окремих історичних періодів та подій через їх призму [236, с. 493 – 507].

Звертаючись до сучасного періоду вітчизняних досліджень в галузі джерелознавства та мемуаристики маємо перед усім згадати доктора історичних наук Войцехівську І.Н. За її визначенням «мемуаристика – вивчає оповідні твори особового походження, створені на основі зафіксованих

писемно або у пам'яті автора вражень про події, учасником або свідком (очевидцем) яких він був» [156, с. 359]. Визнаючи авторську індивідуальність як основну характерну особливість мемуарного тексту, Войцехівська І.Н. наголошувала на необхідності передусім аналітичної критики мемуарного джерела.

На сьогоднішньому етапі розробки теоретичних і методологічних проблем мемуаристики відзначаємо підвищення уваги дослідників до її культурологічного та міждисциплінарного аспектів. Подальшій розробці питань еволюції мемуарних джерел, перспектив залучення до наукових досліджень сприяв пошук і наукова атрибуція неопублікованих матеріалів, в тому числі в напрямку селянських мемуарних джерел.

Археографічний вимір.

Провідну роль у підготовці та введенні в науковий обіг мемуарних джерел відіграє створений у 1991 році Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України. Головним його завданням є виявлення та наукова публікація документальних та інших масивів джерел з історії України та її місця у світі. Маючи наукові представництва у ряді регіональних вищих учбових закладах, зокрема Харківському, Запорізькому, Миколаївському та інших університетах Інститут української археографії та джерелознавства забезпечує високий академічний рівень археографічної діяльності.

З масиву видавничих проектів Інститута української археографії та джерелознавства можемо виділити серію «Мемуари. Щоденники», «Усна історія Степової України / Запорізький край», «Український голокост 1932-1933: Свідчення тих, хто вижив» та ін. Наукові збірники, що видаються під егідою Інститута «Український археографічний щорічник» та «Славістична збірка».

Кафедрою історіографії, джерелознавства та археології Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна видані серії збірок документів і матеріалів із фондів ДАХО «Старовинні міста Харківщини»

(1993 – 1995 рр.; редактор – А. І. Епштейн; укладачі – Б. П. Зайцев, С. М. Куделко, Б. К. Мигаль, С. І. Посохов, С. В. Потрашков) та «Краю мій, Слобожанщино!» (редактор – Б. К. Мигаль; члени редколегії – А. І. Епштейн, Б. П. Зайцев, С. М. Куделко, С. І. Посохов, С. В. Потрашков) присвячені історії краю. Виходять матеріали з історії Харківського університета, зокрема спогади викладачів та вихованців.

За сприяння Південного відділення інституту української археографії та джерелознавства Чорноморського національного університету імені Петра Могили виходить в світ міжнародний науковий журнал «Історичний архів. Archiwum historyczne. Historical archive» (до 2022 року – «Історичний архів. Наукові студії»). Збірник містить публікації історичних джерел, джерелознавчих та історіографічних досліджень, статей з актуальних проблем історії України та всесвітньої історії, міжнародних відносин, історії історичної науки.

Кафедрою історії, археології та методики викладання Херсонського державного університету в рамках видання збірника наукових праць «Південний архів (історичні науки)» виходять, зокрема, матеріали, що містять мемуарні джерела. На базі кафедри діє наукова проблемна група "Розвиток краєзнавчих досліджень на Херсонщині" створена для залучення студентів до виконання наукових досліджень.

На базі Дніпровського національного університету імені Олеся Гончара виходить друком Дніпропетровський історико-археографічний збірник присвячений актуальним проблемам української історіографії, історії суспільної думки, джерелознавства та археографії історії України. Наприкінці серпня 2022 р. в рамках підготовки до 50-річного ювілею кафедри історіографії, джерелознавства та архівознавства ми підготували колективну монографію "Історіографічні та джерелознавчі проблеми історії України. Доля історичного пізнання та долі істориків", яка містить певний масив джерел особового походження.

В 2001 році археографічною експедицією Запорізького наукового товариства ім. Якова Новицького і Запорізького відділення Інституту української археографії та джерелознавства ім. М.С. Грушевського НАН України в селі Мала Білозерка було виявлено три селянських рукопису – Василя Рубеля, Тихона Рубеля та Олександра Запрії. У зв'язку з унікальністю даних джерел постало питання масштабності даного різновиду наративів. Були виявлені рукописні джерела характерні лише до даного села, яке мало козацьке коріння, чи вони мали більш широке розповсюдження? [88, с. 5 – 6].

Адже, на момент виявлення зазначених рукописів, вже були відомі та введені в науковий обіг мемуари вихідців з селянських родин нащадків колишніх запорожців. Зокрема, видані Українською вільною академією наук у Нью-Йорку спомини громадського діяча, вихідця з селянської родини на Херсонщині Чикаленко Є.Х. Дитинство якого пройшло в селі Перешори сучасний Подільський район Одеської області [123].

Проте, з появою рукописів Михайла Алексеєва, Івана Ярошенко, Миколи Молодика стало зрозумілим, що про феномен селянської мемуаристики можемо казати як про досить широко розповсюджене явище. Подальша робота дозволила виявити цілий комплекс селянських мемуарних джерел, який мав досить широке розповсюдження в південноукраїнському регіоні та охопив представників різних національно-етнічних груп.

Відтак, в 2003 році було розпочато підготовку з археографічного та наукового опрацювання селянських наративів з метою включення їх в науковий обіг. І вже 2005 року продовжуючи серійну публікацію «Джерел з історії Південної України» яке здійснювалось силами Запорізького наукового товариства ім. Я. Новицького, Запорізького відділення Інституту української археографії та джерелознавства ім. М.С. Грушевського НАН України та Запорізької філії Східного інституту українознавства ім. Ковальських виходить том 5 «Джерел з історії Південної України» яке містить 5 мемуарів

та один щоденник. Охоплюючи досить значний період – середина XVIII – кінець XX століття.

Загалом, можемо казати про тяглість видавничої традиції мемуарних джерел, згадаємо, зокрема, серії: «Українські мемуари». «Мемуари», «Українські мемуари», «Мемуаристика/ Українське історичне товариство», «Мемуари. Щоденники», «Сучасна мемуаристика», «Українська воєнна мемуаристика», «Бібліотека Історичного клубу „Холодний Яр”», «Мемуарні документи», «Воєнні мемуари», «Современная литература. Воспоминания, мемуаристика», «Академічна серія „Українська керамологічна мемуаристика”», «Біографії та мемуари», «Спогади, щоденники, інтерв'ю». Окрім них, уперіод після 1991 року започатковано ряд історичних джерелознавчих серій: «Джерела з історії української еміграції», «Джерела з історії Південної України», «Волинь унікальна», «Літопис УПА» та ін.

Історіографія з окремих завдань дисертаційного дослідження.

У вітчизняній науці просопографічні дослідження лише набирають популярності, так можемо виділити роботи Попович О.В. «Просопографія як метод дослідження культури сліпих кобзарів» [262] та Чубіни Т.Д. «Просопографія як метод дослідження козацько-старшинських родів» [291] в яких піднімаються як теоретичні так і фактичні питання щодо застосування просопографічних підходів до вивчення окремих досліджуваних груп.

У західній історіографії просопографічні дослідження склалися в окремий напрямок дослідження, орієнтований на створення колективних портретів різних соціальних груп. Так, серед європейських праць, можемо виділити «Перша світова війна Вільгельма Хайдера: нотатки з походу та госпіталю» 2014 року [304]. «Військовий щоденник матері» виданий 2005 року у Німеччині який містить унікальний, раніше не опублікований матеріал та передає погляд на події Першої світової війни очима матері німецького солдата [303].

В російській історичній науці створюється потужна джерельна база, вводяться в науковий обіг раніше не відомі письмові особові джерела, в тому

числі селян вихідців як з російських губерній так і з українських земель. Звертає на себе увагу збірник матеріалів міжнародного колоквиуму присвяченого подіям Першої світової війни, що проходив 1998 року у Петербурзі за участю великої кількості російських та європейських фахівців. Виданий збірник містить велику кількість фактичного матеріалу, що задає нові напрямки для подальших досліджень.

З початком XXI століття російськими істориками створюються роботи в яких застосовуються просопографічні підходи вивчення історичних процесів. До даного напрямку можемо віднести монографію Арсентьєва М.М. та Макушева М.М. «Російські підприємці Мальцеви», в якій на прикладі землевласника Мальцева робиться спроба визначити правові, організаційно-виробничі, соціокультурні та ін. параметри підприємництва в Росії XVIII – XIX століть [168].

Сучасний період вітчизняних досліджень мемуарних джерел можемо розподілити на кілька напрямків, а саме: розгляд мемуарів в контексті історичного джерелознавства та як різновид документальної літератури, або літературний жанр. Узагальнюючим визначенням терміну «мемуари» в обох випадках стають: систематичні, або фрагментарні записи особистості про події минулого, в яких вона брала участь чи була очевидцем, що зазвичай супроводжуються їхньою хронологічною фіксацією [237, с. 36].

В контексті історичного джерелознавства вивчення комплексу мемуарних джерел представлено низкою наукових статей та дисертаційних досліджень, де вони розглядаються як: власне історичне джерело. В даних дослідженнях питання термінології та класифікації мемуарів відступають на другий план та підпорядковують тематиці дослідження і хронології [237, с. 37].

В дисертаційному дослідженні Дарчик Світлани в якому вивчаються спогади та щоденники шляхтичів Речі Посполитої доби національно-визвольних змагань українського народу 1648 – 1657 років піднімаються питання суб'єктивності мемуарних джерел, рівня причетності авторів до

описуваних подій та їх ставлення до певних суспільних явищ. За основні критерії поділу мемуарних джерел виокремлюються спосіб створення та змістова наповненість [176].

Питання класифікації мемуарних джерел розглядається в дисертаційному дослідженні Малика Андрія «Мемуари як джерело до історії української революції (березень 1917 – квітень 1918 рр.)» в якому автор до підвидів мемуарних джерел зараховує спогади, щоденники, автобіографії, записні книжки, листи [243].

Продовжуючи дослідження тематики української революції 1917 – 1921 років Пиріг Руслан звертає увагу на іманентну потребу осмислення причин невдач державотворчих проектів, як одну з причин звернення діячів Української революції до мемуарного жанру. Дослідником доводиться думка, що спогади не всіх діячів революції можуть бути віднесені до класичних творів мемуарного жанру. Наприклад, широко відома праця Винниченка В. «Відродження нації» поєднує в собі елементи історичного дослідження мемуарів, публіцистики та, навіть, белетристики [264].

Розглядаючи сучасні класифікаційні схем мемуарних джерел, пропоновані українськими дослідниками, маємо згадати дисертаційне дослідження Денисюк Марії «Мемуарні твори як джерело до вивчення українського національного руху в час та після Другої світової війни». Авторкою серед різновидів жанрів мемуаристики виділяються спогади, автобіографії, щоденники та щоденникові записи, некрологи і мемуари, підготовлені до видання після смерті автора, спогади-інтерв'ю, спогади малих форм, літературні записи. Дослідниця як тотожні використовує терміни «мемуари», «спогади», «спомини» [178].

Виходячи з мети наукового дослідження Іващенко Вікторія, що розглядає мемуари професорів та студентів Харківського університету XIX – початку XX століття, поділяє мемуари на три групи: мемуари, спеціально присвячені університету, його професорам і студентам;

автобіографічні твори, в яких поряд із університетською тематикою присутні інші сюжетні лінії [194].

Дотичної класифікаційної схеми дотримується Красько Ольга яка, продовжує розробляючи питання мемуарної спадщини Харківського університету в період другої половини ХХ століття – початку ХХІ століття. Авторкою відзначається, що джерела мемуарного характеру не ототожнюються з джерелами особового походження, Тому в її дослідженні не були використані такі різновиди джерел особового походження, як службові автобіографії, листування, некрологи. Проте поняття «джерела мемуарного характеру» є ширшим за поняття «мемуари» і передбачає залучення близьких за жанровою ознакою до мемуарів джерел [220].

В дисертаційному дослідженні Яковчук Світлани присвяченому українському громадсько-політичному діячу Ф. П. Матушевському загальна джерельна база розподіляється на п'ять груп, виділяючи: листи, спомини та щоденники. З метою формування портрету Ф.П. Матушевського авторкою використано опубліковані мемуари Є. Чикаленка, О. Лотоцького, А. Яковліва, С. Єфремова, Д. Дорошенка [298].

Більш широку класифікаційну схему мемуарних джерел в своєму дослідженні пропонує Каліберда Юрій. Аналізуючи військову мемуаристику як джерело вивчення історії українських військових формувань 1917 – 1921 років автор виділяє кілька класифікаційних напрямків: за жанром, часом написання і авторством. До мемуарів відносить спогади, щоденники, автобіографії, записні книжки, листи тощо Дорошенка [201].

Окремо маємо відзначити напрацювання професора Львівського університету Макарчука Степана. Який визначає термін мемуари як твори про дійсні соціально-економічні, політичні, культурні, сімейно-побутові та інші процеси і події, написані учасниками подій і процесів, або їх безпосередніми спостерігачами через певний проміжок часу. Звертаючи увагу, як і інші науковці, на суб'єктивний характер мемуарного джерела, вважаючи його основним негативним фактором. Проте, до переваг мемуарів

відносить збереження інформації про події та моменти історичного процесу, якої не може бути в інших джерелах. У питаннях класифікації мемуарних джерел дослідник пропонує їх поділяти за жанровою ознакою на спогади, автобіографії, щоденники, некрологи, листи (епістолярні документи), літературні записи, подорожні нотатки тощо. При залученні мемуарних джерел до наукових історичних досліджень Макарчук С. пропонує групувати їх за тематично-хронологічним принципом [237, с. 38].

В історіографічному напрямку маємо відзначити вступі статті до вже згаданого тому 5 «Джерел з історії Південної України» підготовані повідними вітчизняними фахівцями: Сергієм Плохієм, Анатолієм Бойко, Володимиром Чопом та Володимиром Мільчевим. Зазначені автори розглядають досить широке коло питань які торкаються передусім науково-інформаційних можливостей селянських мемуарних джерел та їх археографічних особливостей.

В статті «Селянська Кліо: історична пам'ять та національна ідентичність в радянській Україні» [260] українсько-американським вченим Сергієм Плохієм піднімається широке коло питань з визначення можливостей наукової новизни селянської мемуаристики та факторів які сприяли її виникненню.

Сергій Плохій порівнюючи селянські мемуарні джерела з аналогічними джерелами представників інших суспільних верств відзначає їх відмінність не лише іншою структурою та динамікою викладення матеріалу, а й самим художнім підходом. Звертаючи увагу на повноту та не пересічність історичної палітри селянських наративів яка захоплює дух читача щирістю та відвертістю передачі власного досвіду та досвіду епохи. Відзначаючи, що селянська мемуаристика Південної України ХХ століття є унікальним джерелом для досліджень багатьох аспектів української та радянської історії ХХ століття.

Значна увага приділяється Сергієм Плохієм до питань інформаційно-наукових можливостей селянських мемуарних джерел, зокрема він звертає

увагу на питання еволюції національних проєктів на початку ХХ століття, аналізує формування локальних ідентичностей та їх співіснування з загально національними проєктами. Проводить глибокий аналіз впливів макро історичних процесів на формування унікального національно-етнічного середовища Південної України.

Окремої згадки у питанні розвитку питання історіографії селянської мемуаристики Південної України потребує стаття доктора історичних наук, професора Анатолія Бойко «Історія Степової України середини XVIII – XIX століття і її селянська візія» [142]. Автором проводиться ґрунтовне дослідження знакових історичних подій Південної України середини XVIII – XIX століття, як то історія Запорізької Січі, її знищення та подальшої долі козаків, питання розвитку чумацтва, колонізації краю в XIX столітті. До аналізу широко залучаються селянські мемуарні джерела, підтверджуючи свій потужний інформаційно-науковий потенціал саме як наукового історичного джерела.

Спираючись на селянські мемуарні джерела Південної України Анатолій Бойко підтверджує хибність офіційної державної історіографії XIX – XX столітті щодо твердження про фактичний початок історії південноукраїнського регіону лише після 1775 року, процесів з остаточної ліквідації запорізького козацтва та колонізації краю. Відзначаючи, що селянські мемуари формують в читача ефект неперервності буття населення степового краю, яке просякнуло запорізькою козацькою спадщиною.

Анатолій Бойко головною особливістю селянської мемуаристики відзначає її персоніфікацію та детермінованість родинною історією. Людини належної до певного роду, родини яка вписана в загальний контекст історії свого селища, його заселення, господарського та побутового буття, історії, яка врешті-решт, зшита з історією країни, і яка, на кінець, і є історією цієї країни.

На відміну від згаданих вище авторів, які в своїх роботах основну увагу звертають на інформаційно-наукові можливості залучення селянських

мемуарних джерел до досліджень з історії Південної України середини XVIII – XIX століття інший знаний дослідник історії краю Володимир Чоп основну увагу приділяє розгляду селянських наративів як історичному джерелу. Своєю статтею «Селянські рукописи Південної України як історичне джерело» Володимир Чоп фактично започатковує використання науково-теоретичного джерелознавчого підхід до селянської мемуаристики Південної України.

Володимир Чоп досліджує особливості біографій селянських авторів, які могли спонукати окремих селян до творчої діяльності – створення власної історичної праці. Проводиться аналіз джерел за видами, особливостей створення джерела, його історії. Ґрунтовно вивчається зміст селянських наративів, Володимир Чоп виокремлює події як регіонального так і загальнодержавного рівнів, розташовуючи їх за хронологічним принципом, до вивчення яких можуть бути залучені селянські мемуарні джерела.

Окремо автором відзначається інформаційний потенціал селянських мемуарів в етнографічному та побутовому напрямках. Адже, певні традиції та обряди описані у згаданих джерелах не мають подібних описів в класичному народознавстві. Або цікавих релігійних традицій, як то практики продажу селянами дерев'яних церков більш бідним сусіднім селам. Й, безумовно селянська мемуаристика, є цілий скарб для дослідника родинних або суспільних відносин.

Продовжує науковий аналіз селянських мемуарних джерел знаний запорізький історик доктор історичних наук, професор Володимир Мільчев. Його робота «Мемуари та щоденники селян Південної України в археографічному вимірі» є ґрунтовним науковим дослідженням археографічних характеристик та особливостей цілого ряду селянських мемуарних джерел. Зокрема, аналізу піддаються рукописи Василя Рубеля, Тихона Рубеля, Олександра Замрії, Івана Ярошенко, Миколи Молодика та Михайла Алексеєва [253].

До ряду історіографічних досліджень маємо віднести вступні статті до наукових видань текстів селянських мемуарів Данило Коншина [69] та Сергія Сало [106] здійснених в рамках серії «Старожитності Південної України». Статті підготовані до даних видань С. Шевчуком, С. Білівненко та Т. Молдавської відзначаються глибиною наукового аналізу, що охоплює біографічні данні селянських авторів, археографічні особливості джерел, встановлюється інформаційно-науковий потенціал виданих джерел для історичного дослідження.

Вітчизняна наука, дотримуючись світових наукових трендів, вивчає мемуарні джерела за двома основними напрямками як історичне джерело та як літературний твір. Основи загальнотеоретичних і практичних проблем української мемуаристики як історичного джерела заклали Дмитро Дорошенко, Іван Кривецький та Іван Крип'якевич. Дмитром Дорошенком в роботі «Огляд української історіографії» до мемуарів зараховує «автобіографічні спомини, записки, дневники», виділяючи при цьому кілька підгруп щоденників за видами з огляду на характер походження джерела [183]. Застосовуючи дані класифікаційні схеми до мемуарних джерел селян Південної України ХХ століття визначаємо дві групи: перша – автобіографічні спомини (Д. Коншин, С. Сало, М. Алексєєв, Д. Гойченко, ін.); друга – щоденникові записи (Н. Белоус, Т. Кармазь, І. Ярошенко)

Першою окремою роботою з історії української мемуаристики стала робота Івана Кривецького «Українська мемуаристика: сучасний стан і значення» видана 1923 року у м. Львів. У своїй праці Кривецький визначає види особових писемних джерел та виділяє різні етапи формування джерельної бази мемуаристики відповідно до періодів українського державотворення [223]. Розуміючи значення мемуарів як історичного джерела Іван Кривецький окрім проведення загально теоритичних напрацювань в галузі мемуаристики розробляє методичні рекомендації, як саме писати мемуари, оскільки тільки вони «... можуть бути фундаментом до написання правдиво народної історії» [224].

Іван Крип'якевич у статті «Мемуари українців XVI–XVIII ст.» виданої 1924 року пов'язує з подіями українського національного відродження XVI–XVIII ст. підвищений інтерес до мемуаристики, вказуючи, що мемуари стають одним з найулюбленіших жанрів у визначеному періоді. Крип'якевич визначає що в цей час з'являються мемуари в повному розумінні цього слова – автобіографії, воєнні спогади, записки, подорожні записки. Окремо ним було відзначено появу нового для української мемуаристики напрямку – біографії письменників. Загалом автор ставив собі за мету створити реєстр українських мемуарів XVI–XVIII ст. [226].

Якщо аналізувати сучасний стан розробки теоретичних та практичних питань української мемуаристики, відзначаємо значне зростання інтересу науковців до питань мемуаристики, дослідження в даному напрямку проводились Сергієм Білокінь, Степаном Макарчуком, Іриною Войцехівською. Мемуарна спадщина у джерелознавчих роботах зазначених фахівців розглядається в контексті джерел особового походження. Окремі питання мемуаристики розглядалися науковцями у контексті їх конкретного дослідження. Зокрема, виділяємо дослідження Володимира Мільчева «Мемуари та щоденники селян Південної України в археографічному вимірі» [253] та Анатолія Бойко та Сергія Плохія «Особливості передачі тексту селянських мемуарів та щоденників» [143].

Жанрово-стильові та загально теоретичними проблемами джерел особового походження в галузі літературної документалістики в Україні розглядали Олександр Галич «Теорія літератури» [157], Анатолій Погрібний «Літературні явища і з'яви» [234], Галина Мазоха «Епістолярна спадщина і парадигми наукового дослідження» [241] та ін. Зазначені дослідники розглядають сутність дефініцій «мемуари», «щоденники», «автобіографії», проте майже не торкаються теоретичних основ понять, функціональної специфіки спогадів та щоденників.

Серед закордонних робіт, які складають методологічну базу для даного дослідження можемо виділити російську дослідницю Світлану Мінц та її

роботи «Мемуари та російське дворянство: джерелознавчий аспект історично-психологічного дослідження» [249] та «Про міждисциплінарність в історично-культурному дослідженні» [250]. Світлана Мінц визначала, що в основі класифікації та еволюції мемуарних джерел лежить ознака, що враховує єдність суспільного та індивідуального і виділяє в суб'єктивній природі мемуарів суспільно обумовлені характеристики.

Окремо виділяємо фундаментальну роботу професора Гамбургського університету фахівця «Наратологія» [294] в якій автор розглядає теоретичні аспекти сучасної наратології та пропонує власні рішення за окремими спірними питаннями. У означеній праці досліджуються питання комунікаційної структури наративу, авторського погляду, співвідношення тексту наратора та тексту персонажу. Виділяються риси окремих різновидів наративів, систематизуються закони створення наративних джерел та еволюція їх розвитку.

Звертаючись до історіографії питання інформативних можливостей селянських мемуарних джерел на «мікро-рівні» маємо виділити статтю О. Акуніна «Селянство півдня України в кінці 20-х на початку 30-х років ХХ століття: побутовий, морально-психологічний та соціальний аспекти» в якій автор залучає до дослідження мемуарні спогади селян та матеріали «усної» історії. Автор визначає чинники, що впливали на повсякденне життя селянина, зокрема виділяючи – житло, самосвідомість та сімейні традиції. Які є своєрідним індикатором матеріального й духовного середовища [267, с. 265 – 272].

В більш широким географічних рамках до питань організації побуту та дозвілля селян в 20-х роках ХХ століття звертаються історики М. Захарченко, А. Морозов які на основі документальних джерел аналізують побут і дозвілля українського селянства, з'ясовують якість житлово-побутових умов, піднімають питання впливів періодики на суспільне життя на селі [189].

Окремо виділяємо історіографічний доробок у питанні саме селянської мемуаристики Південної України кінця ХІХ – ХХ століть, зокрема статті

вітчизняних науковців А.В. Бойко [142], В.І. Мільчева [253], В.М. Чопа [289] та С.М. Плохія [260]. Зазначеними авторами ґрунтовно аналізується феномен селянської мемуаристики, що виникла на терені регіону. Розглядаються як археографічні аспекти мемуарних джерел, закладаються напрямки для подальшого дослідження впливів на авторів мемуарів історичної епохи, визначаються перспективні напрямки залучення означених джерел до історичної науки як на макро так і на мікро рівні.

Огляд історіографічної бази дозволяє виокремити низку актуальних питань у напрямку мікроісторії селянства Південної України та провести компаративний аналіз з селянськими мемуарними джерелами визначивши їх інформаційні можливості для залучення до подальших історичних досліджень. Перспективними напрямками, окремо в еволюції їх розвитку, можемо вважати наступні питання: організація побуту (житло, ведення господарства, харчування), родинні відносини, традиції, дозвілля, суспільні відносини в середині громади, міжнаціональні стосунки, стосунки окремої людини з державними механізмами, самосвідомість, духовне життя, менталітет, моральні принципи, місцева топоніміка.

Виконання мети та завдань дослідження зумовило залучення великого комплексу джерел. У роботі використовувались матеріали Інституту рукопису Національної бібліотеки України ім. В.І. Вернадського, Українського інституту національної пам'яті, Запорізького відділення Інституту української археографії та джерелознавства ім. М.С. Грушевського НАН України, Галузевий державний архів Служби безпеки України, Державного архіву Запорізької області, Державного архіву Дніпропетровської області, Державного архіву Херсонської області, фондів Запорізького краєзнавчого музею та Гуляйпільського. Зокрема, книга надходжень №31 Запорізького краєзнавчого музею в період з 22 березня 1975 року до 12 жовтня 1975 року, книга вступу експонатів №18 за період 23 жовтня 1968 року до 19 березня 1971 року, книга надходжень №27 – 25 березня 1974 року – 5 серпня 1974 року.

Основа джерельної бази складається з опублікованих та архівних матеріалів мемуарного походження які належать авторству селян Південної України ХХ століття, до якої увійшли:

- мемуари В.Д. Рубеля (1897 – 1966), авторська назва рукопису «Швидкі наброски матеріалу для історії «667»»;
- мемуари Т.Д. Рубеля (1916 – 2002), авторська назва рукопису відсутня;
- мемуари О.О. Замрія (1890 – 1972), авторська назва рукопису «Заповіт власному поколінню»;
- щоденник І.І. Ярошенко (1885 – 1956), авторська назва рукопису «Щоденник Ярошенко Івана Івановича»;
- мемуари М.В. Молодика (1906 – 1992), авторська назва рукопису «Спогади»;
- мемуари М.Є. Алексєєва (1893 – 1986), авторська назва рукопису відсутня;
- мемуари С.І. Ціпка (1917 р.н.), авторська назва рукопису відсутня;
- мемуари І.І. Штерева (1910 – 1989), авторська назва рукопису «Описова історія пращурів родини Штеревих»;
- наратив Д. Гойченко (1903 – 1993), авторська назва рукопису «Крізь розкулачення та Голодомор»;
- щоденник Н.М. Білоуса (1889 – 1972), авторська назва рукопису відсутня;
- щоденник Д.Д. Заволока (1906 р.н.), авторська назва рукопису відсутня;
- спогади Д.Н. Коншина, авторська назва рукопису «Розповідь про власне життя...»;
- спогади І.М. Марусенко (1899 р.н.), авторська назва рукопису «Марусенко Іван Михайлович. Складено проходження про життя людини його в роки»
- Д.З. Лях. «Спогади про життя моє» (Додаток 6, 7);

- спогади С.Є. Сала (1899 р.н.), авторська назва рукопису «Спогади Сала Сергія Євменовича 1899 року народження».

Комплекс селянських мемуарних джерел став основою для проведення дослідження в напрямку встановлення їх інформаційного потенціалу та можливостей залучень до історичних та краєзнавчих досліджень. Було відтворено образ селянського історика-аматора, який в умовах модерних перетворень ХХ століття ризикуючи якщо не життям, то часто свободою брався до створення власного історичного твору. Запропоновані класифікаційні схеми селянських мемуарних джерел.

В окремий джерельний комплекс виділяємо документальні матеріали епохи, як-то архівні матеріали (метричні книги, статистичні данні, ін.), матеріали ЗМІ (газети та журнали), збірники документів які були використані при проведенні аналізу інформативних можливостей селянських мемуарних джерел. Необхідність залучення даного комплексу була зумовлена потребою проведення компаративного аналізу, використанням історично-порівняльного підходу до мемуарних джерел. Що дозволило встановити рівень достовірності викладеної в селянських мемуарних джерелах інформації, більш глибоко розкрити їх науковий потенціал в залученні до більш широких історичних досліджень.

Залучення матеріалів ЗМІ дозволило в окремих випадках встановити першоджерело інформації селянських мемуарних джерел. До дисертаційного дослідження було залучено комплекс газет, що видавалися у СРСР як на загальнодержавному, так і місцевому рівнях. Зокрема газети центральних органів влади «Известия» (видання Верховної Ради СРСР), «Правда» (видання центрального органу партії більшовиків), та видання районних органів влади «Шляхом Леніна» від 26.09.1932 року (видання Печеніжського районного виконкому комуністичної партії), Газета Новотроїцького районного комітету Компартії України та районної ради народних депутатів Херсонської області «Трудова слава» №11 (7656) від 25 січня 1986 року. (Додаток 12)

Так, мемуари Михайла Алексєєва на завершальному етапі написання за часту передають загальну інформацію про політичну ситуацію в світі спираючись на матеріали радянської преси та закордонних російськомовних радіо ресурсів. В даному контексті маємо згадати щоденник Дмитра Заволоки який, належачи до касти партійних функціонерів але, при цьому мав тісні родинні зв'язки з селянською верствою, у своїх записах порівнює інформації офіційної радянської преси з реальним життям на селі. Як результат, доходить висновку про часту брехливість радянських ЗМІ відносно реальної ситуації в країні.

Зокрема, про те, яка інформації з радянських газет була актуальною для селянина можемо судити й за щоденником мешканця с. Леб'яже (Харківщина) Нестора Білоуса. Адже, судячи з тексту щоденника можемо дійти висновку, що преса була для нього важливим джерелом інформації, з якої автор щоденника виділяв найактуальнішу для себе. Як і Дмитро Заволока Нестор Білоус звертає увагу на невідповідність між інформацією викладеною в радянських газетах з інформацією отриманих з інших джерел, зокрема почутою на мітингах. В записах щоденника які припадають на 1932 рік Нестор Білоус у районній пресі виділяє статті у яких йшлося про хлібозаготівлі та нові податки. Зокрема, згадуючи про жителів власного району, які потрапили під дію сумнозвісного «закону про п'ять колосків».

Серед видань мемуарних джерел, звертає на себе увагу, серії праць виданих Інститутом української археографії та джерелознавства ім. М. Грушевського НАН України: "Україна в міжнародних зв'язках: хроніки, мемуари, щоденники", "Етнографічно-фольклорна спадщина", "Епістолярна спадщина", "Мемуари. Щоденники". Які містять значний пласт джерелознавчого матеріалу, в тому числі споминів вихідців з селянських родин.

Спостерігаємо, останнім часом, поживлення в науковому середовищі до публікації та введенні в науковий обіг нових масивів мемуарних джерел. Зокрема, вийшли друком спомини українського громадського діяча, члена

Української Гельсінської Групи Овсієнко Василя. Колишній в'язень з майже 14-річним «стажем» пропонує півсотні статей, написаних за 20 років волі, – про співкамерників Василя Стуса, Юрія Литвина, Олексу Тихого, Валерія Марченка, Левка Лук'яненка, про в'язнів сумління Оксану Мешко, Миколу Руденка, Петра Григоренка, Євгена Сверстюка та інших видатних особистостей [255].

В 2013 році видаються спомини Гойченка Дмитра випадково виявлені 1994 року в емігрантському архіві Сан-Франциско (США), — це унікальні свідчення про страшні часи радянської колективізації та Голодомору в Україні (південно-східні області, Одеса, Київ та Київщина). Автор цих безцінних свідчень, сам родом із селян, волею долі опинившись у лавах войовничих гнобителів свого стану, робив успішну кар'єру. Належачи до партійно-радянської номенклатури, він володів різнобічною інформацією про становище в суспільстві. Поступово прозріваючи, Гойченко напружено вдивлявся і аналізував усе побачене й пережите. Це зробило його мемуари справжньою енциклопедією трагічного українського буття епохи Голодомору 1932 – 1933 років [49].

Загалом, основу вивчення питання Голодомору 1932 – 1933 років за часів незалежної України заклали у своїх працях Ю. Шаповал [292, с. 21], авторське тріо у складі Г. Касьянова, В. Даниленко та С. Кульчицького [175]. Приділили значну увагу даному питанню і дослідники з Запоріжжя, зокрема Ф. Турченко який розвінчав одразу кілька радянських міфів про події Голодомору 1932 – 1933 років; довів, що голодом були охоплені не лише села а й міста України. Ним було проведено розрахунки коефіцієнту смертності, які показали зростання смертей у період 1932 – 1933 років по селах приблизно у 6 разів, по містам (Василівка, Мелітополь) у 3 рази [282, с. 6 – 22].

Свідчення очевидців трагедії Голодомору, як історичне джерело досліджувала старший науковий співробітник Інституту історії України О. Велесова [38]. В царині збору, публікації свідчень очевидців та їх аналізу

активно працювала професор Г. Капустян [202]. Особливе місце серед досліджень усної історії Голодомору 1932 – 1933 років займає монографія Т. Боряк (Інститут історії України), у якій представлено спогади свідків про вилучення всіх їстівних запасів під виглядом хлібозаготівель [196].

Значний обсяг фактичного матеріалу було зібрано учасниками історико-археграфічних експедицій ЗНУ. Отриманні дані по болгарським селам Запорізької області дозволили вченим ЗНУ В. Мільчеву та Ю. Іріоглу дійти висновку, що лихо охопило весь регіон Південно-Східної України незалежно від національного походження людей [254].

Якщо говорити про сучасний стан розробки теоретичних та методологічних проблем української мемуаристики, то можемо констатувати фактичну відсутність ґрунтовних монографічних досліджень. Разом із цим, у сфері мемуаристики працювали такі дослідники, як Г. Стрельський, Р. Пиріг, С. Макарчук, С. Білоконь, Н. Миронець, І. Войцехівська та ін. [236, с.94 – 95]

Цікавою знахідкою стають спогади уродженця греко-татарського селища Комар Стріонова І.І. які унаочнюють етапи суспільно-політичного та культурного життя маріупольської грецької громади України, особливості ментальності цієї специфічної етнокультурної групи та, власне, народний погляд на віхи політичної історії СРСР. Коментарі та вступна стаття Якубової Л.Д. вводять мемуари Стріонова у контекст національної політики радянської держави 20 – 30-х рр. та загальної історії СРСР міжвоєнного періоду [66].

Ґрунтовною, в тому числі в методологічному аспекті, є праця Папакіна Георгія «Українські визвольні змагання 1939–1956: джерельний контент» присвячена окресленню і розкриттю змістового аспекту Українських визвольних змагань середини ХХ ст., коли на тлі Другої світової війни вибухнула українська національно-визвольна боротьба, спрямована проти всіх загарбників – як нацистських, так і радянських. В книзі розкрита схема класифікації джерел, подається коротка характеристика видів, підвидів, груп та окремих одиниць джерел та пам'яток [257].

Розглядаючи історіографію з питання передумов розвитку селянської мемуаристики виділяємо два напрямки: спеціалізовані дослідження з питань мемуаристики та селянської мемуаристики зокрема; наукові роботи, що розробляють соціально-економічні, політичні та ін. теми пов'язані з історією Південної України та дозволяють сформуванню уявлення про історичні процеси які відбувалися в регіоні. Аналіз історіографічної бази з застосуванням компаративного методу має дозволити, в ході дослідження, сформуванню уявлення історичного фону Південної України ХХ століття на тлі якого виник феномен селянської мемуаристики.

В даному контексті потребує окремого виділення історіографія Першої світової війни (далі І СВ), яка стала одним з факторів актуалізації селянської мемуаристики. Адже, ще в ході війни було розпочато видання особових писемних джерел учасників тих подій. Так у Російській імперії в 1915 році вийшли друком «Розповіді поранених. Картини війни» [102] та «Нариси війни. (Листи з діючої армії)» [98]. Зазначенні праці були видані у репортажному форматі і описували погляд на військові дії як офіцерів, так і рядових солдат. Основною метою видань стає популяризація війни серед населення та створення героїчного ореолу, проведення наукового аналізу за мету в згаданих працях не ставилось.

В радянській історіографії у комплексі мемуарних джерел присвячених І СВ, можемо виділити три великих групи особових джерел: щоденники (листи) та мемуари офіцерів учасників бойових дій, мемуари політичних діячів того часу, мемуари – спогади селянства та робітничої верстви, які пізніше стали учасниками Громадянської війни та будували кар'єру за часів СРСР переважно у Червоній армії. Кожна з цих груп особових джерел активно залучалася до історичного вивчення подій І СВ. Знаходимо велику кількість друкованого матеріалу виданого в Радянському Союзі та закордоном з аналізом зазначених масивів мемуарних джерел. Період радянської історіографії характеризується тенденційними підходами до

вивчення зазначеної проблематики. Проте й існує велика кількість фактичного матеріалу, зокрема особових письмових джерел учасників подій.

Російська історична наука, рухаючись у руслі загальносвітових тенденцій, більш ґрунтовно підійшла до вивчення подій I СВ. Створюється потужна джерельна база. Вводяться в науковий оборот раніше не відомі письмові особові джерела, в тому числі й селян які були рекрутовані до армії та взяли участь у військових діях. Звертає на себе увагу збірник матеріалів міжнародного колоквиуму, що проходив 1998 року у Петербурзі за участю великої кількості російських та європейських фахівців. Виданий збірник містить велику кількість фактичного матеріалу, задає нові напрямки для подальших досліджень [209].

На території Російської федерації захищається ряд дисертацій присвячених питанню селян-солдатів, які пройшли вихори Першої світової. Ставлення селян великоросійських губерній до I СВ, вивчалось у дисертації Крайкіна В.В. «Перша світова війна у сприйнятті селян: за матеріалами Орловської губернії» захищеної в 2009 році у Брянському державному університеті [221]. Ґрунтовне дослідження писемних джерел створених російськими військовополоненими проведено в межах дисертації Абдрашитова Е.Є. «Джерела особового походження з історії російських військовополонених Першої світової війни» [134].

В частині археографічних робіт спостерігаємо підвищення зацікавленості науковців до опрацювання та введення в науковий обіг мемуарних джерел. Значний масив особових джерел офіцерів та учасників війни було видано 2017 року московським журналом «Вітчизняні архіви» у збірнику «Перша світова війна 1914 – 1918 рр. у щоденниках та споминах офіцерів Російської імператорської армії: Збірник документів». Для публікації у збірнику були відібрані сім авторів з російського державного архівного фонду [99]. На основі особових письмових джерел було видано статтю Калмикова В.С. «Окопна» правда Першої світової війни» яка присвячена погляду рядових солдатів та офіцерів російської армії на історію

I СВ, внутрішні стосунки між військовими та проаналізовано відношення до солдат війська противника [199].

Вводяться в обіг особові джерела учасників війни армій військ Антанти та Центральних держав. Так по завершенню війни в європейських країнах видаються художні твори, написані безпосередніми учасниками I СВ та описують пережиті ними події. До зразків художньої літератури створеної на мемуарній основі відносимо видану в 1929 році у Берліні працю М. Берадта «Нотатки солдата» [299]. Продовжує напрямом книги американського автора, учасника війни, Джона Пассоса «Три солдата», що була видана в Сполучених Штатах 1921 року та стала першим класичним романом за подіям Першої світової війни [300].

Серед європейських археографічних праць можемо виділити «Перша світова війна Вільгельма Хайдера: нотатки з походу та госпіталю» 2014 року, яка передає уявлення баварського солдата про початок війни та розповідає про атмосферу і внутрішній порядок армійського госпіталю часів війни [304]. «Військовий щоденник матері» виданий 2005 року у Німеччині становить унікальний раніше не опублікований щоденник часів I СВ. Видання передає погляд на події матері солдата на дім котрої спустилися жахи війни та змусили її ламати й переглядати свої світоглядні переконання [303].

Аналізуючи історіографію питання мемуарної спадщини селян українців, що воювали в I СВ у лавах російської армії, визначаємо що даний напрямок не набув особливої актуальності. Проте, звертають увагу на себе статті Сергія Плохія та Володимира Чопа, що були опубліковані у якості передмов до збірників мемуарних джерел селян південно-східної України виданих Запорізьким відділенням Інституту української археографії та джерелознавства ім. М.С. Грушевського НАН України. В зазначених статтях подається досить ґрунтовний погляд на участь селян українців у подіях I СВ, задаються перспективні напрямки до подальшого вивчення [88].

Серед узагальнюючих робіт, що відносимо до питань дослідження процесів які відбувалися на селі в Південній Україні наприкінці XIX – XX

століть відзначає працю Грицака Я.Й. «Нариси з історії України: формування української модерної нації» в якій автор розглядає соціально-економічні зміни, які відбулися на південних українських землях в означений період, детально зупиняється на розгляді факторів які сприяли перетворенню селянської маси на групу з чітко вираженими національними ознаками [170, с. 249].

До групи загальних робіт з історії Південної України відносимо ґрунтовну монографію Ярослави Верменич «Південна Україна на цивілізаційному пограниччі». У праці авторка розглядає соціокультурний і ментальний образ Південної України – регіону, який сформувався на перехресті різноспрямованих політичних, економічних та культурних впливів. Аналізуються процеси які заклали особливості у розвитку регіону з огляду формуванні на території унікального поєднання різноманітних національних та культурних груп [150].

До питання міжнаціональних відносин та процесів, що відбувалися на території Південної України ґрунтовно підходить Бойко Я.В. який у роботі «Заселення Південної України. Формування етнічного складу населення краю: росіяни та українці (кінець XVIII – початок XXI століття)» детально зупиняється на процесах заселення краю, наводить цікаві статистичні данні [144].

Значна увага до вивчення міжнаціональних відносин приділяється у роботі запорізьких істориків Галини та Федіра Турченко «Південна Україна: модернізація, світова війна, революція (кінець XIX – 1921 р.). Їх увага зосереджена довкола процесів націєтворення, на тлі модернізаційних процесів які відбувалися в цей час в регіоні [283].

З історіографії присвяченій методології досліджень джерел мемуарного характеру виділяємо статтю І. Геліса, в якій автор робить декілька зауважень щодо специфіки спогадів залежно від місця та ролі мемуариста в подіях. Відповідно підходячи до питання зовнішнього впливу історичного фону епохи на особу мемуариста [159].

Проблема пам'яті мемуариста, впливів оточення та подій історичної епохи розглянута у праці російської дослідниці Лоскутової М.В. «Хрестоматія з усної історії. Навчальний посібник». Вона звертає увагу, що у споминах написаних через певний проміжок часу відбувається переоцінка автором історичних подій свідком яких він став у зв'язку з нарощуванням автором мемуарної праці індивідуального досвіду, який формується під впливом зовнішніх обставин які задаються відповідним історичним періодом [285].

Окремо виділяємо історіографічний доробок у питанні саме селянської мемуаристики Південної України кінця XIX – XX століть, зокрема статті вітчизняних науковців А.В. Бойко [142], В.І. Мільчева [253], В.М. Чопа [289] та С.М. Плохія [260]. Зазначеними авторами ґрунтовно аналізується феномен селянської мемуаристики, що виникла на терені регіону. Розглядаються як археографічні аспекти мемуарних джерел, закладаються напрямки для подальшого дослідження впливів на авторів мемуарів історичної епохи, визначаються перспективні лакуни залучення означених джерел до історичної науки як на макро так і на мікро рівні.

Проте, звертає на себе увагу той факт, що до тепер у вітчизняній історіографії відсутні спеціальні джерелознавчі розвідки, присвячені комплексному аналізу селянських мемуарних матеріалів як джерела з історії Південної України середини XVIII – XX століття.

1.2. Методика та методологічний інструментарій

Методологічний інструментарій дисертаційного дослідження ґрунтується на засадничих положеннях джерелознавчих досліджень вітчизняних та закордонних науковців. Основоположними принципами при проведенні даного дослідження стали принципи історизму, системності, наукової об'єктивності та достовірності у висвітленні історичних подій. Саме на методологічну основу наукової праці дослідника звертається особлива

увага таких родоначальників комплексного міждисциплінарного дослідження, як Д. Тош [280], М. Блок [141], М. Барг [139].

Принцип історизму було покладено в основу дослідження, як один з основних принципів, оскільки його використання дозволяє розглянути історичні процеси у їх динаміці та у зв'язку з тими чинниками, що їх обумовлювали. Використання принципів історизму дає можливість досліджувати масив селянських мемуарних джерел Південної України ХХ століття у контексті соціального, економічного, духовного, побутового та політичного розвитку регіону Південної України у різних історичних умовах.

Застосування підходів історизму передбачає усебічне, комплексне та об'єктивне дослідження, виявлених на цей час, селянських мемуарних джерел з врахуванням історичних умов, які спонукали до виникнення даного комплексу джерел, їх первинної функції та подальшої долі. Використання даного методу дозволяє розглянути класичну джерелознавчу тріаду: коли, та за яких умов було створено джерело, етапи еволюційного розвитку джерела, інформаційні можливості джерела для загальної історичної науки.

Метод історизму, дозволив при вирішенні питань видової належності селянських мемуарних джерел виділити кілька класифікаційних схем, зокрема за особливостями «біографії» джерела було сформовано три групи документів: наративи що не мають чітко вираженого джерела, яке послугувало йому основою (наприклад, мемуари Данила Коншина та Сергія Сала, щоденник Івана Ярошенко (1885 – 1956)); мемуари створені на основі інших джерел як-от спогади Івана Марусенко написані на основі його щоденникових записів; спогади, що хоч мають самостійну основу все ж залучають, в окремих випадках, додаткові джерела (до даної категорії було віднесено мемуари Михайла Алексеєва, «Заповіт своєму поколінню» Олександра Запрії та праця Миколи Молодика, в якій було використано родинні перекази, власні спомини, наукова, науково-популярна література з історії України).

Врахування принципів об'єктивності дозволило нам критично підійти до змісту джерел, уникнути суб'єктивного та однобічного погляду на окремі факти із історії Південної України. Застосування означеного принципу вирішує питання автентичності джерела, визначає можливості інформаційного потенціалу селянських мемуарних джерел. Передбачає залучення неупереджених суджень, використання лише достовірної інформації, відображення всіх поглядів на проблему. Принцип об'єктивності, ставить перед дослідником комплекс вимог, які б забезпечували отримання комплексної інформації з предмету дослідження, встановлення репрезентативності та достовірності джерельних свідчень, має допомогти уникнути інформаційних прогалин.

Застосування методу об'єктивності дозволило дослідити питання розвитку людської свідомості в доволі обмежених умовах селянських громад та розумінню власного місця особи у суспільстві. На прикладі селянських мемуарних джерел ХХ століття ми можемо простежувати як зміни рівня самоцензури так і певну консервацію у підходах до викладення матеріалів селянськими авторами.

В ході виконання дисертаційного дослідження було використано загальнонаукові, спеціально-історичні та конкретно-історичні методи. Безпосередніми засобами дисертаційного дослідження виступили наукові методи, які утворюють єдину систему. Успіх історичного дослідження досягається завдяки використанню комплексу різноманітних дослідницьких методик, яких існує велика кількість. У науковому середовищі не існує усталеної класифікації методів. Спираючись на досвід науковців щодо визначення спектру методів історичного дослідження [208, с. 36]

Із загальнонаукових було залучено до дослідження методи аналізу, узагальнення, абстрагування, синтезу, дедукції, індукції та класифікації.

Метод аналізу було застосовано для визначення функцій джерел, що дозволило виявити їх різноманітність та інформаційний потенціал. Аналіз дав можливість провести розчленування окремих сторін предмета пізнання.

Застосування методів узагальнення та порівняння до селянських наративних джерел, дозволило не лише повніше розкрити зміст окремого джерела, а й завдяки їх взаємному доповненню створити більш цілісну історичну картину. Так, завдяки інформації, що подає в своїх мемуарах Михайло Алексєєв вдалося краще зрозуміти події, що відбувалися у період Громадянської війни 1917 – 1922 років на периферії махновського руху та отримати інформації відсутню в інших відомих науковцям джерелах, зокрема було встановлено ім'я та подальша доля одного з ватажків повстанських загонів – Федіра Зубко.

Сутність методу абстрагування полягає в уявному відстороненні від несуттєвих зв'язків та властивостей джерел та одночасному фіксуванні одного чи кількох аспектів, що становлять об'єкт дослідження. Метод абстрагування надав можливість, у ході дослідження, на основі аналізу масиву наративних джерел селян Південної України ХХ століття, виділити окремі риси притаманні лише певному різновиду джерел.

Використання методу абстрагування дозволило розглянути в дисертаційній роботі питання видової належності мемуарних джерел селян Південної України ХХ століття. Були запропоновані класифікаційні схеми за рисами: жанр; соціальна ознака авторів; форма відтворення події або форма викладу матеріалу; джерело, на основі якого були створені мемуари; характер відтворення події; авторство мемуарів; методи створення, внутрішня структура й функція твору; тематико-хронологічний принцип; зміст; направленість комунікативних зв'язків; вид; час написання.

Не зважаючи на різноманітність змісту, структури, походження, обставин виникнення особового, джерела мають властивості форми та змісту. Принципова єдність цих властивостей історичних джерел, забезпечує можливість єдиного наукового підходу до них – розробку методів джерелознавчого аналізу та джерелознавчого синтезу. Метод синтезу застосовується автором дисертаційного дослідження у процесі формулювання висновків та узагальнень. Метод спирається на

сцієнтистський принцип вивчення минулого науки [210, с. 33] і обумовлює синтезування здобутих історіографічних фактів на основі усвідомлення внутрішньої логіки науки, механізмів виникнення та зміни історичних ідей і концепцій.

Метод класифікації було застосовано для виявлення та встановлення зв'язків між самостійними документами, а також визначенні необхідних методів для аналізу джерела. Вивчення матеріалів особового походження проводилося за класифікаційною моделлю М. Казьмірчук [197]. Даний метод допомагає вивчити особливості внутрішньої структури документів, що необхідно для встановлення зв'язків між різновидами джерел. Класифікація виступає засобом пізнання, що допомагає виокремити приховану інформацію, об'єднати джерела за певними ознаками та застосувати до них спеціальні методи дослідження та аналізу. Використання видової класифікації дозволяє розглядати селянську мемуаристику як продукт певного історичного періоду.

Особливе значення для дисертаційного дослідження становлять спеціально-історичні методи: джерелознавчий, біографічний, евристичний археографічний та текстологічний аналіз та синтез джерел, які дозволили атрибутувати джерела, визначити мотиви їх створення, дослідити еволюційні процеси.

Під час роботи з селянськими мемуарними джерелами, було застосовано два напрямку дослідницької діяльності: у першому випадку джерело розглядалось у контексті історичної реальності, в умовах якої його було створено; у другому випадку джерело аналізувалось як об'єкт пізнання тієї епохи в період якої воно виникло. Даний підхід було засновано на головному постулаті пізнавальної парадигми джерелознавства: документ, що виник в наслідок цілеспрямованої діяльності людини, містить в собі інформацію про особу автора документу, про час та умови свого виникнення. Відповідно, джерело може бути досліджено та інтерпретовано іншою

людиною (дослідником), який вивчає документ з застосуванням широкого кола наукових методів та прийомів.

Вирішенню пізнавальної парадигми джерелознавства сприяла, застосована в дисертації, система джерелознавчих процедур, елементами якої стали: з'ясування обставин, за яких було створено джерело; характеристика джерела; розгляд питань пов'язаних з його функціонуванням у тогочасній реальності; вивчення змісту джерела та оцінка його інформаційних можливостей для історичної науки. Зокрема, застосування означених методів дозволило у питанні видової класифікації джерел селянської мемуаристики, виділити як головну ознаку розмитість форм і поєднання в одному наративі ознак, що відповідають різним видам джерел. Та дійти висновку, що застосування конкретних класифікаційних схем залежить від цілей і завдань, які ставлять перед собою дослідники, з метою отримання максимальних інформаційних можливостей джерела.

Застосуванням евристичного методу, включаючи такі складові як архівна евристика, музейна та бібліографічна, вирішувалось завдання з пошуку джерел та наукової літератури, із зазначеної у дисертації проблематики. Метод архівної евристики включав в себе наступні етапи: вивчення літератури присвяченої архівним установам, архівних каталогів та описів фондів, путівників архівних установ. Використання методів суцільної евристики, у межах архівних фондів, є необхідною умовою для комплексного та об'єктивного аналізу наявної джерельної бази. Проведення бібліографічної евристики дозволило вивчити стан розробленості проблеми селянської мемуаристики Південної України ХХ століття та проаналізувати наукові напрацювання з вивчення наративних джерел загалом.

У процесі дисертаційного дослідження важливе місце посіли біографічний та просопографічний методи. Через аналіз біографій селянських авторів було проаналізовано умови, які посприяли виділенню їх з загальної маси, перетворивши на суб'єктів історичних процесів. Було досліджено «умовного автора», як «історичну особу», та її приналежність до

певної епохи, місцевості, соціальної спільноти та культури, розглянуто питання застосування методу просопографії, при вивченні біографій авторів селянських мемуарних джерел з метою виокремлення спільних рис, які заклали підвалини до виникнення практик мемуарописання в середовищі селян Південної України ХХ століття. Також в дисертації аналізується потенціал просопографії для вивчення загальних процесів.

Дослідником, із застосуванням методів просопографії, було виокремлено спільні риси біографії селянських авторів, які дозволили сформуванню «портрету» селянського грамотія – людини, що народилася у селі Південної України наприкінці ХІХ першій половині ХХ століття у незаможній або середняцькій родині, початкову освіту здобув у сільській школі, отримав навички викладацької та виховної роботи, у характері якого відзначаємо схильність до творчої діяльності.

Завдяки археографічному методу, виділено критерії фільтрації джерел та критерії ар'єргардності (останнього варіанту тексту рукопису). Було окреслено властивості та особливості притаманні даній джерельній групі, що дозволить визначити напрямки до залучення селянських мемуарних джерел в загальноісторичних дослідженнях.

Також в дослідженні, було звернено увагу на сучасні методи якісного та кількісного аналізу текстів, які набули останнім часом поширення в історичній літературі. До актуальних методів аналізу відносимо контент-аналіз, як метод отримання валідних та надійних висновків із текстів з подальшим їх використанням для систематизації інформації. Серед інших методів дослідження селянських наративних джерел певне місце займають етнографічні методи, функціональна прагматика, об'єктивна герменевтика, критичний дискурс-аналіз, наративна семіотика тощо.

Серед конкретно-історичних методів, було використано історико-генетичний, історико-типологічний та історико-порівняльний. Залучення історико-порівняльного методу, дозволило виділити окремі сюжетні напрямки в селянських джерелах та провести зіставлення інформації

представленої в них з іншими історичними джерелами, визначивши репрезентативні можливості досліджуваних матеріалів.

Застосування історико-порівняльного методу, дозволило не лише більш широко розкрити зміст конкретного джерела, але й завдяки тематичному взаємному доповненню текстів, розкрити історичну картину авторського світосприйняття на більш глибокому рівні. Завдяки використанню історико-порівняльного методу в дисертаційній роботі, автор робить спробу визначити ступінь інформативності та репрезентативності кожної окремої пам'ятки; встановити, у випадку наявності, її джерельну основу; реконструювати історичні факти та події.

Історико-типологічний метод, дозволив виокремити загальні риси самостійних документів і відповідно їх систематизувати. Використання даного методу дозволило визначити текстуальну побудову, набір лексем та засобів висловлення авторами селянських наративів емоційно-чуттєвої тональності в різних мемуарах та спогадах.

За допомогою історико-генетичного методу, вдалося установити причино-наслідкові зв'язки й закономірності виникнення окремих джерел, висвітлити сутність змін у різних редакціях селянських джерел. Було простежено особливості розвитку мемуарів і спогадів, щоденників, приватного листування в якості джерела із історії Південної України ХХ століття.

Українська наука, знаходячись у контексті світових наукових трендів, досліджує мемуарні джерела переважно за двома основними напрямками, як: історичне джерело та як літературний твір. Відповідно, до дисертаційного дослідження, мають бути залучені філологічні методи, що дозволяють проводити аналіз мемуарних джерел як текстових документів. Одже, з метою проведення всебічного вивчення мемуарного джерела з отриманням максимальної кількості наукової інформації можливе лише у випадку розширення самих підходів до вивчення джерела.

Застосування текстологічних методів дослідження мемуарних джерел дозволило виділити змістовно-семантичної основи, необхідної для подальшої роботи з джерелом, встановити рівень його інформативності та можливості залучення до наукових історичних досліджень. Залучення методів наратології дозволило розкласти описувану в джерелі подію та судження автора наративу на самостійні рівні, отримавши можливість для проведення більш ґрунтовного аналізу документа [294].

Характерною ознакою селянського мемуарного джерела є загалом притаманна мемуарного жанру особиста суб'єктивна основа (індивідуальне сприйняття) та ретроспектива погляду. Намір їх писати виникає лише у обмеженого кола людей, котрі як певну місію свого життя сприймають необхідність залишити нащадкам інформацію про події свідками яких вони стали, зберігати історію власного роду, поділитися власною життєвою мудрістю.

Автор та сприйняття ним подій посідає центральне місце в наукових дослідженнях мемуаристики. Не виключенням є й селянський мемуарний жанр, в якому особисте «я» (егоцентризм) залишається головним напрямком викладення інформації, хоча в їхніх наративах присутні розповіді про сучасників, друзів, людей яких вони знали. Зважаючи на особливості селянської мемуарної спадщини для їх широкого дослідження варто використовувати загальні принципи аналізу їх як історичного джерела, методи внутрішньої та зовнішньої критики. До основних напрямків наукового аналізу селянської мемуаристики відносимо:

- встановлення авторства тексту та біографічних відомостей його автора;
- з'ясувати причини написання автором мемуарного наративу та час його написання;
- виявити рівень особистого залучення автора мемуарів до описуваної ним події;
- встановити використанні автором додаткові інформаційні джерела;
- проаналізувати стилістичне оформлення джерела;

- виявити історичні неточності тексту, встановити причини їх виникнення;
- дати оцінку місцю та інформаційним можливостям мемуарів в загальному ряду історичних джерел.

Необхідність проведення класифікації селянських мемуарних джерел, визначення їх видової належності та особливостей відносно загального комплексу джерел особового походження, зокрема мемуарних джерел вимагало введення в дослідження кола загальнотеоретичних праць з джерелознавства та міждисциплінарного вивчення: текстології, наратології, СІД.

Залучення загальнотеоретичних досліджень в галузі мемуаристики, зокрема напрацювань закордонних та вітчизняних дослідників таких як: М.А. Варшавчик, В.С. Голубцова, А.Г. Тартаковський, Г.В. Стрельського, С.А. Макарчука, І. Войцехівську, Н. Любовець, С.С. Мінц дозволило структурувати наявні селянські мемуарні джерела. Встановити їх інформаційний потенціал через залучення широкого комплексу методів та прийомів суміжних наук гуманістики. Виявити особливості формування та передачі тексту селянськими мемуарними джерелами. Застосовуючи напрацювання в напрямку просопографічних досліджень сформувані уявлення про автора селянського мемуарного джерела, визначити характерні риси даного типу наративу.

Таким чином, керуючись названими методами та принципами наукового дослідження, автор робить спробу викладення матеріалів дисертаційної роботи у послідовній і завершеній формі, висвітлити процеси накопичення документів особового походження, визначити етапи їх еволюційного розвитку, ступінь інформаційних можливостей, як кожного окремого джерела так і комплексу джерел в цілому для дослідження тих процесів, що відбувалися на терені Південної України наприкінці ХІХ – ХХ століттях. Поєднання означених методів та принципів, дозволяє уникнути суб'єктивних оцінок, дотримуватись об'єктивно-наукових підходів,

забезпечити наукову достовірність результатів дисертаційного дослідження. Через залучення широкого кола джерел, спираючись на наявний арсенал методологічних методів та прийомів, автор намагався реконструювати історичну епоху; на тлі якої відбувалося формування комплексу селянських мемуарних джерел; дослідити впливи, які спонукали селянських авторів «взятися за перо»; побачити буремні події ХХ століття, які розгорнулися на терені Південної України, очима «маленької людини», людини, що більшу частину свого життя присвятила важкій селянській праці.

РОЗДІЛ 2

УМОВИ ТА ОБСТАВИНИ ПРОДУКУВАННЯ НАРАТИВНИХ ДЖЕРЕЛ СІЛЬСКИМ НАСЕЛЕННЯМ ПІВДЕННОЇ УКРАЇНИ (кін. ХІХ – перша пол. ХХ ст.)

2.1. Історичний фон та передумови розвитку селянської мемуаристики.

Процес активного заселення та господарського освоєння Південної України проходив у два етапи: з кінця ХVІІІ століття – до 1861 року, коли було скасовано кріпацтво та з 1861 року по 1917 рік – період становлення та розвитку ринкових відносин [144]. Було сформовано три крупні адміністративні одиниці: Катеринославська, Херсонська та Таврійська губернії, на сьогоднішній 8 областей півдня та південного сходу України та Автономна республіка Крим.

На першому етапі в заселенні краю найбільш активну участь взяло селянство з найближчих українських губерній, в першу чергу Лівобережжя, а з часом і Правобережної України. З 1744 року по 1858 рік чисельність етнічних українців зросла в Катеринославській губернії до 837 тис. чол. (78,9 %), в Херсонській – до 753 тис. (58,6 %), в Таврійській – до 176 тис. (25,6 %). Крім того, у визначений період, на даних землях оселилося понад 70 тис. німецьких колоністів, а також 130 тис. болгар, греків, гагаузів та представників інших етносів [144, с. 246 – 255].

На даному етапі заселення краю російський уряд намагався максимально прискорити цей процес створюючи привабливі умови для переселенців, зокрема іноземних колоністів. Стимулюючи не лише селянську верству до переселення на південь України; а й представників торгово-ремісницького стану, серед яких значну масу складало єврейське населення, більша частина якого осідала у містах та містечках роблячи свій внесок в економічний розвиток краю [286, с. 19].

Поштовхом до другої хвилі заселення краю стало скасування кріпосництва 1861 року та погіршення соціально-економічного становища селянства центральних губерній Російської імперії. Додатковими факторами, що посприяли швидкому заселенню краю стало: наявність у великій кількості неораних приватних та державних земель придатних до освоєння; великий попит на робітничі руки у панських господарствах; високий рівень оплати; відносно низька ціна на продукти харчування; стрімкий розвиток промислових потужностей. Потужним стимулом в активному заселенні краю стала «пшенична лихомана» яка охопила регіон наприкінці ХІХ століття. Стрімке зростання закупівельних цін на збіжжя спричинило не менш стрімке зростання посівних площ, а згодом – і вартості робочої сили: вона в півтора – два рази перевищувала тут вартість праці найманих сільськогосподарських працівників у губерніях виходу [258].

Переважну більшість переселенців другої хвилі заселення земель Південної України дали губернії Центральної чорноземної полоси Російської імперії: Курської, Орловської, Воронежської, Рязанської, Тульської та Тамбовської. Крім того, продовжувалось переміщення населення з губерній Правобережної та Лівобережної України, Білорусі. У пропорційному відношенні вихідці з російських губерній склали 45,3 % переселенців, Лівобережної України – 23,6 %, Правобережної України – 23,0 %, Білорусі – 8,1% [145, с. 8]. На землях Катеринославської губернії оселилось 826 тис. переселенців, в Таврійській – 236 тис., в Херсонській – 165 тис. осіб [158].

В результаті на території Південної України виникає доволі своєрідна спільнота, яка складається з представників різноманітних етносів та віросповідань. Це дозволяє говорити про виникнення на території Південної України своєрідного людського конгломерату, формування специфічних господарських, економічних, соціальних та психологічних відмінностей, що зокрема сприяли виникненню феномену селянської мемуаристики.

У другій половині Російська імперія, включно з територіями українських земель, ставши на шлях реформ, що мали привести до руху

країни в бік активного буржуазного розвитку на зразок провідних Європейських країн, все ще залишалась суто аграрною державою. Однією з причин збереження Російською імперією наприкінці XIX – початку XX століть статусу патріархальної, аграрної держави можемо вважати продовження політики експансійного економічного розвитку з залученням до господарського розвитку нових територій та земель, зокрема земель Південної України.

Від наявності чи відсутності придатного для життя простору залежали уклад життя, форми економічного та соціального розвитку, формування ментальних та психологічних особливостей у населення, особливості культурного розвитку, бо навіть питання війни чи миру. Південь України кінця XIX – початку XX століття стає одним з регіонів інтенсивного економічного розвитку в якому спостерігаємо поєднання двох економічних напрямків: розвитку сільського господарства з залученням нових методів та прийомів ведення сільськогосподарських робіт; активний розвиток промисловості та видобутку природних копалин. Фактично впродовж кількох десятиліть на місці так званого «Дикого Поля» з'являється регіон з унікальним поєднанням промислового та аграрного розвитку, відбувається зустріч нового міського укладу з патріархальним – аграрним.

З метою сприяння сільськогосподарського розвитку краю з ініціативи російського уряду було створено «Імператорське товариство сільського господарства Південної Росії» до складу якого входили відомі та впливові мешканці регіону. Згадку про дане товариство знаходимо у листі архієпископа Херсонського й Таврійського Інокентія до Г.І. Соколова. У лютому 1850 р. владика дякував за обрання членом товариства і висловлював надію, що праця його членів сприятиме розвитку сільського господарства краю [17, арк. 15].

Зміни які відбувалися на терені Південної України призвели не лише до формування регіональних особливостей а й впливали на загальнодержавну політику. Можемо погодитись з думкою Патриції Герлігі, що Південна

Україна з своїм активним розвитком комерціалізованого землеробства стала одним з факторів до реформ другої половини XIX століття. Адже «нові регіони обрали модель продуктивної економічної системи, заснованої переважно на свободі. Поселенці Півдня першими досягли того статусу, якого уряд надав кріпакам Російської імперії 1861 р.» [162, с. 87 – 88].

Реформа 1861 року, викликана як одним з факторів господарським розвитком Південної України, стає в той же час одним з факторів до подальшого заселення краю. Наслідком реформи стає зростання кількості селянського населення в умовах зростання малоземелля, що призвело до надлишку людських трудових ресурсів та неможливості знайти достатню кількість робочих пропозицій у несільськогосподарських галузях. Саме після скасування кріпосництва спостерігаємо зростання кількості селянських переселенців на вільні південні землі як з терену українських так і російських губерній.

Означені процеси знайшли своє відображення у селянській мемуарній спадщині регіону, спомини селянина с. Петрівці Мелітопольського повіту Таврійської губернії (нині Новотроїцького району Херсонської області) Михайла Алексеєва хронологічно починаючись з 1865 року, саме з сюжету коли родина Алексеєвих приймає рішення залишити рідну для себе Курську губернію та оселитися на вільних землях півдня України [28].

Зростання культурно-просвітницької діяльності на півдні України, зокрема створення студенських гуртків, літературних клубів в другій половині XIX століття на Катеринославщині згаданого в споминах відомого діяча-кооператора М.П. Балліна [1]. Декілька років у Катеринославі прожив відомий історик та громадський діяч Д. Дорошенко. За його спогадами, Катеринослав був одним із найкращих і найбагатших міст України [54]. Селянська реформа 1861 року стала першою за часом та найбільш значимою у череді «великих реформ» російського самодержця Олександра II, проте не лише вона задавала тон, тим процесам, що відбувалися на території Російської імперії та землях Південної України зокрема. Земська реформа

1864 року та освітня реформа 1871 року зробили внесок у формування тих історичних умов, що заклали підвалини до виникнення феномену селянської мемуаристики на півдні України. Поширення ідей просвітництва продовжувалось й на початку ХХ століття, так маємо згадати створення у 1907 році «Просвіти» в Миколаєві. Про що свідчить український культурно-освітній діяч М.М. Аркас у своєму листі від 4 лютого 1907 р. до В.П. Степаненка: «Як відберемо дозвіл на відкриття в нас Просвіти, чи не згодився б хто з киян приїхати до нас прочитати який реферат. Це б мало б дуже гарний вплив на наших Просвітян і багато допомогло нашій загальній справі» [3, арк. 1]. Є відомості діяльності «Просвіти» не лише в містах, а й у сільській місцевості, свідчиця про культурно-просвітницьку діяльність організації в с. Мануйловка Новомосковського повіту Катеринославської губернії знаходимо у листі М. Ємця до М. Комарова, де зазначалося, що в осередку відбувалися вистави для селян та робітників. Але «...репертуар Тобілевича та Кропивницького вичерпано і не можуть впливати на глядачів, а тому потребують оновлення» [23, арк. 2].

Інформацію про намагання створити відділення «Просвіти» в Гуляй Полі знаходимо в спогадах Анатолія Гака. Проте, мешканці отримали відмову від губернатора, не зважаючи на їх звернення про допомогу в організації «Просвіти» до Дмитра Яворницького [44, арк. 25].

Робота з створення власної історичної праці могла бути виконана людиною яка мала не лише час, хист та бажання до подібної діяльності а й перш за все володіла грамотою, що не було обов'язковим правилом для селянина кінця ХІХ – першої половини ХХ століття. Оскільки, система початкової шкільної освіти на селі почала вибудовуватись лише після згаданих нами реформ Олександра ІІ, коли після освітньої реформи на зміну церковно-приходським школам прийшла система земських шкіл, й мешканці села отримали доступ до більш якісної освіти, отримавши змогу вивчати не лише Закон Божий, а й російську мову та математику.

У спогадах про видатного лікаря Миколаївщини І.Є. Картаву (1893-1973) можна знайти деякі факти із життя незаможного селянства та потяг його окремих представників до освіти. Попри опір батька, хлопець вирішив здобувати освіту: на «відмінно» закінчив парафіяльну школу, потім отримав місце в 1-й Херсонській чоловічій гімназії, а 1913 р. вступив до медичного факультету Новоросійського університету [16, арк. 11].

Інформацію про отримання шкільної освіти на селі знаходимо фактично в кожному досліджуваному нами джерелу. Можемо вважати, що саме отримання освіти у сільській школі стає одним з перших чинників, що створив історичні умови для виникнення селянської мемуаристики та з впевненістю казати, що без цієї початкової освіти їх життєвий шлях мав би зовсім інший вигляд і навряд чи призвів до написання власних мемуарних творів.

Школа стає для багатьох не лише суто освітньою установою, а переважно виконує більш широку функцію освітньо-культурного центру, закладаючи своїм учням не лише початки граматики й математики, а й любов до творчості. Селянин с. Новогорожене Миколаївської області Сергій Сало у власному наративі, оповідаючи про період навчання у сільській школі з великої любов'ю та повагою згадує свого вчителя Анісіма Гавриловича. Відзначаючи, що навколо школи оберталося фактично все суспільне та культурне життя на селі [106, с. 15].

Роль школи, вже за радянської влади, за спогадами Антоніни Хелемендик-Кокот вже носить не лише освітню, а й пропагандистську місію. Вчитель не лише викладав свій предмет, а й пояснював, що у радянської влади яка буде «нове, щасливе життя» багато заздрісників які намагаються перешкодити цьому поступу нашкодивши партії та народу. Тому учні мали бути пильними, до всього прислухатись й виказувати «ворогів народу», противників колгоспного ладу. Переконували, що потрібно бути відданим партії, її вождю, вождеві всього прогресивного людства – Йосипові Сталінові [119, с. 34].

Важливою історичною віхою у розвитку Російської імперії, досліджуваному нами питанні та регіоні стає Перша світова війна. Хоча військові дії не торкалися безпосередньо земель Південної України, Перша світова війна стала одним з чинників, що призвели до кардинальних змін в обличчі Російської імперії як на макро так і на мікро рівні. Війна не лише призвела до краху Російської імперії потягнувши за собою революційні події та громадянську війну, а й стала важливим чинником психологічних змін у певній частині учасників подій, зокрема рекрутованого до війська селянства.

Перша світова війна створила умови, що стали поштовхом до виникнення селянської мемуаристики та сприяла появі цілого комплексу мемуарних джерел присвячених подіям війни. Зокрема можемо виділити наступні чинники:

1. Система учбових команд з підготовки унтер-офіцерського складу в які активно залучалися рекрутовані селяни які вже мали початкову освіту. В процесі навчання селяни не лише отримували нові знання, а й випрацьовували навички викладацької роботи. Отримання звання унтер-офіцера передбачало формування у колишнього селянина-солдата лідерських навичок достатніх, принаймні, для командування взводом або ротою.
2. Спілкування різних соціальних верств між собою у нестандартних, екстремальних умовах які не могли скластися у мирний час. Відповідно маємо можливість досліджувати стосунки офіцера з солдатами у розрізі стосунків дворянської та селянської верстви. Поява селянських письмових джерел даного періоду, є фактором певного наслідування дворянській традиції до написання щоденників, заміток та мемуарів.
3. Активне листування селян-солдатів з родичами та знайомими що залишились вдома, або потрапили до іншої військової частини. Перша світова війна стала першим великим військовим конфліктом для Російської імперії в якому був налагоджений стабільний поштовий зв'язок з фактично кожною військовою частиною. Таким чином,

зкладається початок формування групи селянських джерел – приватне листування.

4. Психологічно-емоційні умови які спонукав деяких рекрутованих до армії селян взятися за перо. Це перш за все думка про можливість власної загибелі і відповідно бажанні залишити по собі пам'ять. Другим важливим аспектом стає туга солдата по своїм рідним, близькими та за власним домом.
5. Розуміння причетності до чогось великого, яскравої історичної події яка випала на не менш яскравий період молодості автора писемного джерела. Бажання зберегти пам'ять про подію та власну в ній участь залишивши писемні спомини передусім для власних нащадків. Як характерний приклад, можемо навести мемуари Івана Марусенко, які присвячені виключно подіям Першої світової війни [84].

Розглядаючи історичний фон на тлі якого відбувалось формування селянської мемуаристики необхідно відзначити події Української революції та Громадянської війни, що розпочалися з поваленням російського самодержавства. Попри те, що протиборствующи сторони: постала українська держава, стара «біла» Російська імперія та нова «червона» намагалися схилити на свій бік селянську верству, яка на початку ХХ століття переважала за своєю чисельністю інші верстви селянство Південної України в своїй більшості ставилось до подій що розгорталися як до чогось далекого та мало значущого.

Досить влучно, з цього приводу у своєму «Щоденнику» висловився Володимир Винниченко, він занотував під 28-м листопада 1918 року: «Немає у нас нації, є темний, осоловілий від усяких історичних дурманів народ. Ми хочемо зробити його нацією, а він скося дивиться на наші маніпуляції й сердито бурчить» [40, с. 309].

Проте, з погляду сьогодення можемо казати, що період кінця ХІХ – початку ХХ століття став часом піднесення українського руху, як спротиву політиці асиміляції як проводив державний уряд. «Утвердження нації можна

розглядати як відповідь українського народу на історичний виклик, заданий асиміляцією. За таких умов етнос доростає до нації, або щезає» [198, с. 301, 310 – 327].

Можемо казати, що події Української революції та війни сприймалися сільським населенням Півдня України більш з погляду власних політичних уподобань ніж за національною ознакою. Звертає на себе увагу, слабка поінформованість селянства про подіє що розгорталася у Києві та інших великих містах. Що призвело до плутанини у висвітленні окремих подій авторами селянських мемуарів. Михайло Алексєєв та Олександр Замрія [60] ототожнювали Центральну Раду з особою Симона Петлюри, не називаючи імен Михайла Грушевського та Володимира Винниченка.

Виключенням з тенденцій до плутанини можемо вважати вихідця з Гуляпольщини на Запоріжжі Анатолія Гака, який 1919 рік зустрічав у Києві і був не аби як обізнаний в політичних рухах які в той час діяли в Україні. Звертає увагу на добру організованість більшовиків у прагненні підкорити Україну: «Слідом за червоноармійцями поспішали загони московських агітаторів, продармійців та чекістів. Червоноармійці йшли окупувати територію Україн; агітатори – навертати українців до братовбивчої війни; продармійці – грабувати й вивозити до Москви хліб, цукор, худобу; чекісти – винищувати провідну верству українського народу» [44, с. 96]

Відповідно, називаючи причини початку Громадянської війни селянські автори розходились у поглядах. Олександр Замрія вважав причиною початку війни особисті амбіції Симона Петлюри та його прибічників, звинувачуючи їх у бажанні «розколоти Росію», тоді як Михайло Алексєєв вбачав причину конфлікту у політичних розбіжностях та регіональних національних особливостях.

Іншу оцінку подіям давав Микола Молодик, якому у 1917 році виповнилось лише 11 років. Основною причиною початку Громадянської війни він вбачав у незаконному захопленні влади партією більшовиків і розгортанням боротьби з ними представниками інших політичних партій. Він

став єдиним з селянських авторів, що торкалися питання Громадянської війни, який окремо згадує та не ототожнює між собою Центральну Раду, Симона Петлюру та Павла Скоропадського, явно схилиючись на позиції підтримки Центральної Ради [89].

Намагаючись схилити селян на свою підтримку сторони протистояння артикулювали переважно політичні та національно-культурні лозунги. Проте можемо казати, що для сільського населення вони залишалися другорядними. Виходячи з розгляду селянських мемуарних джерел, ми бачимо, що ні українська, ні російська національні ідеї не ставали головними факторами в селянському виборі воюючих сторін. Першочерговим питанням для селян Півдня України в цей час стає вирішення аграрної проблеми, зокрема питання власності на землю.

Незважаючи на те, що південноукраїнське село вийшло з «громадянської війни» так і не акцентувавши уваги на пропонованих йому пан-українських та пан-російських проектах, продовжуючи більше дотримуватись принципів земляцтва, все ж революційні події які прокатилися країною призвели до змін в національній політиці.

Навіть українсько-німецька спілка, судячи з щоденника селянина с. Томаківка Катеринославського повіту Катеринославської губернії (нині районного центру Дніпропетровської області) Івана Ярошенко не викликала особливих застережень. Адже, на тлі анархістів-червоногвардійців, які вже встигли похазяйнувати у рідному селі Ярошенко, прихід такої спілки сприймався з надією на встановлення міцної влади [132].

Певні сподівання на вирішення власних соціально-економічних проблем пов'язувалось селянами з рухом анархістів на чолі з Нестором Махно. Теза якого у вирішенні земельного питання: «Самі створюйте все те, що необхідно для вашого вільного, щасливого життя» [85, с. 79] безумовно була до вподоби селянському населенню. Проте, реальність частіше була зовсім іншою. Так, Микола Молодик у своїх спогадах відзначав, що реальний

початок «громадянської війни» прийшов до його села разом з грабунками та кривавими розправами махновців [89, с. 337].

У серпні 1919 року на Півдні України утверджується денікінський режим, основною діяльністю якого стало відновлення державного ладу дореволюційної Росії. Політика Антона Денікіна мала відчутні негативні наслідки – розпочався рух тотального неприйняття білогвардійського режиму. Намагаючись виправити ситуацію Петро Врангель, який очолив Збройні сили Півдня Росії, прагнув вплинути на ситуацію, що склалася. Задля цього 25 травня 1920 року було схвалено «Правила про передачу казенних, державних та приватних земель у власність за формою тих господарів, що обробляють землю» [169, с. 209]. Однак, спроба білогвардійців до вирішення аграрного питання, була прийнята вже з запізненням і фактично не сприймалася населенням.

Однак, контроль білогвардійців виявився не довгим, вже 26 вересня Н. Махно, з боєм прорвався через фронт та наступного дня біля с. Перегонівка розгромив кілька білогвардійських полків. Махновці руйнуючи денікінський тил, громили гарнізони в Новоукраїнці, Олександрівську, Оріхові, встановили контроль над величезною територією від Бердянська і Маріуполя до Юзівки. Шість тижнів поспіль загони махновців утримували Катеринослав [151, с. 400].

Загалом, можемо казати, що для досліджуваної нами групи селянських істориків аматорів, які пройшли Першу світову війну, а по поверненні встигли одружитися та обзавестися власними родинами ставлення до подій Громадянської війни можемо охарактеризувати за принципом «моя хата з краю». Вони вважали що війни на їх долю випало вже достатньо і для них передусім є необхідність дбати про власну родину та господарство.

Намагання партії більшовиків отримати підтримку місцевого населення зумовило початок політики українізації, як складової частини загальносоюзної компанії коренізації. Перед українізацією були поставлені передусім ідеологічні завдання, завоювання симпатій серед населення,

передусім селянства, урахування його культурних потреб та мовної специфіка в повсякденній діяльності партійних осередків на місцях та місцевих державних органів влади. Українізація, відповідно, планувалась як дієвий засіб зміцнення союзу робітників та селян.

Радянський політичний діяч Християн Раковський зазначав, що радянська влада повинна подолати негативні наслідки асиміляційних процесів, які заохочувалися владою в дореволюційний період. Як пролетаріат, що становить лише кілька відсотків серед українського населення, зможе керувати селом, запитував він, коли Комуністична партія не має достатньої кількості людей, які знають мову села? Щоб мати вплив на село, треба розмовляти з ним його мовою [154, с. 184].

Особливості заселення краю який проходив кількома етапами з переселенням населення як з українських так в з російських губерній та запрошенням на територію Південної України іноземних колоністів призвели до формування різноманітної національної палітри у регіоні. Відповідно високу стартову швидкість у розгортанні українізації на терені Південної України навряд чи варто було очікувати. Проблем додавало нерівномірність етнічного розподілу між містами регіону та селами, адже міське населення становило швидше потенціал для русифікації, ніж українізації. Ситуацію, що склалася можемо пояснити сильними позиціями російської національної меншини, та політикою попередньої царської російської влади направлену на суцільну русифікацію.

Проте, заборони які стосувалися української мови та культури впроваджені реформами 1863 та 1876 роках відходили в минуле, даючи дорогу розвитку новому українському розквіту. Важливою обставиною було також те, що політика коренізації та українізації охоплювала фактично всі сфери життя, сприяла не лише розвитку української мови, а й забезпечувала рівноправність мовних та культурних інтересів всіх національних меншин. В основі процесів українізації, що впливали, в тому числі, на формування

феномену селянської мемуаристики на Півдні України виділяємо передусім шкільництво, театр та розвиток книговидавничої діяльності.

Запровадженні, у зв'язку з українізацією, зміни в шкільництві досягли певних успіхів в організації освітньої справи та підготовки вчительських кадрів й стали продовженням боротьби з неписьменністю. У 1920-ті роки розробляються основні підходи та принципи до розвитку системи радянської шкільної освіти, головними з яких стають: загальність та безоплатність, доступність, поєднання шкільного навчання з трудовим вихованням. При всебічній підтримці розвитку шкільної освіти в умовах коренізації з боку держави впровадження української мови в школи відбувалося швидкими темпами.

Зміни, що відбувалися у суспільстві в період українізації, мали безпосередній вплив на південноукраїнське село і знайшли своє відображення як на свідомому, так і підсвідомому рівні у селянських мемуарних джерелах. Яскравим прикладом поворотів в мовній політиці можемо вважати щоденник селянина Івана Ярошенко, в якому автор почавши своє викладення російською мовою з незначною кількістю українізмів, починаючи з записів датованих 1924 роком різко збільшує кількість українських слів, внаслідок чого мова викладу трансформується з російської в українську з включенням певної частини русизмів. В записах 1926 року автор вже веде виклад фактично українською мовою, проте починаючи з кінця 30-х – початку 40-х років Іван Ярошенко фактично повертається до використання російської мови [260, с. 24].

Тотальна русифікація яка охоплювала усі прошарки життя: освіту, культуру, діловодство та посилення міграції російського населення в міста України призвели до значної маргіналізації української мови. Таким чином, робилося все, аби «відзвичаїти український етнос від себе сабого, а відтак безболісно всмоктати його, розпорошеного до атомарного стану, в пилову хмару «нової історичної спільності» [187].

Цікаві свідчення піднесення української культури цього періоду знаходимо в спогадах Миколи Молодика, який повідомляв про культурні зміни, що відбулися в його селі 1924 року. Зокрема, про відкриття клубів, хат-читалень, самодіяльних колективів та музичних гуртків. В селі навіть ставилися своїми силами українські театральні постановки: «Наталка Полтавка», «Назар Стодоля», «Сватання на Гончарівці» та ін. [89, с. 337 – 338]

Знайшли відображення в селянській мемуаристиці й процеси згортання політики українізації. Уроджений в с. Андріївка Катеринославського повіту Катеринославської губернії (нині Криничанського району Дніпропетровської області) Сергій Ціпко 1917 року народження, сам походивши з україномовної родини у своїх спогадах жалівся, що в період навчання у Маріупольському технікуму навчання там велося виключно російською мовою й загальне ставлення до української мови було вороже. Українська мова викладалась лише як окремий предмет і кількість годин на неї постійно скорочувалась а після арешту органами НКВС 1935 – 1936 навчального року викладача української мови відкладання було припинено зовсім [121].

Процеси перетворення школи та системи освіти на елемент радянської пропагандистської системи бачимо в спогадах Антоніни Хелемендик-Кокот з Гуляпільщини на Запоріжжі. Так, вона відзначала, що дітей до школи залучали переконуючи про важливість отримання освіти паралельно примануючи гарячими обідами. «У школі ми вчилися читати й писати, часто нам приходилося читати про сталінські гасла, як ото: «Хай живе Комуністична партія більшовиків», «Хай живе товариш Сталін!», «Всі на боротьбу за суцільну колективізацію села!». І ми розуміли, що це останнє гасло було страшне не тільки для нашого села, але й для всієї України» [119, с. 18 – 19].

Відображення використання системи загальноосвітньої школи для пропаганди комуністичного устрою знаходимо у програмі РКП(б), прийнятої VIII з'їздом партії у березні 1919 року: «У період підготовки умов, які

зроблять можливим цілковите здійснення комунізму школа має бути не лише провідником принципів комунізму взагалі, а й провідником ідейного, організаційного, виховного впливу пролетаріату на напівпролетарські та непролетарські верстви працюючих мас з метою виховання покоління, здатного остаточно здійснити комунізм» [43, с. 400].

Політика радянської влади відносно ролі школи була направлена на формування духу вищості і «предпочтительности» російської культури та другорядності української. Тож і не доводилось дивуватись з того, що випускники шкіл України переважно – цілковиті невігласи щодо української культури» [180, с. 153].

Впровадження державної політики з ліквідації не писемності вилилось в організацію диференційованих програм для різних вікових груп населення: для дорослих – з 6-місячним терміном навчання, підліткам – 7,5 місячним та малописемним – з терміном від 6 до 9 місяців. У 1925 – 1926 навчальному році в УСРР діяло 13 350 пунктів з ліквідації не писемності з начанням українською мовою, 3 312 – російською, 507 – єврейською, 189 – польською, 172 – німецькою, 60 – татарською, 43 – болгарською [173, с. 80].

Згортання процесів українізації та наступ на українську культуру більшовицька влада доповнила організацією голоду в Україні, зокрема на південних її територіях. Розмірковуючи про значення терору як засобу в державній системі управління мемуарист Олександр Семененко відзначав: «Не Драгоманов і не Грушевський вигадали цей спосіб установлення і скріплення влади» [108, с. 99]. Масове знищення українського селянства, стало свідомим актом геноциду здійсненим радянським режимом, який ставив собі за мету зламати опір українського суспільства на шляху становлення більшовицької системи у країні.

Нажаль, до часу коли стало можливим повноцінне дослідження Голодомору 1932 – 1933 років, вдалося дожити лише не багатьом свідкам тих подій. Тому важливим є проведення комплексного аналізу джерел особового походження – щоденників, автобіографій та мемуарів людей які висвітлюють

трагедію Голодомору, зокрема селянських мемуарних джерел. Цінність мемуарів та щоденників полягає в тому, що дозволяє виокремити з них інформацію соціально-психологічного змісту, яка відсутня у інших видах історичних джерел. Їх дослідження дає можливість, не лише відтворити або уточнити вже відомі факти, а й глибше зрозуміти саму історичну епоху та її колорит.

На питанні Голодомору маємо зупинитись окремо. Адже, темою дослідження є мемуаристика селянського стану проти якого й було направлено радянською владою знищення голодом. Й селянські мемуарні наративи можуть розглядатися не лише як історичні джерела, а й у питанні самого виникнення даного виду джерел під впливом тих страшних подій.

Серед причин, Голодомору 1932 – 1933 років, авторами селянських мемуарів, що стали свідками злочину вказується бажання центрального керівництва країни прискорити, та як змога швидше завершити процес формування колгоспів. Щоб дозволило, посилити контроль над селянством та викачувати максимальні ресурси з села, перетворивши фактично селян на кріпаків. Тим більше, що в цей період державними органами влади приймається цілий ряд постанов направлених на розвиток та зміцнення колгоспної системи. Зокрема, 4 січня 1933 року було затверджено Постанову ЦК КП(б)У «Про організацію обліку і звітності в колгоспах» яка виманала не лише підвищити рівень контролю за діяльністю колгоспів, а й позбутися «соціально чужих і непотрібних елементів» [102, с. 21 – 24].

Уродженець с. Новогорожене (Баштанський район Миколаївської області) Сергій Сало, причиною голоду 1932 – 1933 років, називає бажання прискорити процес кооперування хліборобів, загнавши всіх селян у колгоспи. Необхідність завершити створення колгоспів, Сергій Сало у своїх мемуарах пов'язує також з міжнародною обстановкою, зокрема виникнення в країнах Європи фашистських режимів та мріями радянського керівництва про скору світову революцію. Сергій Сало відверто каже, що голод було

створено штучно, з метою «підстьобнути», щоб хлібороби самі масово пішли у колгоспи [106, с. 66].

Адже, на цей час питання розбудови колгоспної системи так й не було вирішено. Не дивлячись на те, що ще 14 лютого 1919 року декретом ВЦВК було визначено: «На всі види одноосібного землеробства треба дивитись як на скороминущі і відживаючі» [63].

Знаходимо, свідчення і про те, що з самого початку керівництвом ставилися не реальні плани на хлібозаготівлі, які повинні були виконати колгоспи. Михайло Алексєєв, у своїх мемуарах згадував, що перед збором врожаю, навесні 1932 року норма врожайності і відповідно норма, яка повинна була бути здана державі спускалася з гори без погодження або консультацій з колгоспниками. Він зазначає, що селяни, розуміли неможливість виконати ті плани на хлібозаготівлю, які спускали в колгоспи, але особливо з керівництвом не сперечались. Адже розуміли, особисті наслідки у разі незгоди з вищим керівництвом [28, с. 602].

Знайшли своє відображення у селянських мемуарах і факти масової загибелі людей від голоду. Сергій Сало, в своїх мемуарах, згадував, як він працюючи у сільській школі особисто став свідком масового захоронення людей, що померли від голоду в його селі. «Дивлюсь через вікно на вулицю і бачу: літня людина везе тачку, на тачці трупи. Видно руки, ноги, чуть прикриті рядниною. Везуть на кладовище» [106, с. 67].

Констатуємо, що у селянських мемуарах, простежується чітке уявлення селян, про причини Голодомору 1932 – 1933 років і штучність його виникнення. Щоправда, в окремих мемуарних спогадах, зустрічаємо намагання обійти увагою дану тему, а її причини звести до несприятливих погодних умов та неврожаю.

В опису подій 1932 – 1933 років у селянських мемуарах ми також виділяємо два основних напрямку викладення авторами матеріалу. Перший напрямок, це намагання замовчати тему і якщо і згадати про голод 1932 – 1933 років то лише поверхово. Другий напрямок, це досить відверта

розповідь про події з викладенням власного бачення та власного розуміння тієї трагедії, що розгорнулася в особистому житті авторів мемуарів.

Звертає на себе увагу відсутність визначальних впливів на викладення матеріалів з огляду на національну ідентичність авторів мемуарів. Так етнічний українець Сергій Сало набагато ближчий у своїх поглядах на події Голодомору 1932 – 1933 років до етнічного росіянина Михайла Алексєєва ніж до іншого українця – Ярошенка Івана. Отже, можемо говорити, про домінування соціального над національним та неартикульованість національних ідентичностей на селі протягом більшої половини ХХ століття між селянами українцями та селянами росіянами.

Можемо казати, що трагедія Голодомору 1932 – 1933 років була не сюжетом згаданим селянськими істориками аматорами, а однією з причин, що змусила їх «взятися за перо» й донести до нас картину тих часів. На підтвердження, даної тези, маємо згадати спогади Дмитра Гойченко, Нестора Білоуса, Дмитра Заволоки, Антоніни Хелемендик-Кокот присвячених повністю, або значною мірою подіям Голодомору 1932 – 1933 років. Та спогади Василя Рубеля, над якими він працював у 30-ти річному віці в страшну зиму 1932 – 33 років.

Події Громадянської війни, згортання процесів українізації, розкуркулювання, Голодомор 1932 – 33 років та впровадження колгоспної системи, епоха сталінських репресій призвели до того, що південноукраїнське село підходило до нового випробування – Другої світової війни у стані прихованого роздратування до радянської влади. Подібний стан речей був викликаний відверто ворожим ставленням до селянства більшовицької партії з її марксистко-ленінською ідеологією.

Каток репресій який пройшовся селами півдня України, маяко кажучи, не сприяв встановленню довірливих відносин між селянами та більшовицькою владою. Досить характерною для цього періоду можемо вважати події які розгорнулися на весні 1938 року коли в с. Троїцько-Сафонове Володимирського району Миколаївської області (сучасний

Казанковський район Миколаївської області) було арештовано одразу 15 місцевих мешканців звинувачених в участі в контрреволюційній повстанській організації [15, арк. 379–383].

Перед війною 66% населення України проживало на селі, уявляючи з себе фактично безправну кріпацьку масу, яка не мала паспортів, без дозволу сільради не мала права виїжджати з села навіть на кілька днів. Їм відмовляли у продажі квитків на деякі види транспорту, відмовлялися селити в готелях, не платили зарплату та не видавали лікарняні листи, вагітна жінка мала вже за кілька днів після пологів повертатися до сільськогосподарської праці. Так ще 14 грудня 1932 року голова комісії з запровадження паспортів А. Єнукідзе зробив доповідь на політбюро ЦК ВКП(б) і РНК СРСР «Про паспортну систему і розвантаження міст від зайвих елементів». На яку отримав зауваження Й. Сталіна, що «слід поспішати з паспортною системою» і уточнив назву постанови ЦК ВКП(б) і РНК СРСР «Про встановлення паспортної системи по Союзу РСР» доповненням: «і про обов'язку прописку паспортів» [172, с. 107]. В таких умовах, звістка про початок війни на селі сприймалася з тривогою, настороженістю та певною мірою прихованою надією.

В досліджуваних селянських мемуарних джерелах знайшли свої відображення як події, що передували приходу німецьких військ так і період окупації. Характерною особливістю селянських мемуарів даного періоду, є наявність в них інформації яку годі шукати в інших радянських джерелах. Подібних до викладених селянськими авторами сюжетів там просто немає, вони вилучені радянською цензурою. Найбільш сміливим до загальноприйнятих радянських формулювань джерелом у викладені подій Другої світової війни, що розгорнулися на теренах Херсонщині, можемо вважати спогади Михайла Алексєєва. В його наративі піддається нищівній критиці діяльність винищувальних батальйонів, військово-інженерні заходи з підготовки оборонних укріплень та залучення до їх спорудження селян,

викладаються доволі цікаві подробиці співіснування цивільного населення та місцевої окупаційної влади.

Одним з перших вражень Михайла Алексеєва, щодо перших днів війни стають колони біженців, переважно з єврейського населення, що тікають від наступаючої німецької армії в глиб країни в той час коли місцеве населення займається підготовкою оборонних укріплень та йде до мобілізаційних пунктів. Автор, що був учасником Першої світової війни, піддає критиці мобілізаційну політику радянської влади, звертаючи увагу, на те що зачасту мобілізації підлягають люди вже похилого віку в той час коли молодь залишається вдома [28, с. 636].

Винищувальні батальйони, які мали формуватись органами НКВС та повинні були стати одним з першим бар'єрів на шляху німецьких окупаційних військ, за словами Михайла Алексеєва наділі склалися з людей які зовсім не бажали воювати і записувалися до їх складу виключно з міркувань уникнення мобілізації до діючої армії. Алексеєв свідчив, що бійці винищувальних батальйонів не чинили німцям ніякого опору, одразу здаючись в полон, а деякі з них активно співпрацювали з окупаційною владою [28, с. 641 – 642].

Відзначаємо, що з огляду на селянські мемуарні джерела, побутові умови селян в окупації не надто змінилися. Вони продовжували жити з власних присадибних господарств, маючи можливість продавати сільськогосподарську продукцію на місцевих базарах. Продовжували певний час діяти заклади освіти, зокрема створювалися нові школи.

Селянин с. Більманка (Більмацький район Запорізької області) Данило Коншин у своїх спогадах згадував про створення в районі агрогородницької школи в яку набиралися місцеві жителі з освітою не менше 7 класів. Учні нової школи отримували броню від наборів на направлення на роботи до Німеччини [69].

В селянських мемуарах, знаходимо цікаву інформацію, що у період окупації продовжувала діяти для місцевого населення й система охорони

здоров'я. Причому мова йде не лише про звичайну фельдшерську допомогу, а й про дозволи за харчові подарунки робити рентгенівські знімки, згадує Михайло Алексєєв, або направлення фельдшером до районної лікарні у зв'язку з простудою як у випадку з Данилом Коншином так і про надання висококваліфікованої медичної допомоги. В 1943 році, у період німецької окупації, у Мелітопольській лікарні було зроблено операцію з видалення ракової пухлини дружині Михайла Алексєєва. Хоча операція виявилась не вдалою, дружина померла, на сам факт можливості отримання селянином висококваліфікованої медичної допомоги в період німецької окупації маємо звернути увагу [28, с. 649 – 650].

Певні позитивні відгуки у ставленні німецької окупаційної влади до місцевого населення бачимо й у спогадах Антоніни Хелемендик-Кокот. Застигнута окупацією у місті Бердянськ, де вона навчалась у медичній школі, вона була змушена добиратися пішки до рідного села Копані Оріхівського району Запорізької області й зустрічала дорогою лише сприяння від німецьких комендатур [119, с. 138]. Наведенні нею свідчення виглядають досить правдивими, з огляду на те, що загальний настрій її спогадів доби окупації та вивозу на роботи до Німеччини відверто негативні до нацистів. Часто авторка проводить паралелі між комуністичним та нацистським ладом, між Сталіним та Гітлером.

З іншого боку, за порушення технологій або правил поведінки селян могли покарати не лише штрафами, а й тілесними покараннями. У споминах Михайла Алексєєва знаходимо свідчення, як німці вимагали від його односельця виконувати роботу моториста на МТС та отримавши відмову били селянина нагайкою доки він не погодився працювати [28, с. 643].

Загалом, можемо казати, що на розчарування селян, німецька влада не ліквідувала колгоспну систему а активно її використовувала для задоволення власних потреб. Адже колгоспи давали найкращу можливість викачувати з села продовольчі ресурси. Селянин продовжував здавати власний сільського господарський продукт державі, щоправда тепер уже – німецькій.

Відзначаємо, що період Другої світової війни призвів до сплеску мемуаристики. Зокрема, в селянському середовищі, створивши цілий напрямок військових спогадів, які в значній мірі були створені вчорашніми селянами, які стали учасниками бойових дій. Основними жанрами стають мемуари та літературні твори на базі власних споминів. Як приклад, серія літературних творів, як то «Кулеметники»[33] та ін., створених вихідцем з села Головківка Катеринославської губернії (сучасна Кіровоградська область) Братченко Іваном.

Після відступу німецьких військ та поверненням радянської влади у південноукраїнські села період помсти комуністичної партії над населенням яке змушене було залишитись під німецькою окупацією. По-перше мусимо згадати про суцільну мобілізацію чоловічого населення з звільнених територій, яке уникло призову 1941 року. Микола Молодик згадує, що коли повернувся в рідне село Новогупалівку, то був вражений повною відсутністю чоловічого населення.

Якщо з офіційних джерел, ми отримуємо інформацію про нову хвилю мобілізації на звільнених територіях, то з селянських мемуарних джерел постає зовсім інша картина. Згаданий нами Микола Молодик, відсутність чоловічого населення у рідному селі пов'язує не з героїчним поривом населення йти на фронт, а з примусовою мобілізацією з боку радянських органів влади. У своїх спогадах, він посилаючись на наказ який діяв у Червоній армії, стверджує, що після звільнення Новогупалівки все чоловіче населення було мобілізоване та одразу без обмундирування, навчання та достатнього озброєння кинуто на передові німецькі позиції з встановленням позад їх заградотрядів. Як наслідок стовідсоткова їх загибель, вину за нищення людей Микола Молодик цілковито покладає на радянське керівництво [89, с. 356].

Не встигнувши оговтатись від війни південноукраїнське село зіткнулося з черговим випробуванням – голодом 1946 – 1947 років. Як і минулий Великий Голодомор 1932 – 1933 років, новий голод було створено

радянською владою за тими ж лекалами. Це, передусім, непосильний план хлібозаготівель на 1946 рік в умовах знищеного війною господарства та посухи, як наслідок черговий виток боротьби з так званими «саботажниками», «крадіями» та «розбазарювачами хліба».

Намагаючись врятуватися від голоду, селяни намагалися залишити свої рідні містата перебратися до не охоплених голодом регіонів. У 1946 році на Львівщину прибуло 946 сімей (3 602 особи) переселенців з Запорізької, Херсонської, Дніпропетровської та Одеської області [7, арк. 42]. Вони були вкрай озлобленими та націленими на протиправні дії: крадіжки, самогоноваріння, спекуляцію. Крім того, вони активно розповсюджували антирадянські настрої. Оскільки вели антирадянські розмови на кшталт: «На Сході посуха, хліба немає», «В колгоспах немає сенсу працювати, тому, що хліб забирають», «Де колгоспи – там нема хліба», «Добре вам, що у вас землю не відібрали», «У нас землю забрали в колгосп. Почекайте! Ось і у вас будуть колгоспи – тоді будете знати...» [216, с. 77].

Підбурювачами спокою виступали переселенці з Сход і в інших регіонах України. Наприклад, із виступу інваліда на ст. Олевськ, Житомирської області, зимою 1946 року: «Нам обіцяли по війні краще життя, а де воно? Знову загнали селян у колгоспи, знов нужда і голод. З нашої праці наживаються НКВС, партійці. Геть більшовизм! Геть Сталіна і НКВС! Геть колгоспи!» [265, с. 190].

Загалом, можемо казати, що саме цей голод 1946 – 1947 років став тією останньою краплею яка знищила ту унікальну селянську культуру яка почала формуватися ще в XIX столітті створюючи унікальний конгломерат з людей різних національностей об'єднаних спільною працею та любов'ю до власної землі. В даному контексті звертає на себе увагу зростання розбіжностей між «суспільством-переможцем» і владною верхівкою щодо бачення перспектив та напрямків розвитку держави. Реалії «холодної війни» штовхали до модернізації та змушували владну номенклатуру засіяти трансформаційні зерна, що дали свої плоди в роки «відлиги» [205, с. 10].

Починаючи з другої половини 50-х років ми можемо казати про початок занепаду села та його деградацію яка з часом лише посилювалась і на сучасному етапі призвела до знелюднення південноукраїнського села. Після XX з'їзду КПРС та виступу М. Хрущова масовий терор відходить у минуле, проте це вже було не важливо. Французький історик, з цього приводу, вірно відзначив: «Одній пам'яті про терор було досить, щоб паралізувати волю» [230, с. 688 – 689].

Цікаву думку наводить доктор історичних наук Дмитро Волкогонов: «Є люди які швидко проваюються у Провалля історії, та через два-три покоління про них нікому нічого згадати. Спробуйте, наприклад, згадати ім'я та побатькові вашої прабабусі, прадідуся... Більшість нажаль не зможуть цього зробити» [155, с. 255]. Призвів до цього в значній мірі той тоталітарний режим, який відривав селян від рідних місць, батьківської хати закидуючи на «великі будівництва» або до заслання.

Одним з факторів до деградації селянської культури стають процеси повоєнної відбудови промислового господарства країни та підсилення урбаністичних тенденцій. Користуючись цими елементами селяни, під будь яким приводом чи будь яким способом намагалися вирватися із «колгоспної панщини» ц сільського безвихіддя. Вони готові були легко розпрощатися зі своїм минулим та розпочати нове життя з, так би мовити, «чистого аркушу».

Другим характерним явищем хрущовської «відлиги» стало таке явище як «сільська урбанізація», що являла собою, по суті, насильно-бюрократичне зселення людей з малих, зарахованих до неперспективних сіл і хуторів на центральні садиби укрупнених колгоспів і радгоспів. Така «урбанізація» завдала чималої шкоди життєдіяльності селянства, оскільки відривала його від звичних та освоєних місць й викликала спротив населення [136]. Влада прагнула переконати суспільство у тому, що колгоспники прагнули набути статусу працівників радгоспів, адже в цьому разі вони отримували гарантовану заробітну працю, пенсійне забезпечення, чого в колгоспах тоді ще не було передбачено [174, с. 432].

Подібне «укрупнення» було фактичним продовженням ще сталінської політики щодо селянства. Адже експерименти з укрупнення новоутворених колгоспів були розпочаті ще на початку 1930 року. У січні 1930 року Колгоспцентр УСРР затвердив проект організації агроіндустріального комбінату на Херсонщині площею в 160 тис. га. Було затверджено також проект Вовчанського агроіндустріального комбінату на 110 тис. га [195, с. 411].

Період хрущовської «відлиги», як і попередній період, ставив першочергове завдання прискореного розвитку народного господарства, зростанню передусім високих темпів приросту суспільного валового продукту. Відомий історик В. Шестаков справедливо зауважував: «високі темпи економічного зростання були найважливішим чинником легітимації режиму. Фетишизація темпів стає суттю і хрущовської економічної політики... вирішенню цього питання Хрущов підпорядкував усі інші завдання – десталінізацію і лібералізацію радянської системи, церковну політику і політику в сфері художньої творчості» [293, с. 85].

Несподіваність та примусовість подібних заходів знайшла своє відображення й у селянських мемуарних джерелах. З спогадів Данила Коншина стає зрозуміло, що факт злиття 5 колгоспів, у рідному йому Більмацькому районі, в один як і призначення його на посаду помічника бухгалтера було для нього несподіванкою. Зокрема, як і факти переведу деяких його односельців до інших колгоспів [69, с. 245].

Фактичний провал політики укрупнення колгоспів та створення радгоспів був визнаний самим М. Хрущовим у 1964 році: «Розглядаючи прохання місцевих органів про переведення деяких колгоспів у радгоспи, ЦК розраховував, що це призведе до суттєвого збільшення виробництва продуктів. А насправді все зводилось до того, що держава нібито брала на своє забезпечення колишній відсталий колгосп. Держава платить зарплату, виплачує пенсії робітникам радгоспів, а потрібної кількості продукції від цих господарств не отримує. А є й такі господарства, які виробляють продукції

менше, ніж виробляли колгоспи, на базі яких вони були створені» [120, с. 66 – 67].

Важливим аспектом у дослідженні історичного фону, який сприяв виникненню феномену селянської мемуаристики стає прийняття Закону СРСР «Про пенсії і допомогу членам колгоспів» прийнятого 1964 року [251, с. 197] який дозволив колгоспникам вихід на пенсію та дав можливість реалізувати, на схилі років, власний творчий потенціал. Так твори Замрії, Молодика, певною мірою Алексеєва ми можемо віднести до великої групи мемуарних джерел, що набула розповсюдження у другій половині ХХ століття, коли автор наприкінці свого життя створює труд з родинної історії підбиваючи підсумок власного життя та формує заповіт своїм нащадкам. Характерним прикладом подібного твору можемо вважати мемуари Сергія Сало, який вийшовши на відпочинок 1965 року прямо пов'язує роботу над мемуарами з виходом на пенсію: «Пенсіонер... Вільного часу – хоч одбавляй. Вважай, що весь час вільний! Можна пописувати. От я й заходився писати, пригадуючи минуле.» [106, с. 90]

Сприяли появі селянських мемуарних джерел й суспільно-політичні зміни 1960 – 80-х років пов'язані з процесами згорання десталінізації радянського суспільства і як наслідок виникнення та поширення дисидентського руху в СРСР. Хоча в середовищі селян Південної України не було людей яких ми можемо віднести до символів дисидентського руху, відзначмо, що антирадянські настрої були для певної частини селянських авторів фактично нормою.

Так, роки радянської влади та політики держави щодо селянства, фактично виховали з Михайла Алексеєва стійкого «антирадянського елемента». Життя якого ділилося на дві частини, з одного боку він комбайнер-орденоносець та учасник кількох сільськогосподарських всесоюзних виставок (Додаток 13, 14), з іншого активний критик всього радянського ладу. Він постійний слухач західних радіоголосів і автор антирадянських рукописів. Значне місце у спогадах Михайла Алексеєва

присвячено зображенню радянської влади як повністю некомпетентної та шкідливої з проявами морального розкладу, що загалом веде до повної деградації колгоспного ладу.

Звертав увагу на небезпечність радянської політики стосовно національного питання та політики асиміляції українського населення відомий дисидент з Одещини Святослав Караванський. У своєму листі до Голови Ради Національностей Верховної Ради СРСР у 1966 році він писав: «поява на Україні великих мас російського населення (відставні офіцери, відставні працівники КГБ та інші привілейовані категорії громадян), які селяться в містах і захоплюють усі вигідні посади, роботи і професії, призводять до того, що корінне українське населення відтискається на низькооплачувані роботи чорноробів, санітарів, двірників, грузчиків, будівельних та сіл. госп. Робітників. Таке безцеремонне заселення відвічних українських земель не обіцяє нічого, крім національної ворожнечі» [75, с. 144 – 153].

Різко негативне ставлення до комуністичного ладу зустрічаємо в спогадах й іншого уродженця Херсонщини Віктора Белоусова, який працюючи над власним наративом вже у пострадянські часи дає доволі жорстку оцінку більшовицьким діячам. «Для них не лише осквернити, зруйнувати церкву не уявляло ніяких труднощів, їм не властиві були сумління совісті навіть тоді, коли в гарячці розкуркулення селянина-трудівника виганяли на морозну вулицю разом з напівголими дітьми. І весь цей ідіотичної жорстокості та дурості під маркою встановлення справедливості та гаслом «Мы старый мир разрушим» [32, с. 13].

Взимку 1927 – 1928 років на хлібозаготівлі була відправлена значна частина більшовицького активу міст, для підсилення боротьби з «саботажем» та «куркульством». ЦК ВКП(б) вимагав арештовувати «спекулянтів, куркульчиків та інших дезорганізаторів ринку і політики цін, негайно віддавати їх під суд, не обтяжувати судові процеси зайвими формальностями» [182, с. 21].

Політика більшовиків, яка будувалась на спробі нагодувати голодні пролетарські центри за допомогою простих рішень викликала спротив селянської верстви. Походження об'єктивних у своїй основі труднощів з продовольством у пропагандистських цілях стали пояснювати так званім «куркульським страйком». Рахом із тим, документи свідчать, що державний апарат розумів суть справи. Наркомпрод доповів урядові у березні 1918 року, що селяни відмовлялись давати хліб за не забезпечені товарами гроші, і лише постачання селу товарів першої необхідності здатне «витягти на світло» сховане зерно [163, с. 114].

Розуміння небезпеки подібної політики знаходимо й у спогадах представників робітничого класу. Так робітник заводу Рудметалторгу Одеського округу Іван Мурґін відзначав: «Селянство загине, вся худоба загине, буде голод й дійде до того, що кішок по талонах будуть видавати. Потрібно обов'язково не розкуркулювати, а залучати їх до колективів, а інакше все пропаде» [8, арк. 38 – 56].

Микола Молодик, що працював над власними спогадами у другій половині 1980-х – 1990 роках, як і Михайло Алексєєв критикує радянську владу і хоча й плутає окремі факти з історії українського визвольного руху ОУН – УПА все ж доходить до висновку, що бандерівці боролися за самостійну Україну й мали на це цілковите право. Формуючи думку про легітимність самої ідеї незалежної України та інтерпретує навіть офіційний історичний наратив 50-х – 60-х років у такий спосіб, який дозволяє йому залишити місце для ідеї української незалежності [260, с. 29].

Годі й казати про антирадянські настрої вихідців з селянської верстви яких доля закинула за кордон. Уроженець Меліопольщини (Запорізька облатсь), виїхавший в подальшому до Бразилії Іван Овечко у своїх споминах задає радянській владі досить лаконічне, проє чітке питання – За що? «Серед лютої зими у них (батьків – автор) було відібране все, що вони надбали довгими роками своєю тяжкою працею на власному шматочку чорнозему. Викинули з власної хати дослівно в одязі, що вони мали в той день на собі, та

ще й пригрозили сибірськими таборами, якщо за 24 години не зникнуть із власного села...» [94, с. 9].

Антоніна Хелемендик-Кокот, яку спіткала доля гастарбайтера, по закінченню війни опинилась в англійській окупаційній зоні та пізніше імігрувавши до Канади згадуючи виселення її діда з родиною до Сибіру як куркулів описуючи прощання на вокзалі та вагони для худоби в які вантажили людей. Досить емоційно писала: «От і настав час, коли міліціонери позасували двері вагонів. Все – не бачимо вже рідних, не можемо вже з ними говорити! Між ними й нами сталінський режим поставивши непроходиму стіну» [119, с. 29].

Загалом, можемо стверджувати, що феномен селянської мемуаристики в середовищі селян Південної України формувався на тлі постійної боротьби за виживання особисте та виживання власних родин. На початковому періоді активного освоєння краю кінця XIX – початку XX століття селянам доводиться зіткнутися з новими для себе природними умовами, освоювати нові підходу ведення сільського господарства, облаштовувати власний побут. З приходом до влади більшовицької партії розпочинається другий етап боротьби, боротьби «маленької людини» селянина з великим державним механізмом ворожим до селянського стану.

Адже, більшовицька влада з самого початку свого існування вбачала у селянстві півдня України ворога, незалежно від національного походження людини. І хоча не ставилась мета знищити селянство як стан, проводилась політика на знищення тієї частини селянства яка виявляла здатність та бажання до самостійного мислення, цінувала власну та чужу працю.

Означені процеси знайшли своє відображення в мемуарних джерелах Михайла Алексєєва, Антоніни Хелемендик-Кокот та Миколи Молодика які відзначали поступову деградацію селянства в бік байдужості, ліні, не поваги до праці та землі. Можемо казати, що радянська влада голодом, розкуркулюванням, репресіями та депортаціями багато в чому досягла своєї мети знищивши працьовиту та думаючу частину селянського стану

2.2. Автори: просопографічний портрет селян-«інтелектуалів».

В сучасній історичній науці, з формуванням розуміння, що за усіма процесами та подіями стоять окремі особистості, які мають свої маленькі історії життя, все більшого значення набувають нові напрямки та принципи історичного дослідження, одним з яких є просопографічний підхід. Застосування просопографічного підходу має на меті проведення дослідження окремих біографій авторів історичних джерел з метою створення на їх основі «колективної біографії» певної соціальної групи. У нашому випадку, групою для дослідження стали вихідці з селянських родин Південної України ХХ століття, які відзначилися створенням власних мемуарних джерел. В них висвітлюються події, які відбувалися на регіональному рівні та погляд на загальнодержавні процеси.

Під загальним терміном «селянські автори» розуміємо дві групи осіб:

1. Що зберігали відношення до селянського стану. Вихідці з селянських родин, що пов'язали свою долю з сільськогосподарською працею та більшу частину життя мешкали у сільській місцевості.
2. Особи, що походили з селянських родин, мемуарні джерела яких зберігають характерні риси селянської мемуаристики.

Основою джерельної бази для аналізу стали матеріали зібрані науковцями Запорізького відділення Інституту української археографії та джерелознавства ім. М.С. Грушевського НАН України та історичного факультету Запорізького національного університету, що були введені в науковий обіг в рамках видання збірників «Джерела з історії Південної України», «Старожитності Південної України» та «Вознесенські старожитності». До репрезентативної вибірки увійшли в повному обсязі мемуарні джерела селянських авторів введені в науковий обіг означеними вище виданнями. Крім того, були залучені спомини вихідців з селянських родин, які були змушені виїхати з теренів СРСР та видавали свої мемуари за кордоном. Зокрема, спомини учасників Української революції початку ХХ

століття та національно-визвольних рухів періоду Другої світової війни та 50-х років в Україні. Використано спомини гастарбайтерів, що були вивезені на примусові роботи в часи німецько-фашистської окупації. Мемуари радянських політичних, військових та мистецьких діячів, які походили з селянських родин та були видані за часів радянської влади.

Важливим є виявлення причин та умов, що спонукали окремих селян Південної України до створення власного історичного наративу – мемуарних джерел, через застосування просопографічних підходів з створенням «колективного портрету» умовного «селянського автора». Осмислення через аналіз біографій селянських авторів підваляти, що виділили їх з загальної маси перетворивши на суб'єктів історичних процесів. Дослідити «умовного автора» як «історичну особу», її приналежність до певної епохи, місцевості, соціальної спільноти та культури.

Одже, питанні вивчення особових джерел селян Південної України ХХ століття потребує більш глибоко наукового вивчення з застосуванням, в тому числі, й просопографічних підходів. Які дозволять спираючись на конкретні персоналії простежити спільні для досліджуваної групи фактори, що дозволять виокремити один «колективний портрет» селянина, який незважаючи на всю важкість власного буденного життя, все ж взявся за перо та створив власну історичну працю.

Робота з створення власного історичного наративу, могла бути виконана людиною яка мала не лише час, хист та бажання до подібної творчості, а й перш за все володіла грамотою, що не було обов'язковим правилом для селянина кінця ХІХ – першої половини ХХ століття. Адже, система початкової шкільної освіти в селі, почала вибудовуватись лише після реформ проведених Олександром ІІ у 60 – 80-х роках ХІХ століття. Коли на зміну церковно-приходським школам, прийшла система земських шкіл, й мешканці села отримали доступ до більш якісної освіти, отримавши змогу вивчати не лише Закон Божий, а й російську мову та математику.

Не дивлячись на затвержені державою програми та стандарти в галузі освіти, все ж її ефективність залежала від персони вчителя та його педагогічного хисту, вміння знайти підхід до дитини. Такі вчителі викладали не лише в міських школах а й в сільських, причому сільські вчителі мали навіть певні переваги, адже у них була можливість більш вільно підходити до затверджених освітніх програм, оскільки вони знаходились під менш прискіпливим наглядом інспекторів Міністерства освіти. Й завдяки цьому викладали основи географії, природознавства, історії та мали змогу закласти учню любов до навчання та самоосвіти. Саме такого вчителя, згадував у своїх споминах, один з досліджуваних нами авторів Сергій Сало, який сам обрав для себе викладацьку долю і з виходом на пенсію мав 46 років педагогічного стажу. Розповідаючи про власне перебування в школі, він звертав увагу, що умілий вчитель так будував свій урок, що включав в нього історію, географію та природознавство яких не було в офіційній програмі школи [106, с. 36].

Цікаву картину роботи сільських шкіл, що підпорядковувалися Міністерству державного майна, намалював у своїх спогадах невідомий автор. Виходячи з тексту, можемо припустити, що він був чиновником, добре обізнаним зі станом освітянських справ у Херсонській губернії. Багато учнів відвідували навчання нерегулярно. Але кількість учнів штучно завищувалася, аби показати прогрес у справі поширення грамотності [133, с. 372].

Потяг до навчання та самоосвіти притаманний авторам селянських мемуарних джерел ХХ століття став продовженням суспільних тенденцій закладених ще в другій половині ХІХ століття, коли гуртки самоосвіти почали виникати переважно в міському середовищі. Так один з діячів народницького руху у Херсоні згадував, що що гімназисти кінця 50-х – початку 60-х рр. ХІХ ст. об'єднувалися в гуртки самоосвіти [18, арк. 2].

Згадки про шкільне навчання, знаходимо фактично в кожному з досліджуваному нами джерелі. Відповідно, саме отримання освіти у сільській школі, стає першим спільним знаменником авторів селянських мемуарних

джерел, який певною мірою й визначає їх подальшу долю. Адже можемо з впевненістю говорити, що без цієї початкової освіти їх життєвий шлях мав би зовсім інші риси і навряд чи привів до написання ними мемуарних джерел. Саме школа вивела селянських авторів, що пройшли буремні події Першої світової війни, на наступний епізод їхньої біографії – навчання в учбових командах.

Система військового навчання для солдатів, яка ставила за мету підготовку молодшого офіцерського складу діяла в російській армії на постійній основі, їхню школу у військовий час пройшли Іван Антипенко, Михайло Алексєєв, Андрій Рубель та ін. До початку війни звання унтер-офіцера отримав Іван Марусенко. Учбові команди були самостійними військовими підрозділами та діяли на полковому рівні. До військових команд набирали найбільш здібних солдат, які вже мали початкову освіту. Михайло Алексєєв у своїх мемуарах згадував, що він та ще 24 новобранця були відібрані до учбової команди, позаяк мали чотирикласну освіту [28, с. 518 – 519].

За критерієм наявності початкової освіти до такої учбової команди було зараховано й Івана Марусенко, який потрапив до команди фактично примусом і початково намагався саботувати навчання, з метою домогтись відрахування. Проте, під впливом умовлянь та погроз з боку офіцерів віддати його під трибунал, все ж завершив навчання, здавши випускні екзамени на відмінно та в подальшому не шкодував про час, що був витрачений на навчання [84, с. 14 – 15].

В процесі підготовки молодших командирів в учбових командах викладали граматику, математику, Закон Божий, військовий устав, першу медичну допомогу, топографію, інженерну справу, стрільби та стройову підготовку. Викладали в учбових командах офіцери, унтер-офіцери та військові з іншими званнями, що були направлені до учбових команд. Термін проходження учбових команд, складав від 2,5 до 6 місяців, після чого випускники мали скласти екзамени. Важливим аспектом було те, що учбова

команда мала підготувати майбутнього унтер-офіцера до самостійної підготовки та навчання новобранців та рядових солдат.

Не включаючи проходження учбової команди в «колективний портрет селянського автора», адже важкі роки Першої світової війни пройшли лише деякі з досліджуваних нами авторів, виділяємо як рису до «портрету», отримання окремими авторами в учбовій команді навиків та практичного досвіду у справі викладання.

Призиву на військову службу в період Першої світової війни уник селянин с. Новогорожене Миколаївської області, вже згаданий нами Сергій Сало, якому у 1914 році виповнилось лише 15 років. Виходець з родини селянських середняків, Сергій Сало отримав початкову та середню освіту, і врешті-решт, вищу освіту, обравши за свою долю шлях вчителя. Пропрацювавши майже п'ять десятиліть у школі й вийшовши на пенсію, маючи за спиною не лише доволі високий рівень освіти, а й викладацький досвід, Сергій Сало береться писати власні спогади.

Педагогічну освіту отримує, рано залишивши село, Микола Молодик вступивши у 1926 році в Запорізький педагогічний технікум, навчання в якому давалося Миколі Молодику досить легко, адже час його навчання прийшовся на період «українізації» і всі предмети у технікумі викладалися рідною для нього українською мовою. Закінчивши технікум, Микола Молодик отримав диплом вчителя молодших класів і мав право викладати у школі з першого по четвертий клас включно, проте у зв'язку з дефіцитом на селі вчителів з вищою освітою викладав і у старших класах [89, с. 341]. І хоча свої спомини Микола Молодик пише російською мовою, стиль викладання у нього вчительський та нагадує урок з українського народознавства.

З викладацькою діяльністю можемо пов'язати й наймолодшого, за часом написання спогадів з досліджуваних нами авторів Сергія Ціпко, який народився 1917 року в с. Андріївка Софіївського району Дніпропетровської області у селянській родині, який внаслідок подій Другої світової війни був змушений покинути Україну та емігрувати до Великобританії, де доклав

зусиль до створення та певний час керував українською школою, в якій діти українців емігрантів мали змогу вивчати українську мову [121, с. 794 – 795].

Риси схильності до викладацької роботи знаходимо й у авторів, що на перший погляд не мають жодного відношення до педагогіки та навчання інших людей. Наприклад, виходець з с. Більманка Більмацького району Запорізької області, Данило Коншин хоча й був учасником Першої світової війни потрапивши до мобілізаційного набору 1915 року, не отримав досвіду учбових команд, адже того ж року потрапив у німецький полон в якому пробув до кінця війни. З поверненням додому Данило Коншин не отримує й педагогічної освіти, як інша група досліджуваних авторів, проте в його спогадах знаходимо місця, які можемо віднести до викладацької роботи. Так, працюючи в колгоспі рахівником, періодично змушений навчати справі менш досвідчених колег з інших колгоспів [69, с. 198].

Антоніна Хелемендик-Кокот, маючи не закінчену освіту в медичному училищі під час перебування на примусових роботах в Німеччині та виконуючи обов'язки молодшого медперсоналу в німецькому госпіталі бере на себе й функцію догляду та виховання безпритульних дітей та дітей які були забрані в інших гастарбайтерів та переданих до шпиталю [119, с. 182].

Отже, отримуємо другий фактор, характерний для авторів селянських особових джерел – навик та досвід викладацької роботи. Для одних це безпосередньо педагогічна освіта та стаж роботи у школі, для інших військовий досвід з навчання новобранців, або як у випадку з Данилом Коншином навчання веденню колгоспного обліку менш досвідчених колег.

Отриманий селянськими авторами освітній та викладацький досвід став стимулом й до подальшого шляху самоосвіти, тим більш що зрілий період життя, більшості з досліджуваних авторів, припадає на 20-ті роки ХХ століття коли самоосвіта в СРСР набуває додаткових організаційних форм. В цей час створюються освітні комісії та відділи, народні університети, активізується видавнича справа; створюються умови, що дозволяють мешканцям села отримувати нові знання. Відповідно, бажання подальшої

самоосвіти стає наступним спільним чинником авторів селянських мемуарних джерел.

Важливим аспектом є не лише факт отримання освіти, а й потяг до саморозвитку, адже в переважній частині, за буденними турботами людині більш характерно відкладати даний чинник на майбутнє, на більш вільний час. Лякова Софія Михайлівна, 1917 року народження, м. Токмак, Запорізька область згадувала, що батьки займалися хліборобством. І хоча були грамотні книжок дома не тримали, адже за господарськими роботами читати їх не було коли [112, с. 114].

Тому, у деяких авторів, чинник самоосвіти став одним з вирішальних факторів в написанні мемуарних джерел, наприклад уродженець села Мала Білозірка Запорізької області Василь Рубель, отримавши в свої руки «Ілюстровану історію України» М. Грушевського, не лише її достеменно вивчив, а й фактично взяв за зразок в оформленні власної історичної праці. Основуючись на роботі М. Грушевського, Василь Рубель у своїй «Історії...» включає історію свого села та власної родини у коло загальної історії України, згадуючи своїх предків у зв'язку з подіями з ліквідації Запорізької Січі та гайдамацьким рухом [105, с. 107 – 110].

Або, як у споминах Антоніни Хелемендик-Кокот відчувається певний вплив від знайомства, під час перебування в іміграції, літератури забороненої в Радянському Союзі. Зокрема, в її тексті присутні згадки та посилання до твору Олександра Солженіцина «Архипелаг Гулаг» [119, с. 119].

Відзначаються автори селянських наративів, у питанні самоосвіти, не лише вивченням історичних праць, а й загалом любов'ю до літератури, яка закладалась ще з шкільного віку. Микола Молодик згадував у своїх мемуарах, як любив після школи бігати до бібліотеки та читати Гоголя, Чехова, Толстого, Гончарова. Іван Ярошенко читає Льва Толстого, а Олександр Замрія не лише прочитав всі 12 томів класика та ще вирішив назвати свого сина, 1923 року народження, Левом [60, с. 245].

Захоплюється літературою й селянин з Херсонщини Віктор Белоусов. В своїх споминах він згадує, що в дитинстві він зачитувався працями Толстого, Лермонтова, читав «Кобзаря» Шевченка та лірику Лесі Українки. Відзначаючи, що література викликала в ньому глибоку душевні переживання, поєднуючи його думки з загальним світосприйняттям, формуючи навички до самосійного мислення [32, с. 21].

Михайло Алексєєв знає не лише російських класиків, а й незважаючи на своє російське походження, читає українську літературу знайомлячись з Остапом Вишнею. У своєму захопленні від літературної творчості, він йде далі простого знайомства з російськими та українськими класичними творами, і починає один з своїх зошитів з мемуарами власним віршем [28, с. 545]. Звичайно, вірш складений Михайлом Алексєєвим навряд чи будуть колись вивчати в школі, проте він нас підводить до ще одного важливого аспекту, який ми можемо виділити в біографіях досліджуваних авторів, а саме до творчості.

У літературному стилі починає свої спогади виходець з Гуляйпільщини, що на Запоріжжі Анатоль Гак [44]. Розповідь про свого прадіда він подає у цілком художньому вимірі В якому присутні класичні риси художньої літератури: герой, пригода, пройдисвіт, злочин та покарання. Його оповідь має багато яскравих подробиць, які автор, з огляду на значний проміжок часу між подіями й написанням спогадів не міг знати, проте вони додають барв до мемуарного тексту.

Звичайно, для прояву творчої праці треба мати творчі здібності, які можуть бути або природними, або набутими в процесі навчання й виховання. В нашому дослідженні, були у наших авторів творчі здібності від природи, чи вони були набуті протягом життя є питанням другорядним, першочерговим для нас є винайти у їхніх працях аспекти, що дозволять нам сказати: «Так, у автора була та сама іскра Божа». Проте, сам факт створення ними власних історичних наративів, вже дозволяє безсумнівно стверджувати, що людьми вони були творчими.

Любов до творчості та мистецтва спостерігаємо в житті селянських авторів не лише групи, яку ми можемо умовно назвати як «педагогічна» в яку входили селяни, що отримали більш високу освіту та пов'язали своє життя з викладацькою професією; так і з групою яка продовжувала свою складну селянську працю та все ж знаходила час для мистецтва. Фактично, у мемуарах кожного з наших авторів, ми знаходимо згадки про відвідування театру, що засвідчує про те, що театральне мистецтво залишило яскраві враження в житті досліджуваних авторів. В селянських мемуарних джерелах ми бачимо й намагання авторів до творчої діяльності, як приклад, вже згаданий нами вірш написаний Михайлом Алексєєвим, або участь Миколи Молодика в період навчання у педагогічному технікумі у хорі, який виступав у клубах міста та виїзд жав з гастроллями по селам Запорізької області [89, с. 341]. В захваті від театру та виступу духового оркестру залишився й мешканець с. Федіпівка Запорізької області Андрій Чумаченко [125, с. 42].

Василь Рубель, в планах якого було написати історію власного роду, створює працю більш широку та менш систематизовану, адже він постійно відволікається від головної лінії на історію села, сховані скарби та легенди краю. Його історична праця залишає враження, що автор просто не знав як писати родову історію. Проте, Василь Рубель, натхненний культурними досягненнями 20-х років ХХ століття, зокрема розвитком кіномистецтва в своїх початкових планах, яким нажаль не сталося відбутися, планував переробити свою історичну працю в кіносценарій і написати трагікомедію у восьми частинах з життя та пригод власної родини [105, с. 102].

Аналізуючи щоденник Івана Ярошенко, мешканця села Томаківка Дніпропетровської області, викладені події якого, припадають на першу половину ХХ століття, звертає на себе увагу його любов до справи швеця. Перебуваючи на військовій службі і ставши свідком останніх місяців існування Румунського фронту, Іван Ярошенко з цікавістю ходить дивитись на нові для себе речі, як наприклад запуск повітряного шару з розвідником на ньому. Проте намагається відгородити себе від армії як такої,

переключаючись на цілком мирну справу швеця і виконує військові обов'язки лише в разі потреби [132, с. 269 – 271]. З його щоденника ми розуміємо, що швецька справа, є для нього чимось більшим ніж просто робота, для нього вона є мистецтвом, яке Іван Ярошенко творить.

Антоніна Хелемендик-Кокот під час заходження до міста Бердянська німецької окупаційної армії та під хвилі мародерства в якій і вона бере участь окрім суто побутових речей забирає з собою гітару. Адже, як вона стверджує у своїх спогадах, завжди мрія навчитися грати на гітарі, проте через нестачу коштів не мала можливості її придбати [119, с. 132 – 133].

Данило Коншин, який отримував освіту у сільській школі та школі, що була відкрита у таборі для полонених, в який він потрапив в часи Першої світової війни, і пов'язав своє життя з працею у селі, згадував про концерти, які влаштовувалися у таборі військовополонених [69, с. 135]. Проте в часі перебування Данила Коншина у таборі, виділяємо для себе ще одну цікаву рису, яка продовжує певною мірою творчий напрям селянських авторів, а саме його хист до діла чоботаря.

Загалом, звертає на себе увагу, природна допитливість авторів селянських мемуарних наративів яка знаходила прояв у інтересі до знань і наук. Для допитливої людини характерно досліджувати нові ідеї, діяльність та досвіди, а також виявляти прагнення збільшувати своє власне знання. Адже, допитлива людина володіє величезним багажем знань, які, безсумнівно, допомагають йому в різних, подекуди, складних та неординарних життєвих ситуаціях представлених в селянській мемуаристиці.

Допитливість, схильність до рефлексії, бажання зберегти для нащадків віхи власного життя, історії родини дає можливість віднести авторів мемуарів до прошарку сільської інтелігенції. Яскравим представником якої був автор наративу – «Спогади про життя моє» Данило Захарович Лях (1887 – 1966), який народився у селянській родині в с. Дібрівці Олександрівського повіту Катеринославської губернії (нині с. Велика Михайлівка Запорізької області). Працював агрономом, вчителем, розуюдовував культурне життя

українського села. Був переконаним українофілом та противником русифікації. Доля Данило Ляха, багато в чому співпала, з долею загалом української сільської інтелігенції яка змушена була пройти, в тому числі, через сталінські репресії. Кілька арештів які випали на його життя, в'язниця та 9 років і 9 місяців виправно-трудова таборів не зламали його як людину, особистість та непересічну особу схильну до творчого процесу.

Через репресивний апарат пройшов Кузьма Каздоба, який через свою проукраїнську позицію пробув, разом з батьком Прохором Каздоба, вісім місяців у в'язниці м. Первомайськ знаходячись під слідством [67, с. 10]. Та, в подальшому, був відправлений у заслання до Сибіру. Проте, як й Данило Лях зміг не лише вистояти перед викликами долі, а й залишив по собі спомини про власне життя та важку долю українського селянства.

Факти, масових арештів за сфальшованими звинуваченнями були викритті під час «сталінських чисток» органів НКВС. Наведемо лише окремі приклади. 5 липня 1939 року заступником Наркому внутрішніх справ УРСР було затверджено обвинувальний висновок щодо працівників Запорізького міського відділу НКВС Болдина Б.П., Клібанова Д.Я., Лінецького Б.Л. та Доров-Піонташка Г.Я. яких було звинувачено про фальсифікацій справ за звинуваченнями в участі у контрреволюційних організаціях понад 1000 осіб [6, арк. 37 – 43].

8 травня 1941 року було затверджено обвинувальний акт у справі заступника начальника НКВС в Дніпропетровській області Дарагана І.А. та старшого слідчого НКВС в Дніпропетровській області Уманського Я.В. так само звинувачених у фальсифікації слідчих документів та штучному створенні антирадянських організацій, що призвело до безпідставних арештів громадян [5, арк. 553 – 558].

Масові репресії за сфальсифікованими справами, щодо широких верств населення, можемо вважати одним з факторів стимулювання громадян до створення власного мемуарного наративу. Адже, незважаючи на саму небезпеку створення, часто антирадянського за своїм змістом наративу,

виникало бажання до творчого переосмислення власного життєвого шляху та викладення власної точки зору на передусім родинну історію.

Основною відмінною рисою творчого процесу, відповідно до напрацювань в галузі психології, постає можливість досягнення емоційного задоволення, без отримання соціальних преференцій. Досліджувані селянські автори, повністю відповідають зазначеному твердженню, адже в їхній працях ми бачимо розуміння ними того фактору, що їхня робота над власними історичними працями має сенс, навіть якщо вони не можуть сформулювати мету та кінцеву ціль своєї роботи, не шукаючи матеріальної винагороди. Оскільки робота над мемуарами, віднімала у них досить значний час та сили, і це в умовах селянського буття, коли за веденням господарства та сільськогосподарськими роботами, ні того ні іншого у них, як правило не було. Так, правозахисник, радянський генерал-майор виходець з с. Борисівка Приморського району Запорізької області Петро Григоренко описуючи свої дитячі роки які він провів у рідному селі згадує не лише важку працю яку він будучи ще дитиною мав виконувати, а й постійний недосип «спати хотілось так, що ми вже поставлені на ноги падали де прийдеться та продовжували спати» [50, с. 12]. Одже, хоча більша частина з досліджуваних авторів, писала свої роботи вже з виходом на пенсію це не применшує їх подвигу.

Саме завдяки тому, що у селян-колгоспників з'явилася можливість отримання пенсійного забезпечення, ми маємо змогу вивчати дані унікальні джерела. І хоча відповідно до Закону СРСР «Про пенсії і допомогу членам колгоспів» прийнятого 1964 року мінімальна пенсія звичайного колгоспника була у 3,5 рази меншою, ніж у робітника чи службовця [251, с. 198], вона все ж дозволила селянину взятися за перо. Так, твори Замрії, Молодика, певною мірою Алексеєва, ми можемо віднести до великої групи мемуарних джерел, що набула розповсюдження у другій половині ХХ століття, коли автор наприкінці свого життя створює оповідання з історії своєї родини, підбиваючи підсумок власного життя, та формує заповіт своїм нащадкам. Характерним прикладом подібного твору можемо вважати мемуари Сергія

Сало, який вийшовши на відпочинок 1965 року прямо пов'язує роботу над мемуарами з виходом на пенсію [106, с. 90].

Звертає на себе увагу, що більшість авторів мемуарних праць є чоловіками, дану ситуацію можемо пояснити збереженням, особливо в сільській місцевості, глибоких патріархальних традицій. Проте, це не означає, що жінки не були здатні до саморефлексії та не мали дотичності до створення власних мемуарних наративів. Відповідно, маємо згадати уродженку с. Копані Гуляйпільського району Запорізької області Антоніна Хелемендик-Кокот яка не лише залишила по собі досить об'ємну мемуарну працю яка охоплює період 1925 – 1986 роки, а й змогла видати їх 1989 року у Торонто Канада [119].

Таким чином, на підставі проведеного аналізу з залученням просопографічних підходів дослідження, маємо можливість створити умовний колективний портрет «селянського автора» Південної України ХХ століття. Біографія «умовного автора» буде виглядати наступним чином:

1. Народився у селі Південної України наприкінці ХІХ – першій половині ХХ століття у незаможній або середняцькій родині. Дитинство та більшу частину юності провів у рідному селі, допомагав батькам вести власне господарство, підробляв заробітком у більш заможних селян.

2. Початкову освіту отримав у сільській школі в якій мав змогу вивчати не лише обов'язкові предмети того часу, такі як Закон Божий, російська мова та математика, а й знання з предметів, які не входили до програми викладання, проте їх торкалися у загальному руслі, зокрема історію, географію, краєзнавство та українську мову.

3. У молодому віці, завдяки військовій службі або подальшого навчання, отримали навички викладацької та виховної роботи. Набув вмінь самоосвіти та початків критичного мислення. Цікавився літературою та мистецтвом.

4. Характеру селянських авторів, притаманні риси цілеспрямованості, завзятості, самостійності у виборі рішень та вміння протистояти труднощам, продовжувати набувати нових знань та навичок. Самоосвіта, схильність до

якої простежується в біографіях досліджуваних авторів, сприяє формуванню вмінь з визначення цілей та завдань з планування власної роботи.

5. До особливостей характеру, відносимо й схильність селянських авторів до творчої діяльності. Яка знайшла своє вираження не лише у самому факті написання власних історичних праць, а й простежується у інших аспектах біографії досліджуваних авторів, від роботи кравця до написання віршів або планів з створення кіносценарію, за історією власного життя.

6. Зовнішні впливи, які сприяли селянським авторам взятися за перо. Зміни у державній політиці щодо селянської верстви, зокрема створення умов для отримання пенсійного забезпечення, що дозволило окремим селянам наприкінці життя відійти від сільськогосподарських робіт і присвятити час творчості. Впливи родичів, які спонукали до написання мемуарів.

Підбиваючи підсумки вищевикладеного, можемо стверджувати, що застосування просопографічних підходів у питанні вивчення біографій селян Південної України, які відзначились створенням власних мемуарних праць, дозволяють виокремити ті аспекти епохи і становище «маленької людини», що благословили, всупереч загальним тенденціям, та розуміючи ризики, які створювала тоталітарна система, піти на створення власних історичних екскурсів. Створення просопографічних (колективних біографій) портретів селянських авторів є досить важливою складовою відтворення загальних процесів, що створили умови для виникнення селянських наративних джерел, через призму окремих біографій та творів селянських авторів, відкрити сучасну їм епоху у всій різнобарвності та яскравості.

2.3. Актуалізація селянської мемуаристики в умовах військово-політичних конфліктів і соціальних зламів першої половини ХХ століття.

Сама по собі війна є культурою терору і простором смерті, станом без моральної правової структури, колапсом, точкою біфуркації, через яку

проходить система, щоб виграти у великій стратегічній грі. Зрештою вселенська катастрофа, розв'язана авантюрними гравцями, вивела на авансцену історії привід комунізму. Внаслідок хиткої Версальської системи, замисленої як інструмент післявоєнного врегулювання. Перша світова відіграла роль пролога до ще більш руйнівної Другої [261, с. 980].

Військовий конфлікт призвів не лише до геополітичних змін на мапі Європи, а й глибоких зламів в психології особистості, учасника цих подій. Психологія як наука виділяє так зване «функцій не коло переживань» – одушевлена істота відчуває як можливості поживи й здобичи, так і загрози й небезпеки. Вона налагоджує контакт із своїм оточенням, робить вибір із величезної кількості можливих варіантів. При цьому кожне переживання теперішнього є проєкцією майбутнього. «Завдяки своїм переживанням людина є історичною істотою, суть будь якої – постійне тривання в часі, тобто перебування в тій гранічній зоні, де так само перебуває минуле, як і майбутнє» [232, с. 34 – 49].

Дослідження впливів військового конфлікту на психологію людини показують, що якщо в умовах небезпеки природнім для звичайної, не військової людини, домінуючим є бажання уникнути небезпеки й діяти відповідно до інстинкту самозбереження, то для військового починають діяти інші умови. Домінуючою психологічною установкою є якщо не необхідність діяти проти інстинкту самозбереження задля виконання військового завдання, то розуміння того, що самовільний залишок військових позицій може мати значні негативні особисті наслідки. Військовий зобов'язаний здолати внутрішній спротив своє людської природи й вміти залишитись в умовах підвищеної небезпеки задля виконання військових обов'язків.

В цьому відношенні можемо казати про те, що наряду з війною зовнішньою в людині відбувається й війна внутрішня, й вона, подекуди, може бути не менш страшна та призводити до глобальних змін в поведінці та загальній психології людини. Природне бажання вижити охоплює як цивільних так і військових, проте військовим задля реалізації цього

основного інстинкту будь-якої живої істоти необхідно суттєво перебудувати свою психіку. Вміти випрацювати цілу систему адаптивних механізмів в екстремальних умовах; як протидію не лише супротивнику на полі бою, а й власним психологічним загрозам.

До позитивних змін психіки, які можуть формуватися в подібних умовах відносимо:

- глибоке та всебічне самопізнання (розуміння своїх до певного періоду прихованих можливостей: фізичних та інтелектуальних);
- набуття унікального життєвого досвіду, життєвої мудрості;
- здатність відкритого, безхитрісного співіснування з іншими членами соціуму;
- потребу бути включеним в загально соціальні процеси та сприйняття іншими членами суспільства;
- намагання показати себе в очах оточення як людини до кінця виконавши свій громадський та військовий обов'язок;
- пошук шляхів позбутися від неактуальної психологічної напруги, що накопилися за час участі у військовому конфлікті; в тому числі через творчу самореалізацію.

Додатковим фактором характерним, передусім, Першій світовій війні (далі – I СВ) відіграли процеси що супроводжували повернення колишніх військовослужбовців російської армії до своїх домівок. Адже, таке повернення відбувалося протягом досить тривалого періоду часу, які подекуди вимірювалися навіть не тижнями а місяцями. Даючи можливість людині, яка пройшла досі не бачений військовий конфлікт, поділитися свої розповідями, споминами, емоціями з своїми друзями по війську, або навіть сторонніми людьми. Таким чином, виступаючи один для одного терапевтом, консультантом, або вдячним слухачем [203].

В мемуаристиці селян Південної України – учасників I СВ сюжет війни посідає одне з центральних місць власного історичного наративу. У випадку з Іваном Марусенко його спомини присвячені виключно подіям тієї війни,

Іван Ярошенко веде свій щоденник під час перебування в діючому війську, про фронтовий щоденник згадує Михайло Алексєєв та присвячує значну частину спогадів цій війні. Про участь в I СВ мову веде в своїх мемуарах й Данило Коншин.

Відповідно, аналіз умов в яких виникають перші зразки селянської мемуаристики – щоденники та можливі впливи I СВ на виникнення феномену селянської мемуаристики загалом потребують самостійного дослідження.

Перша світова війна з огляду на її масштаби та залучення передових на той час технологій, стала першим військовим конфліктом, що перетворив рядового солдата лише на примітку на просторі величч історичних подій. Війна перетворилась на машину: наступ піхоти, загородження, кулемети, артилерійський бій і завершення жертви. Життя окремої людини солдата ще більше втратило значення на тлі мільйонів загиблих.

Відповідний підхід простежується у вивченні подій тієї війни та її впливів на подальшу долю колишніх учасників. Лише останнім часом в історичній науці бачимо намагання виокремити солдата Першої світової, вивчити його долю та погляд на події війни. Обсяг історіографії I СВ ми можемо порівняти хіба що з історіографією Другої світової війни. Події I СВ та їх аналіз викладено у сотнях монографій та тисячах наукових публікацій. Однак, незважаючи на велику кількість наукових та аматорських розробок на тему I СВ, ще донедавна вона цілком заслужено тримала за собою епітет «забутої» війни.

Хоча останнім часом історична наука почала приділяти більше уваги темі I СВ залишається велика кількість напрямків, які все ще не отримали належної уваги істориків. Зокрема, важливого для даного дослідження питання – актуалізації селянської мемуаристики подіями великої війни.

Таким чином, маємо визначитись з факторами, які виникли в наслідок подій I СВ та сприяли виникненню цілого масиву селянських особових джерел. Застосувавши компаративний аналіз провести класифікацію

селянських мемуарних джерел на групи, визначивши їхні інформаційні можливості, рівень суб'єктивності у викладені матеріалу, виокремити методи їх подальшого вивчення.

Звертає на себе увагу що, останні роки спостерігаємо підвищення зацікавленості істориків до особових письмових джерел рядових учасників війни, які довгий час вважались малоінформативними, через це майже не мали залучення до історичної науки. В сучасних умовах визначення нових акцентів, історична наука перейшла від вивчення загального – I СВ і участь у ній населення до вивчення впливу війни на окрему людину, формуючи новий напрямок у світовій історіографії. Історичні дослідження в даному напрямку спостерігаємо фактично в кожній країні, народи якої брали участь у I СВ.

I СВ не лише вплинула на стан суспільних настроїв, як відзначав С. Віднянський, усі геополітичні катаклізми XX століття починалися саме з Першої світової війни. Вона стала проявом духовної та моральної кризи сучасної цивілізації і поклала початок розгортанню історичної драми тривалістю в майже століття. Розпочата нею епоха світових війн поставила не межу загибелі світову цивілізацію, стала важким випробуванням для гуманістичних цінностей, вироблених людством упродовж усієї його попередньої історії [152, с. 68].

Значну деструктивну силу, що вплинула на суспільні настрої за наслідками I СВ відіграла передусім армія, яка втратила свою боєздатність. М. Суханов з цього приводу залишив наступні спогади: «Серед столичних і провінційних гарнізонів, що бездіяли, в атмосфері нечуваної свободи, військова дисципліна, зрозуміло, впала. Залізні ланцюги ослабли. Несвідомість і розпущеність сірої маси давалися взнаки. В тилу вся гарнізона служба більше чи менше розладналася, навчань майже не відбувалося, наряди часто не виконувались, караули теж часто не тримались» [114, с. 224].

Наслідки анархії, що панувала в російському війську описав Є. Чикаленко: «Чим далі під осінь, тим більше розлазився всякий лад на селі: все більше й більше тікало солдатів з фронту і, оповідаючи про фронтові

порядки, вносили повну анархію, деморалізацію в село: «свобода слова» дійшла до того, що й жінки, не соромлячись, стали лаятись по матері. /.../ Взагалі почалась така анархія, що один старий селянин в розпачі сказав: – Бачив я на своєму віку холеру, від якої люди, як мухи, мерли, бачив сарану, після якої настав голод, але свободи такої ще не бачив і не чув» [124, с. 373].

Загалом, писемні джерела особового походження селян південно-східної України присвячені періоду I СВ можемо класифікувати за класичним принципом:

1. Приватне листування. В якому виділяємо два напрямки для подальшого аналізу та залучення до наукових досліджень: описовий та психологічно-емоційний. До описового відносимо сприйняття просторово-часових характеристик та місця автора в описуваних подіях, відображення ціннісно-мотиваційного ставлення та поглядів. До психологічно-емоційного напрямку належить відображення почуттів, емоцій, мрій та турбот. Встановлення внутрішньо-емоційних та зовнішніх впливів на активізацію листування.
2. Щоденники. Перспективними напрямками для дослідження є фіксація та опис подій свідком яких був автор щоденника та аналіз емоційно-психологічних змін які відбулися з автором під впливом зовнішніх факторів. Зокрема, питання наслідування традиції ведення щоденника серед дворянського стану.
3. Мемуари спогади. Можемо визначити два перспективних напрямку дослідження для групи джерел: науково-пізнавальна цінність мемуарів та особисте ставлення автора до викладених подій. Вивчення довготривалих впливів закладених I СВ які призвели до змін світосприйняття серед окремих представників селянського стану, що створили певний поштовх до створення власних мемуарних наративів.

Перспективними напрямками розгляду стають питання людського та матеріального забезпечення російської армії, питання міжнаціональних стосунків, відносин між солдатами та офіцерами, визначення розуміння селян, що пройшли I СВ кластерів «свій» - «чужий»; осмислення належності та власної ролі до події, що кардинально змінила світ. Окреслення факторів які сприяли активації селянського нарративу.

Питання забезпечення та кадрового формування російської армії часів I СВ історичні дослідження спираються, як правило на офіційні документи, які часто розносились з реальним станом речей, з яким зустрічався солдат на лінії фронту. Так, після поразки Росії з боку Японії, в Російській імперії постало питання проведення військової реформи. 1914 року було затверджено на державному рівні «Малу програму» та «Велику програму з підсилення армії» з фінансуванням понад 433 млн. карбованців. Метою стало суттєве підвищення боєздатності російської армії та флоту, прийняття нових зразків озброєнь. Відповідно до «програм» завершити військову реформу планувалося до 1917 року [268].

Внаслідок запізнення з реформами Російська імперія увійшла в I СВ не маючи не лише більш сучасного озброєння, а й з дефіцитом звичайної стрілецької зброї. Російські військові заводи були не здатні забезпечити армію необхідною кількістю рушниць та набоїв до них. Тому вже 1914 рік показав нестаток зброї, а з появою на Східному фронті в середині 1915 року основних сил німецької армії ситуація з стрілецькими озброєннями російської армії стала критичною. Підтвердження нестачі озброєння знаходимо у Михайла Алексєєва який служив у 419-Актарському полку 105-ї піхотної дивізії відзначав що восени 1915 року, їм видали озброєння лише з прибуттям на передові позиції, зокрема вони отримали рушниці японського виробництва та наказ заощаджувати набої [28, с. 513].

Не кращою ситуація виглядала в артилерійських полках. Олександр Замрія не лише відзначав у другій половині 1915 року нестачу артилерійських снарядів, а й вбачав у цьому одну з основних причин невдач

російської армії. В своїх мемуарах він відзначав, що 1915 року фронт тримався фактично на штиках, адже іншої зброї критично не вистачало. Адже німецька армія мала значну технічну перевагу, за оцінкою німецького генерала Еріха Людендорфа, успіх компанії 1915 року визначався «батареями надзвичайно великих калібрів» [76]. Лише починаючи з 1916 року, ми маємо змогу спостерігати позитивні зміни в озброєнні армії. Солдати не лише були забезпечені особовою зброєю, з'явилися нові зразки озброєнь на зразок артилерійських снарядів з задушливим вмістом [60, с. 224].

Іншим напрямком до постачання озброєння йшла якість мобілізаційного наповнення російської армії. Напередодні I СВ чисельність російської армії становила 1 360 000 чоловік, резерв складав 5 650 000 чоловік. 30 липня 1914 року з оголошенням повної мобілізації, було рекрутоване до війська фактично весь резерв, чисельність армії досягла 5 065 000 чоловік [239, с. 107 – 112]. Така мобілізаційна політика призвела як до організаційних проблем з проведенням призову до армії, так й до забезпечення руху маршових команд до військових частин. А також починаючи з другого року війни до дефіциту молодшого командного складу і досвідчених новобранців.

Підтвердженням поганої організації при проведенні призову до армії знаходимо й у спогадах селян, що були рекрутовані до російської армії з теренів Південної України. Так Михайло Алексєєв згадував, що після прибуття на мобілізаційний пункт довелося чекати шість днів до моменту розподілу по військовим частинам. Йому навіть вдалося, разом з товаришем, залишити призивний пункт та повернутись на певний час додому [27, с. 507]. В спогадах Василя Рубеля знаходимо аналогічну розповідь про те як його брат Андрій разом з товаришем втік з військового ешелону та повернувшись додому пробув там кілька днів і лише після цього поїхав наздоганяти свою частину. Автор повідомляє і про прояви корупції при проведенні призову. Він згадував що вартість для того аби залишитись вдома відповідала розміру у пів кабана для урядника [105, с. 159].

Ще одним підтвердженням нездатності Російської імперії організувати нормальний процес мобілізації населення з початком I СВ, зокрема організувати рух маршових колон від місця призиву до військової частини, знаходимо у Михайла Алексеєва. Автор згадував, що під час руху до військової частини, на станції Бердичів, їм повідомили, що годувати в дорозі їх не будуть. Проте Алексеєв вказав, що їм було повідомлено, що вони можуть грабувати місцевий ринок, адже більшість торговців на ньому євреї [28, с. 507 – 508].

Означені проблеми з забезпеченням та кадровим комплектуванням армії стали тим загальним фоном який створював для вчорашніх селян принципово нові обставини існування, виводив на передній план фактори нової реальності. Створюючи емоційно-психологічну потребу до їх фіксації.

Окремим рівнем становлення нового життєвого досвіду стає розширення міжнаціонального спілкування, зіткнення з новими культурами та необхідність ви будови нової системи міжетнічних відносин. Загалом з початком I СВ можемо спостерігати загострення національного питання та питань національного самовизначення. Воно помітне як між ворогуючими націями, так і націями однієї імперії. В селянських мемуарних джерелах знаходимо специфічний погляд на популярну в сучасній українській історіографії тезу про I СВ як трагедію українського народу, якому довелося воювати один проти одного в арміях Російської та Австро-Угорської імперіях. Зустріч з одноплемінниками з іншого боку фронту описав у своїх спогадах Іван Марусенко. Який брав участь у форсуванні російською армією р. Сян у серпні 1914 року та описав випадок, як під час бою з ворожих лав, почали просити припинити вогонь аргументуючись що вони теж руські, і реакцію на це їхнього офіцера який їм відповідав, що «нам таких русских не надо» [84, с. 26].

Відзначаємо що серед селян рекрутованих до російської армії з теренів південної та східної України не простежується ідея про протистояння з одноплемінниками в армії супротивника як трагедія власного народу.

Розуміючи етнічну близькість з українцями у складі австро-угорської армії, вони все ж не ототожнюють їх з власною національною само ідентичністю називаючи їх руськими або русинами.

Війна, констатував О. Субтельний, ще більш погіршила долю українців. Величезна їх кількість (у російській армії налічувалось 3,5 млн українських солдатів, 250 тис. служили в австрійському війську) боролися і вмирали за імперії, що не лише не рахувалися з їхніми інтересами, але й намагались, особливо Росія, знищити український національний рух. «Найгіршим було те, що українців – як учасників боїв з обох сторін – змушували вбивати один одного» [269, с. 296].

Активний розподіл за національною або географічною ознакою походження, спостерігаємо у складі російської армії. Для солдат російської армії питання само ідентичності та належності оточення до інших націй стає одним з факторів взаємовідносин. І якщо недовіра до підданих Російської імперії німецького походження виглядає досить природно на фоні протистояння німецькій армії, то складні відносини в середині російської армії між іншими національними групами та фактичним формуванням земляцтв свідчить, що протистояння народів у I СВ призвело до загострення питань національної само ідентичності серед рядового складу російської армії.

Всю складність та різноманітність міжнаціональних відносин та питань локальної ідентичності в середині російської армії, з погляду селянина, ми можемо досліджувати за мемуарами Михайла Алексеєва. (Додаток 9, 10). Вказані мемуари дають змогу розглянути розподіл за етнічним та локальним принципом на «свій» - «чужий» та краще зрозуміти стосунки в середині російської армії. Причому певні його висловлювання за сучасним виміром ми можемо сміливо називати неполіткоректними. Проте сам автор не вкладає жодного негативу в свої висловлювання за національною ознакою. Михайло Алексеєв будучи етнічним росіянином не лише сам спокійно ставиться до

того що його товариші по службі називають «кацапом», а й сам застосовує цей термін до іншого росіянина з Пензи [28, с. 521].

Певна невизначеність з етнонімами і пошук правильного для себе визначення національної приналежності простежується й у інших селянських авторів, які стали предметом дослідження. У мемуарах Олександра Замрії знаходимо характерну згадку коли він описуючи національний склад артилерійської батареї в якій служив, вживає термін «таврчанин» і тут же виправляє самого себе пише «точніше українців» [60, с. 229].

Одразу після вже згаданого нами епізоду з євреями, яких вони грабують по дорозі до військової частини, Михайло Алексєєв розповідає про складні відносини з новобранцями молдаванами які були прикріплені до нього для навчання. Молдавани які були рекрутовані до російської армії з приєднаної до Російської імперії в XIX ст. Бессарабії, чинили постійні перепони навчанню. Вони вдавали що зовсім не розуміють російської мови, чим викликали гнів і роздратування свого вчителя Михайла Алексєєва. Бачачи безперспективність їх навчання Алексєєв не витримує і називає молдаван «проклятими індиками», і тим самим одразу викликає на себе гнів фельдфебеля, який також виявився молдаванином за національністю [28, с. 509].

За спогадами Михайла Алексєєва, періоду I СВ, ми можемо простежити намагання (в тому числі інших вояків, зокрема згаданих ним молдаван) триматися «своїх». Так після призову до армії, Алексєєв жалкує про те що йому доводиться розходитися з «петрівцями» з якими він йшов до армії. Вже під час перебування на фронті він просить призначити себе у взвод, в який боялись йти інші. Адже він у своїй більшості складався з «таврчанин», людей рекрутованих як і він сам з Таврійської губернії. Протягом всього часу Михайло Алексєєв постійно намагається підтримувати зв'язки з своїми родичами та земляками. Вже наприкінці війни він розшукує та зустрічається з власним братом, який воював у іншій частині і навіть вмовляє свого командира перевести його брата у їхню частину.

У спогадах Михайла Алексеєва ми бачимо, що для нього як для селянина важливим є не так етнічне походження як локальна ідентичність за фактом землі народження. Його розподіл «свій» - «чужий» проходить за лініями «кацап» - «хохол» та «таврические» - «пензенцы», «сибиряки», «москвичи» та ін. Проте, можемо відзначити, що серед «своїх» або «земляків» у Алексеєва простежуються люди різних національних груп: і українців, і росіян, і інших. Однак вони залишаються для нього своїми по принципу походження, принципу землі, що характерно саме для селянської самосвідомості.

Схожий підхід спостерігаємо в мемуарах Олександра Замрія та Івана Ярошенко, які відносять до «своїх» перш за все родичів, потім земляків, не акцентуючи уваги на їх національній приналежності та намагаються триматися разом. Так Андрій Рубель, так само як і Михайло Алексеєв, найбільше шкодує про те що, він змушений був при зарахуванні в учбову команду залишити своїх односельців. А Олександр Замрія постійно підтримує зв'язок з своїм земляком та сватом який служить у гарнізоні Царського Села [60, с. 225].

Окремо виділяємо, що у спогадах Михайла Алексеєва періоду I СВ переважно зустрічаються термін «кацап» та «хохол». Офіційний термін для того часу «малорос» фактично не використовується. Назви «українець» або «росіянин» зустрічаються доволі рідко, що підтверджує маловживаність цих термінів для селянського середовища Південної України. Характерним епізодом у питанні національної само ідентифікації, є згадані Алексеєвим події 1917 року з встановленням в Україні Гетьманату. У зв'язку з цим він та його земляки не підлягали демобілізації адже «вважалися українцями» [28, с. 547].

Намагання пояснити ставлення українських солдатів по відношенню до російських спільників по зброї робить учасник I СВ, виходець з хутору поблизу Гуляй-Поля на Запоріжжі Іван Антипенко (відомий під псевдами - Гак Анатоль, Оса, Антоша Ко, Мартин Задека). Описуючи події 1917 року,

зокрема участь у конференції на який виступав Микола Міхновський він згадував, що Міхновський закликав до категорічного розриву з росіянами, проте не знайшов підтримки серед присутніх на конференції офіцерів й самого Івана Антипенко. Мемуарист, зокрема, посилається й на несприйняття подібних закликів в середовищі солдатів з українських територій. «Український солдат – це був в основному селянин. ... Коли ж ти тільки натякаєш йому про потребу різкого розмежування між українцями і росіянами, що уярмили Україну, тоді солдат счиняє проти тебе галас. Ти, бувало, чуєш: «Як? Ми разом із руськими три роки гнили в окопах, разом умирали, а ви хочете, щоб ми мали їх за ворогів, як отих німців? Та забирайся геть з такими словами» [44, с. 40].

Проте, були серед вихідців з селянських родин Південної України й прихильники ідеї українського державотворення. Зокрема, відомий військовий діяч УНР, уродженець села Заливне Олександрівського повіту Катеринославської губернії (нині село Заливне Терсянської сільської ради Новомиколаївського району Запорізької області) Олександр Вишнівський, залишивши по собі досить цікаві спогади про так званий «Зимовий похід» армії УНР [41].

Залишив спогади й учасник «Першого зимового походу» уродженець слободи Великий Бурлук Вовчанського повіту Харківської губернії (тепер райцентр Харківської області) Валентин Сім'янцев. В період Перших визвольних змагань — спочатку козак 2-ї чоти кінної сотні Богданівського пішого полку, бунчужний 3-ї сотні («Богданівської») полку Чорних запорожців [109].

Про зіткнення більшовиків та прихильників незалежності України, що сталися 1 травня 1917 року у м. Луганськ згадує свідок подій І. Ніколаєнко, підтверджуючи факт розповсюдження ідеї державності України й на східних теренах. «Коли група більшовиків помітила невелику колону з 30 чоловіків під жовто-блакитними прапорами і співом «Ще не вмерла Україна», її було локалізовано, а прапори відібрано під тим, мов, претекстом, що це не

національне, а інтернаціональне свято, на якому можна використовувати лише червоні прапори» [93, с.39].

Цікавим мемуарним джерелом, стосовно подій I СВ, є спомини Михайла Зварича (1903 – 1992 рр.), котрий проживав у місцевості, де велися бої – с. Тетильківці Бродівського району Львівської області [60]. Цей твір важливий з кількох причин: по-перше – це спогади цивільної особи яке безпосередньо опинилась в епіцентрі подій, а не військового. По-друге – це дитячо-юнацькі спогади про період 1914 – 1918 років [238, с. 138].

Окремо необхідно звернути увагу питанню міжнаціональних стосунків періоду I СВ, зокрема на етнічних німців. Їх у російській армії була досить значна кількість, як серед рядового так і офіцерського складу. В мемуарах Михайла Алексеєва згадується підпоручик, етнічний німець Сергій фон Францен. Алексеєв згадує як батальйонного командира, пишучи його прізвище на більш традиційний для себе манер – Фонфранц. До нього в своїх спогадах Алексеєв ставиться досить тепло та з повагою. Хоча й спеціально відзначає, що Фонфранц «звичайно німець, але наш» [28, с. 533].

Більш підозріле ставлення до етнічних німців ми знаходимо в листах пов'язаних з Андрієм Рубелем. Так один з офіцерів до нього ставився з певною пересторогою, закидаючи йому, що прізвище Рубель дуже схоже на німецьке. І навіть в повідомленні родини про його смерть перекручує його прізвище на російський манер називаючи Андрія Рубеля – «Порублев» [88, с. 19].

Загалом, відзначаємо в цей період масові прояви шпигуноманії, коли «старанні обивателі всіх країн хапали на вулицях і на дорогах незнайомих їм проїжджих та перехожих і за підозрою в шпигунстві тягли їх до поліцейських дільниць [185, с. 40]. Підігривалися подібні настрої й представниками офіційної влади, так Харківський губернатор М. Катеринич пропонував «звернути особливу увагу на мандрівних циган» [263].

Крім того, спостерігаємо у селянських мемуарах, що у стосунках з вояками ворожих армій та місцевим населенням з яким доводиться

спілкуватися принцип етнічного походження так само знаходиться на другорядному плані. Однак домінує принцип близького соціального походження. Особливо яскраво подібне розмежування «свій» - «чужий» між вояками воюючих армій, спостерігаємо в останній рік війни. Коли втома від військових дій стає спільною для армій з обох боків фронту.

Також можемо відзначити, що серед солдат російської армії відсутні озлоблення та ненависть по відношенню до ворога. Простежується емоційно нейтральне ставлення до вояків армій Центральних держав. Загалом, в селянських особових джерелах є відсутнім узагальнюючий образ ворога який би поширювався на представників всієї нації ворожої армії. Виходячи з розглянутих мемуарних джерел, бачимо, що й ставлення як ворожої армії так і місцевого населення територій де відбувались військові дії до вояків російської армії було досить спокійним без відверто ворожого забарвлення. А розподіл «свій» - «чужий» часто визначався не за принципом приналежності до певної нації, етнічної групи або кольору військової форми.

Іван Марусенко провів в німецькому полоні більшу частину війни. Потрапивши у полон 7 березня 1915 року (після поранення під Краковом) і повернувшись додому лише в квітні 1918 року, він описував свої спроби втечі з полону. Так він згадував німця-повара, який йому з товаришами допомагав організувати втечу і навіть хотів тікати разом з ними [84, с. 43].

Доволі феєричну історію, що відбулася влітку 1917 року, згадував у своїх мемуарах Михайло Алексєєв. Йшлося про російську піхотну частину, яка з озброєнням пішла в атаку на російську артилерійську частину, що відкрила вогонь шрапнеллю по австрійським солдатам з якими у піхотинців було укладено угоду про припинення вогню. Винним в порушенні перемир'я визначають російського полковника, що командував артилеристами. Від солдатської розправи його рятують лише умовляння, що він і сам лише виконував наказ вищого командування [28, с. 542].

Спогади Михайла Алексєєва дають змогу чітко виокремити лінію «свій» - «чужий» яка склалася наприкінці I СВ не лише в середині російської

армії, а й по відношенню до супротивника. Коли ворог визначається не за принципом військової форми, а за соціальним принципом. Коли рекрутований селянин південно-східної України перестає розуміти, чому він змушений стріляти в селянина рекрутованого в Австро-Угорській імперії. Визначаючи винних у війні державну владу, буржуазію і офіцерство, яке у їхньому розумінні було безпосереднім провідником підступної і злочинної політики можновладців.

Можемо казати, що новий формат міжнаціональних та міжетнічних стосунків став базою для еволюційних змін емоційно-морального стану селянина учасника I СВ. Аналіз морального стану солдатського складу російської армії часів I СВ, який на 90% складався з рекрутованого селянства, дозволяє стверджувати, що явища які виходили за межі загальноприйнятих норм були йому притаманні протягом всього часу війни і вийшли на свій максимум у 1917 році. Служба в армії сприймалася селянами як ще одна з форм повинностей, які вони мали відбувати для держави. Тому мова про великий патріотизм і бажання загинути «За віру, царя та вітчизну», коли в тилу залишалась багатодітна родина, ми в селянських мемуарах не простежуємо. Навпаки ми бачимо досить масові випадки намагань ухилитись від служби шляхом дезертирства, прояви мародерства та пияцтво. Останні дослідження показують, що значна частина рекрутованих селян відправлялася на фронт вже маючи думку, що при першій же можливості необхідно потрапити в полон. Адже полон не вважався чимось ганебним, проте значно підвищував можливості вижити та повернутись додому не ушкодженим.

В селянських мемуарних джерелах простежується виникнення та еволюція протягом I СВ таких раніше не притаманних селянам девіаційних вчинків, як братання та умисне пошкодження себе з метою ухилення від військової служби. Подібні явища були спричинені затяжною війною, яка немала суттєвих результатів, а було фізичним та психологічним виснаженням вояків по обидві лінії фронту, погано організованою пропагандою, яка б мала

підтримувати вояків російської армії у необхідному емоційно-психологічному стані. Проблема ускладнювалася й у зв'язку з людськими втратами внаслідок військових дій.

Розвиток негативних явищ в середовищі російської армії проходить точку неповернення 1916 року коли Російська імперія фактично вичерпала свій військовий кадровий потенціал і на службу в діючі війська почали приходити невивчені солдати та офіцери. Вони не мали ні тактичних, ні освітніх, ні людських здібностей керувати підлеглими. Сукупність факторів стало основою для зародження обопільної недовіри між солдатами та офіцерами. Врешті призвело до відкритої ворожнечі аж до вбивств між цими групами. Таким чином, російська армія повністю втратила свою боєздатність.

Проте, означені процеси не лише знайшли своє відображення у селянських наративах, а й активно сприяли самому розвитку досліджуваного виду джерел. Зокрема, маємо виділити складні і в той же час тісні стосунки з офіцерством як представником більш освіченої категорії суспільства в середовищі якої ведення щоденника та створення мемуарного джерела було більш притаманним ніж серед селянства.

Селянські особові джерела, в своїй більшості, передають нам образ офіцера в більш негативних тонах навіть в порівнянні з ворожою армією. В мемуарній спадщини селян південно-східної України ми бачимо офіцера російської армії, як правило, неука, дурня, боягуза, вора, пихату особу та садиста. Такими епітетами солдати прозвали своїх офіцерів виходячи з власного досвіду і будучи особистими свідками дій військового командного складу. Михайло Алексєєв в своїх мемуарах напряду просить «звернути увагу того хто буде це читати» на розповідь як п'яний командир батальйону вирішує взяти «язика» і внаслідок таких дій батальйон несе величезні бойові втрати [28, с. 515].

У своїх мемуарах в частині подій I СВ Михайло Алексєєв досить багато уваги приділяє питанню стосунків, що склалися між солдатами та офіцерами. В його споминах ми бачимо як відбувався перехід у ставленні до

командування в очах рядових солдат та унтер-офіцерства. Від поваги і мрій самому отримати офіцерське звання до зневаги, що переростала подекуди у ненависть. Апофеозом даної еволюції у згадках Михайла Алексеєва стало вбивство солдатами офіцера, підлеглі солдати якого потерпали від його неповаги та знущань. Алексеєв досить детально зупиняється на даній історії, розповідає про причини які викликали подібний вчинок солдатів, про те як проходив суд над ними та розстріл тих кого суд вважав винними у вбивстві офіцера. Ми бачимо, що сам Михайло Алексеєв будучи особистим свідком даної події, перебував на стороні солдат і хоча уникає різких особистих суджень все ж не забуває повідомити, що вже через пів року у квітні 1917 року солдати розшукують офіцера який брав участь у тому суді і розстрілюють його [28, с. 536 – 540].

Олександр Замрія у своїх споминах пригадував, що внаслідок конфлікту у нього виникло бажання вбити свого старшого командира. При цьому він висловлює впевненість що інші солдати його б підтримали та такий його вчинок не видали [60, с. 210]. Не поважне ставлення до офіцерів підкреслює і використаний ним у споминах термін «офіцерішка» [60, с. 226].

Хоча наведені факти у стосунках між солдатами та офіцерами подані лише з погляду солдатів, ми можемо робити висновки про те, що конфлікти між ними виникали здебільшого у випадках обопільної неповаги один до одного. У випадках, коли офіцери ставилися до солдат з увагою, покривали якісь їх промахи або навіть рекомендували їх до нагород, ми бачимо зовсім інший підхід до характеристики солдатами офіцерів. Можемо згадати і поважне ставлення Михайла Алексеєва до батальйонного командира Сергія фон Францена і Олександра Замрії до капітана Сікорського який представив його до нагородження Георгіївським хрестом 4 ступеня.

І СВ та тісне спілкування з представниками іншої соціальної верстви – офіцерами безумовно вплинули на селянських авторів, що пройшли крізь війну солдатами та унтер-офіцерами. Спілкування з дворянством, для якого ведення власного щоденника було цілком природною нормою спонукало

колишніх селян братися за перо, певною мірою наслідуючи офіцерам. Так Михайло Алексєєв у своїх мемуарах, написаних вже на схилі віків, жалкував про те, що 20-х роках ХХ століття у нього було конфісковано, органами НКВС, щоденник який він писав на фронті, підозрюючи, що в ньому могла міститись антирадянська агітація. Іван Марусенко вказував, що при створенні свого нарративу користувався записами з щоденника, який вів у період 1914 – 1915 років.

Якщо селянське буття, за постійною і важкою працею, фактично не залишало часу на створення письмового нарративу то І СВ дала селянам рекрутованим до армії таку можливість. До таких особових джерел в першу чергу ставимо, вже загадані нами щоденники та приватне листування. І якщо інформація, що містилась в щоденниках дійшла до нас у формі мемуарів спогадів, то завдяки «Історії...» Василя Рубеля ми маємо змогу вивчати листи з фронту його брата Андрія Рубеля.

Крім того, події на військових фронтах ставали домінуючою темою для обговорення й у самому селянському середовищі. Основним джерелом для отримання інформації з фронту відігравали газети, попит на які помітно зріс. У сільській місцевості в цей час зростає роль людей які вміли читати, що ставало й певним стимулом для отримання освіти та відвідування школи. Вчителька земської школи у Слов`яносербському повіті відзначала: «... світогляд селян і навіть жінок сильно розширився. Вони дізнались із газет, що існують багато інших держав, міста, про які вони уявлення не мали» [116, с. 7].

І СВ стала першим великим військовим конфліктом для Російської імперії в якому був налагоджений стабільний поштовий зв'язок з фактично кожною військовою частиною. Листи солдатів як історичне джерело мають свої особливості, які дозволяють нам краще зрозуміти емоційно-психологічний стан та еволюцію поглядів людини яка ще вчора була хліборобом, а тепер є солдатом та перебуває в окопах на передовій військових дій.

Листи Андрія Рубеля становлять виняткове значення для розуміння процесу трансформації селянина в солдата. Вони дозволяють виявити як нові людські риси солдата сформовані в нових умовах так і гостріше відчуті в ньому селянина з його прагматичним поглядом на життя.

В Андрії Рубелі ми бачимо шлях людини від того хто тікає з поїзда, що везе їх до військової частини. Намагається відкупитися від призиву до армії до людини яка мріє про перемогу у війні та поверненні додому героєм в офіцерському чині та з нагородами. Він не лише змінює власний погляд на службу в армії, але й радить своєму брату у випадку призову до війська не боятися і йти в учбову команду. Адже вона відкриває шлях до отримання офіцерського звання [105, с. 175 – 176].

Проходження учбових команд є фактично спільним знаменником для наших селянських авторів. Система учбових команд для підготовки унтер-офіцерів діяла в російській армії як в мирний так і у військовий час. Учбові команди формувалися при кожному полку і були окремими військовими відділеннями. На навчання до військових команд набирали найбільш здібних солдат, які отримали хоча б початкову освіту в мирний час. Михайло Алексєєв у своїх мемуарах згадував, що він та ще 24 новобранця були відібрані до учбової команди, позаяк мали чотирикласну освіту [28, с. 508].

Так ми можемо казати, що І СВ стала одним з чинників, який створив як фактичні, так і психологічно-емоційні умови. Це спонукало деяких рекрутованих до армії селян взятися за перо. Тісне спілкування з офіцерами, проходження курсів в учбових командах, нарешті проста наявність часу записати свої думки та сподівання стали тими об'єктивними факторами завдяки яким з'являються особові джерела селян південно-східної України які пройшли вихори І СВ. Проте, не менш важливими можемо вважати і психологічні фактори, які спонукали людей до створення по собі згадки.

Передусім, війна для вояка це перш за все думка про можливість власної загибелі і відповідно бажання залишити по собі пам'ять. Другим важливим аспектом стає туга солдата по своїм рідним, близькими та за

власним домом. Саме ці аспекти стають ключовими у бажанні вояка писати листи. Згадаємо листи додому Андрія Рубеля та подивимось на рівень їх емоційності. Фактично в кожному листі він пише про те, що сумує за домом, за своїми рідними та знайомими. Він постійно згадує про свого жеребця Порива і просить молитися за нього сподіваючись неушкодженим повернутися додому.

В мемуарних творах ми можемо простежити ностальгічні риси. Адже писались вони нашими авторами вже на схилі років, а I СВ була для них не лише одним з найемоційніших та найяскравіших моментів їхнього життя а й припала на роки їхньої молодості, а зазвичай саме цей період життя викликає найбільш ностальгічні емоції та згадки. Такий стан з'являється у людей, яким власне життя видається нудним та недостатньо яскравим. Так спогади Івана Марусенко присвячені виключно подіям I СВ. В них він обходить згадки інших перепитій власного життя, не згадує навіть ім'я власної дружини та дітей, проте досить детально зупиняється саме на власній участі у війні. Його спогадам притаманне намагання до яскравого викладення подій і його центральні ролі в них. Будучу здібним саме для військової служби, але повернувшись до селянського життя, Іван Марусенко створює наратив про часи які залишили найбільш барвистий слід в його житті.

Зупиняючись на питанні інформативних можливостей та достовірності селянських письмових особових джерел в частині викладення подій I СВ залишається актуальною дискусія щодо цінності історичного джерела. Воно відповідно до самої форми створення містить значну долю суб'єктивізму закладеного особою, що творить джерело. Проводячи вивчення описового фактажу розглянутих джерел необхідно з обережністю ставитись до викладених в них історичних фактів. Проте притаманний мемуарам суб'єктивізм можемо вважати не негативною складовою, а додатковим бонусом. Він дозволяє вивчати аспекти які не можливо виявити в інших історичних джерелах.

Аналіз особистого погляду людина на переломні моменти першої третини ХХ століття дозволяє не лише осягнути погляд автора наративу на події свідком яких він став, а й дослідити подальшу логіку історичних процесів. Знайти пояснення дій людини з огляду на особистий досвід світосприйняття. Наприклад, ветеран І СВ, в подальшому, доброволець Червоної армії Сергій Миколайович Кашехльбов напряду не згадуючи про причини даного свого вибору, акцентую увагу, що не отримав офіцерське звання в «царській» армії через своє соціальне походження. Хоча, як ми бачимо, на інших прикладах належність до окремих соціальних верств не була перешкодою для отримання унтер-офіцерського звання. Одже, можемо казати, що особисте сприйняття автором мемуарного джерела власної долі, звинувачення у соціальній дискримінації царським урядом вплинуло на його подальший життєвий вибір [113, с. 25].

Досить типовий, для цього періоду, особистостей погляд на джерело влади і вирішальний аргумент у будь-якій суперечці знаходимо в мемуарах ще одного червонаармійця яки пройшов І СВ Дениса Кіндратовича Жигуліна, який походив з селянської родини с. Тимошівка Михайлівського району Запорізької області. Так, він згадував, що з початком революційних подій 1917 року він залишив фронт, прихопивши з собою зброю – гвинтівку. Завдяки чому, певною мірою, й встановлювалась радянська влада в його рідному селі [27, с. 121].

Діяч Української революції С. Єфремов аналізуючи ситуацію з розпадом фронту, вбачав передусім небезпеку для українського народу та аграрного сектору, зокрема. У своїй статті «Лавина», він відзначав: «Фронт рушив. Зголоднілий, обдертий, спантеличений і дезорганізований фронт не видержав, і чого ми найбільш боялись, чого сподівались зі страхом, що передбачали й пророкували – те сталося. Починається самочинна демобілізація, стихійна і нездержна... На цьому ґрунті повстає запекла боротьба між безладними купами самочинно демобілізованого війська та місцевою людністю...» [55, с. 384].

М. Малія, аналізуючи події революції писав: «Протягом п'яти днів колишній російський режим розпався без найменшого опору, неначе картковий будиночок. Хоча імпульсу тому процесові надав робітничий клас столиці, вирішальним революційним фактором залишався селянин у мундирі, тому що він, відмовляючись підкорятися, нейтралізував царський уряд» [243, с. 114].

Не менш важливим у дослідженні мемуарних джерел є питання людської пам'яті. Адже мемуари пишуться здебільшого вже на схилі віків, коли від описуваних в них подій минуло вже роки, а то й десятиліття. Цьому прикладом в нашому випадку мемуари Івана Марусенко були написані у 1954 – 1955 роках, а Михайла Алексеєва в кінці 60-х першій половині 70-х років. В умовах коли між подією та створенням опису про цю подію проходить кілька десятків років питання достовірності стає більш актуальним, ніж у випадку коли між подією та створенням особового письмового джерела (на кшталт приватного листа) проходить лише кілька днів або тижнів. Тим більше, що останні дослідження в галузі психології виявили відсутність принципової різниці (з точки зору мозку людини) між переживанням реальним та химерним і між переживанням та спогадом про нього.

Пам'ять про подію записується та зберігається в тих самих нервових клітинах, які збуджуються при безпосередній пригоді. Акт згадки про подію або емоцію призводить до активації тих самих нейронів головного мозку. Тому при повторних споминах людини вже не очевидно, що саме вона згадує: початкову емоцію або подію, або вже згадку про неї. Відповідно в нашій пам'яті можуть накопичуватись помилки та спотворення [302].

Таким чином, проаналізовані мемуарні джерела дають змогу досліджувати питання пов'язані з подіями I СВ на міждисциплінарному рівні, поєднуючи в собі такі напрямки як історія, соціологія, психологія та соціальна історія. Такий підхід дозволяє провести комплексний аналіз еволюції поглядів селян, змін в поведінці та визначенні власного місця в

описуваних подіях. Можемо визначити соціоантропологічні риси російської армії, які носили як позитивний так і негативний характер. Досліджувати побут та повсякденне життя селян що приймали участь в I СВ, зрозуміти зміни що відбулися у стосунках між солдатами та офіцерами, розглянути умови формування та еволюції кластерів «свій» - «чужий», пояснити поширення девіаційних проявів у поведінці вояків. Виявити фактори та впливи I СВ, які сприяли виникненню селянських мемуарних джерел.

РОЗДІЛ 3

КЛАСИФІКАЦІЯ ТА АНАЛІЗ МЕМУАРНИХ ДЖЕРЕЛ

3.1. Видова належність мемуарних джерел

В джерелознавчому аспекті мемуари є особливим видом писемних історичних джерел, що відображає розуміння автором пережитих подій на підставі власної самосвідомості, що спирається на його суспільні погляди та політичну позицію. Okремо звертається увага на дуалістичну природу мемуарних джерел: з одного боку, мемуари фіксують інформацію про минуле, з іншого самі по собі є документом епохи і об'єктом історичного дослідження.

При джерелознавчому аналізі мемуарів одним із центральних та найбільш дискусійних теоретично-методичних питань є питання класифікації (або визначення видової належності) мемуарних документів. Відповідно, метою даної розвідки є виокремлення спільних рис окремих мемуарних джерел, створених селянами Південної України ХХ століття, з спробою їх подальшої класифікації та віднесення до певної джерелознавчої групи.

Під класифікацією ми будемо розуміти загальноприйняте в науці визначення про розподіл за певною системою самостійних документів на групи, відповідно до найбільш суттєвих ознак схожості та відмінностей.

Оскільки питання класифікації мемуарних джерел за видами вивчали численні як вітчизняні, так і закордонні дослідники, логічним буде розглянути основні схеми, напрацьовані ними, спираючись на які ми можемо визначити характерні риси, притаманні саме селянській мемуаристиці Південної України ХХ століття.

Критерії класифікації в радянські часи корегувалися кон'юнктурою причетності до революційних подій. Наприклад, в 1925 році С. Гелісом було запропоновано класифікувати мемуарні джерела за ознакою ролі автора у описуваних ним подіях, відповідно пропонувалися наступні групи: організатор, учасник, свідок, очевидець та сучасники [159, с. 203 – 206].

Інший автор тієї доби, М.Н. Черноморський у своїх роботах виділяв чотири різновиди мемуарних джерел: опис всього життя автора, спомини присвячені певному проміжку часу, спомини про окремі події, щоденники [288, с. 39]. Записи споминів до мемуарного жанру ним не відносилися [287, с. 74].

Його сучасник О.А. Курносів у своїй статті «Питання авторства в мемуарах...» виданій 1963-го року, пропонує класифікувати джерела відповідно до ознаки походження, виділяючи власне мемуари, літературні записи, стенограми та не включає щоденники до мемуарних джерел [229, с. 55 – 56].

За ознакою діяльності автора мемуарів пропонувався видовий розподіл. Так, за схемою, збудованою Л.Г. Захаровою, виділялися наступні класифікаційні підрозділи:

- 1) мемуари державних діячів;
- 2) суспільних діячів;
- 3) землевласників та промисловців;
- 4) діячів науки та культури, духовних осіб тощо [188, с. 369 – 370].

Більш широка система класифікації мемуарних джерел з визначенням одразу кількох критеріїв для розподілу документів була запропонована в роботах В.С. Голубцова «Мемуари як джерело з історії радянського суспільства» [166, с. 114] та «Спомини, щоденники, приватне листування» [165, с. 465 – 480]. Дослідником пропонувалось виділити питання визначення виду джерела за:

- 1) способом відтворення інформації (щоденники, спомини, літературні записи);
- 2) часу та мети створення (щоденники, спомини);
- 3) за умовою походження джерела (згадки про окремі події, опис всього життя автора, автобіографії, спомини присвячені певній особі, літературні записи);

4) за змістом джерел (щоденники, спомини, автобіографії, біографії, некрологи, літературні записи).

Відхід від формального підходу розподілу мемуарних джерел на види та перехід до класифікації за якісними ознаками було запропоновано С.С. Мінц. Дослідниця пропонувала визначати вид джерела за характеристикою рівня взаємозв'язку творчої активності суб'єкта та об'єктивних процесів розвитку суспільства, та, в руслі пануючої на той час комуністичної ідеології, виділила наступні групи:

- джерела, що віддзеркалюють початкову стадію об'єктивного процесу усвідомлення людиною окремішності від соціальної спільноти, тобто з рисами егоцентризму та протиставлення особи описуваній ним спільноти;
- джерела, що віддзеркалюють слабке усвідомлення особою автора механізмів суспільних зв'язків, коли мемуарист відстоює інтереси певних невеликих груп;
- джерела, що віддзеркалюють високий рівень усвідомлення особою між особистих відносин, підіймаючись до висвітлення інтересів певного суспільного класу;
- джерела, що віддзеркалюють найвищу ступінь розуміння особою механізмів суспільних відносин, коли свідомість автора джерела знаходиться в нерозривному поєднанні із загальнонародними інтересами [248, с. 69 – 70].

Ще один знаний джерелознавець тієї доби М.А. Варшавчик також пропонував класифікувати мемуари за кількома ознаками, роблячи акцент на джерелах які були використанні авторами при роботі з текстом мемуарів та формою викладу документу. За ознакою джерела ним вводяться наступні категорії: мемуари написані по пам'яті; спомини написані з використанням автором записів зроблених в ході описуваних ним подій; мемуари в яких були залучені додаткові документи та джерела. За формою джерела М.А. Варшавчик виділяє: мемуари у авторському викладі; літературні записи. В

класифікацію не потрапляють щоденники та мемуари автобіографії [148, с. 107 – 108].

Якісно новий підхід до класифікації мемуарних джерел було закладено в кінці 1990-х років А.Г. Тартаковським, який запропонував розглядати мемуари з погляду еволюційних змін, визначивши етапи розвитку мемуаристики як певних рівнів розвитку самосвідомості особи [276]. А.Г. Тартаковський одним з перших серед дослідників виокремив видові ознаки мемуарів, виділяючи їх від інших історичних джерел.

Першою ознакою мемуарних джерел, за Тартаковським, стає «особистісний підхід». Головною діючою особою є автор споминів, що привносить в джерело авторський суб'єктивізм і саме через його погляд відбувається дослідження документу.

Друга ознака мемуарів – ретроспективність, оскільки мемуарне джерело виникає завжди після описуваних в ньому подій і завжди направлені у минуле. А.Г. Тартаковський звертав увагу на те що погляд та відношення мемуариста до описуваної ним події не завжди однакове в момент самої події та момент створення мемуарів.

Третьою ознакою виділяється пам'ять, або здатність мемуарного джерела зберігати інформацію про події минулого [161, с. 131 – 132].

Продовженням розвитку цього підходу до класифікації мемуарних джерел, стали постулати, викладені групою авторів у підручнику «Джерелознавство. Теорія. Історія. Метод. ...» (1998 р.). Ними була запропонована «не видова» трактовка особливостей мемуарних джерел та виділено два критерії для широкої класифікації: принцип походження автора та виконувана мемуарами соціальна функція. До особових джерел було віднесено щоденники, приватне листування, «мемуари-автобіографії», мемуари – «сучасні історії» та есе [193, с. 321].

Серед сучасних українських дослідників, що працювали над проблемою класифікації мемуарних джерел, можемо виділити Г.В. Стрельського, С.А. Макарчука, І. Войцехівську та Н. Любовець. Так Г.В.

Стрельський поділяв мемуари за жанровою ознакою, виділивши спогади, автобіографії, щоденники, біографічні спогади, некрологи, памфлети [274, с. 451 – 459]. С.А. Макарчук виділяв спогади, автобіографії, щоденники, приватне листування, некрологи та літературні записи [242, с. 296]. І. Воцехівська – на авторські щоденники (записи, нотатки), власне спогади, або мемуари, автобіографічні записи, літературно опрацьовані спогади, некрологи [156, с. 359]. Н. Любовець виділяє автобіографічні мемуари, біографічні мемуари та щоденники [236, с. 493 – 507].

Як бачимо, загалом при класифікації мемуарів, дослідники, залежно від часу, історичного періоду та завдань, використовують різні критерії для поділу джерел. А саме – жанр; соціальна належність авторів; форма відтворення події або форма викладу матеріалу; джерело, на основі якого були створені мемуари; характер відтворення події; авторство мемуарів; методи створення, внутрішня структура й функція твору; тематико-хронологічний принцип; зміст; направленість комунікативних зв'язків; вид; час написання [236, с. 496 – 497].

Нами було старано досліджено класифікаційні схеми вищезгаданих дослідників. На їх основі ми випрацювали наступні визначення видової належності селянських мемуарних джерел Південної України ХХ століття. Проведено роботу з пошуку критеріїв для побудови класифікаційних схем. Й, першою, ознакою можемо визначити освітній рівень авторів. Керуючись критерієм рівня отриманої освіти можемо виділити дві групи джерел:

1. Особові писемні джерела створені авторами які отримали базову освіту на рівні сільського навчального закладу. До даної категорії відносимо автора рукопису «Швидкі наброски матеріалу для історії «667» Василя Дмитровича Рубеля (1897 – 1966), уродженця с. Мала Білозірка Запорізької області. В.Д. Рубель походив з незаможної селянської родини, отримав освіту у сільській школі, працював у колгоспі та мешкав на селі після виходу на пенсію, до самої смерті [105]. Автор мемуарів – «Завещаніє своєму поколенію» Олександр

Онисимович Замрій (1890 – 1972), як і перший автор, народився у селянській родині, що мешкала в с. Мала Білозірка Запорізької області, навчався у школі рідного села і більшу частину свого життя пропрацював у колгоспі [60]. До даної категорії належить селянин Михайло Єгорович Алексєєв (1893 – 1986), який походив з селянської родини переселенців з російських губерній, народився у с. Петрівці Херсонської області, закінчив чотири класну сільську школу й більшу частину життя прожив у с. Сиваському Херсонської області, працюючи комбайнером [28].

2. Мемуарні джерела створені авторами які, отримавши базову освіту, продовжили навчання в освітніх закладах вищого рівня, проте зберігають стилістичні риси характерні селянській мемуаристиці. В якості прикладу, можемо згадати, уроженця с. Новогорожене, що на Миколаївщині, Сала Сергія Євменовича 1899 року народження. Він походив з родини селян-середняків, отримав вищу освіту та повернувшись до села, у якості шкільного вчителя перейшов до стану типової «радянської» сільської інтелігенції [106]. До якої відносимо й уроженця Олександрівського повіту Катеринославської губернії Д.З. Ляха (1887-1966) вихідця із селянської родини [77]. Сюди ж віднесемо й Сергія Ісатовича Ціпко 1917 року народження, що походив з селянської родини що мешкала у с. Андріївка Дніпропетровської області, якого доля занесла до Великої Британії [121]. Та Антоніну Хеелемендик-Кокот [119].

До даної класифікаційної схеми не включено мемуарні джерела осіб, які, маючи селянське походження та отримавши початкову освіту в сільському навчальному закладі в часи радянського періоду зробили кар'єри військових або політичних діячів та мемуари котрих необхідно розглядати за іншими принципами. Як приклад, лише згадаємо добре знані спогади генерала-дисидента П. Григоренка [50], першого секретаря Київського обкому КП України П. Шелеста [128], тричі Героя Радянського Союзу І.

Кожедуба [68]. Щоденник видатного українського письменника, вихідця з селянської родини з Дніпропетровщини Олесь Гончара [48], мемуарну спадщину оперного співака Бориса Гмирі [45]. Або спомини Нестора Махно вихідця з родини державного селянина, які хоч і містять певний масив інформації що можемо віднести до селянської мемуаристики, все ж маємо розглядати, передусім, як спогади політичного та військового діяча [85].

Аналізуючи форму викладу матеріалу селянськими мемуаристами за прийнятою схемою «мемуари-автобіографії» та «мемуари сучасні історії» відзначаємо, що переважну більшість селянських мемуарних джерел буде віднесено до першої групи. Адже, створюючи власний наратив селянські автори ставили собі передусім мету відтворення родинної історії та спомини власного життя, кінцевим читачем даних праць мали виступати нащадки за родинним принципом. Для даної групи характерним є намагання осмислити прожите життя як єдине ціле, надати емпіричному буттю оформленість та зв'язаність. Особливістю «мемуарів-автобіографій» стають часові зміщення, встановлення планів безпосереднього очевидця та учасника подій минулого, стверджується принцип асоціативного поєднання епізодів, що відтворюють уривчасті спогади автора джерела.

Таким чином, «мемуари-автобіографії» підводять під єдиний знаменник автобіографічні спомини автора та історію подій, які в тій чи іншій мірі торкаються загальносупільних подій. До даного виду мемуарних джерел можемо віднести «Швидкі наброски матеріалу для історії «667» Василя Рубеля, спогади Михайла Алексеєва який не лише оповідав перипетії власного буття але й намагався створити родинну історію розповідаючи про своїх батьків й історію їхнього прибуття до Таврійських степів. Мемуари Данила Коншина, уродженця с. Більманка Запорізької області «Рассказ о своей жизни...» [69] можемо вважати класичним зразком жанру селянських «мемуарів-автобіографій». Для праці Данила Коншина характерна вузько родинна направленість та довільний відбір інформації відповідно до індивідуальних уявлень автора.

До групи «мемуари-автобіографії» відносимо спогади вихідців з селянських родин, які в подальшому залишили країну та виїхали до іміграції і вже за кордоном створювали та видавали свої спогади. Зокрема вихідця з Гуляйпольщини на Запоріжжі Артемія Гака (Мартин Задека) з його наративом «Від Гуляй-Поля до Нью-Йорку (спогади)» [44]. Уродженця хутора Новий Ставок з Херсонщини Кузьми Каздоба, який опинився в Австралії [67]. Або, іншої уродженки Запорізького краю Антоніни Хелемендик-Кокот з мемуарами «Колгоспне дитинство й німецька неволя» [119].

Для другої, менш чисельної, групи «мемуарів сучасних історій» характерною ознакою є не стільки сам мемуарист, як сучасні йому події. Автори даного виду мемуарних джерел ставили собі за мету індивідуальну фіксацію суспільно значимих подій в їх еволюційному розвитку. Як правило, в «мемуари сучасні історії» перетворюються щоденники, які автор починав писати «для себе». До даної групи може бути віднесено спомини Івана Марусенка [84], що походив з селянської родини с. Степанівка Запорізької області. Його наратив, створений на основі щоденникових записів, які він вів 1914 – 1915 роках, хоча й має типові для селянської мемуаристики риси егоцентризму, проте присвячується не опису життя автора, а лише одному з епізодів – Першій світовій війні. Спогади Олександра Вишнівського «Трагедія 3-ої залізної дивізії армії УНР» [41], який народився в с. Заливна Олександрівського повіту Катеринославської губернії (нині с. Заливне Терсянської об'єднаної громади Пологівського району Запорізької області). Спогади Кузьми Каздоба, вихідця з хутора Нові Ставки Херсонської області присвячені періоду заслання до Сибіру. «Спогади богданівця» Валентина Сімянцева який походив з слободи Великий Бурлук Вовчанського повіту Харківської губернії [109]. Або спомини мешканки с. Царицин Кут Василівського району Запорізької області Ази Семеренко, присвячені перебуванню на німецькій каторзі у 1943 – 1945 років [14].

Хоч і з певними зауваженнями до «мемуарів сучасних історій» відносимо свідчення про страшні часи радянської колективізації та Голодомору, випадково виявленні 1994 року в емігрантському архіві Сан-Франциско, в рукописі Дмитра Гойченко (1903 – 1993). Автор мемуарного нарративу, сам родом із селян, волею долі опинився у лавах гнобителів свого стану, робив успішну кар'єру. Належачи до партійно-радянської номенклатури, він володів різнобічною інформацією про становище в суспільстві. Поступово прозріваючи, Д. Гойченко напружено вдивлявся в минуле, аналізував усе побачене і пережите. Це зробило його мемуари справжньою енциклопедією трагічного українського буття епохи Голодомору [49].

Досліджуючи «біографію» селянського мемуарного джерела, вочевидь, можемо виділити три види (групи) джерел: нарративи що не мають чітко висловленого джерела яке послугувало йому основою; мемуари створені на основі інших джерел; спогади, що хоч мають самостійну основу все ж залучають, в окремих випадках, додаткові джерела.

Характерною ознакою для першої групи є відсутність більш ранніх джерел, що послугували основою для мемуарів. До даного виду можемо віднести вже згадані вище мемуари Данила Коншина та Сергія Сала. В цю ж групу можуть бути зараховані щоденникові записи, зокрема щоденник селянина с. Томаківка Дніпропетровської області Івана Ярошенко (1885 – 1956) [131]. Хоча за жанром рукопис Ярошенко не є щоденником в класичному вигляді, адже його початкова частина є нічим іншим, як спогадами автора про власне життя до моменту, з якого починає вестися щоденні записи. У випадку з Д. Коншином та С. Сала наявність початкового джерела не встановлюється.

До другого виду джерел, що були створені на підставі більш раннього документу, можемо віднести мемуари створенні на підставі щоденникових записів або мемуари перероблені у новий «чистовий» варіант на основі

записаних раніше спогадів. В якості приклада, в даній групі, можемо навести спогади Івана Марусенко, написані на основі його щоденникових записів.

Характерною рисою для третьої групи стає комплексність селянського нарративу, з поєднанням власне спогадів з іншими джерелами: щоденниковими записами, родинними документами, приватними листами, оповідями інших людей та використанням наукової або художньої літератури. До даного виду можуть бути віднесені мемуари Михайла Алексеєва в яких частково, ним було використано щоденникові записи, що не дійшли до нас. Або, «Заповіт своєму поколінню» Олександра Замрії, джерелами до якого стали не лише спогади про власне життя, а й родинні перекази. В дану групу потрапляють й спогади уродженця с. Новогупалівка Запорізької області Миколи Молодика (1906 – 1992) який, працюючи над мемуарами, включив у свою працю родинні перекази, власні спомини та наукову, науково-популярну, художню літературу з історії України [89].

Враховуючи особливості видової належності селянських мемуарних джерел за ознакою наявності або відсутності першоджерела та розглядаючи класичну схему класифікації за питанням характеру відтворення події, яка визначає групи споминів та щоденників відзначаємо, що подібний поділ у нашому випадку буде досить умовним. Адже, характерною ознакою селянської мемуаристики є поєднання різних форм в одному нарративі. Проте, навіть враховуючи цю особливість, можемо виділити селянські щоденники та мемуари спомини.

До групи щоденників відносимо передусім щоденник вихідця з родини селянина-наймита села Сріблянка, Бахмутський повіт, Катеринославська губернія (нині Бахмутський район Донецької області) в подальшому міністра пошти і телеграфу в уряді В. Винниченка (після 3 Універсалу), співавтор 4 Універсалу Центральної Ради Микити Юхимовича Шаповала які охоплюють період з 1919 – 1932 років [125] [126]. Ті ж такі щоденникові записи Івана Ярошенко [132], який в своїй більшості складається з поденних чи потижневих записів. Сюди ж відносимо й щоденник мешканця села

Вознесенка (територія сучасного м. Запоріжжя) Трохима Кармазя [129] котрий, як і у випадку І. Ярошенко, не є щоденником у класичному вигляді і уявляє з себе швидше записник у якому автор робить побутові записи, креслення, записує вірші та роздуми. Проте, більшість записів Трохима Кармазя все ж відносимо до щоденникових. До жанру щоденника, з певними зауваженнями, відносимо працю Юрія Семенко «Тички» [107]. Отже, виділяючи серед селянської мемуаристики групу щоденників зауважуємо, що серед наразі відомих джерел відсутні селянські щоденники у класичному розумінні терміну «щоденник» і до групи ми можемо віднести джерела за сукупністю переважаючих ознак.

Друга група споминів, за характером відтворення події, більш широко представлена серед селянських авторів. До даного виду джерел ми відносимо як селянські мемуари «сучасні історії» так й мемуари «автобіографії». Крім того, даний вид джерел, не потребує уточнення за критерієм наявності або відсутності першоджерела. Отже, даний вид джерел, за характером відтворення подій у формі споминів, представлений у селянській мемуаристиці у більшості випадків, тому логічним є їх додатковий поділ на підвиди за додатковими ознаками. Критеріями для підгруп можуть стати питання які ставляться дослідником при вивченні «біографії джерела».

Аналізуючи селянську мемуаристику за структурою викладу матеріалу, беручи за критерій місце яке займає мемуарист у власному наративі, виділяємо два виду джерел: автор як об'єкт та один з героїв подій, автор як суб'єкт котрий пропонує поглянути на події його очима. Яскравим прикладом селянського джерела, яке відносимо до першої кваліфікаційної групи, може стати Іван Марусенко з своїми споминами присвяченими подіям Першої світової війни. В спогадах Івана Марусенка автор знаходиться в центрі подій у ролі не свідка а активного учасника, певною мірою, герою війни. Постає перед нами як справжній військовий, смілива людина здатна на рішучі кроки та патріот власної землі.

Якщо ж говорити про тексти другої видової групи, то їх найкраще репрезентує «Історія...» Василя Рубеля, якою робиться спроба дослідити історію власної родини та села, як частини більш широких історичних процесів та подій. Характерною ознакою джерел даного виду є поєднання авторського егоцентризму, притаманного загалом селянській мемуаристиці, та намаганням наслідувати зразкам наукової, науково-публіцистичної літератури, спробам відвести постать автора на другий план, висунувши на перший історичні процеси.

Як бачимо, на цей час, відсутня можливість напрацювання єдиної класифікаційної схеми селянської мемуаристики, яка б задовольнила потреби дослідника. Подібну ситуацію з великою кількістю класифікаційних схем ми спостерігаємо в джерелознавстві загалом. Неможливість створення універсальної класифікаційної схеми ми можемо пояснити наступними факторами:

- По-перше, вибір класифікаційних рис мемуарних джерел напряму залежить від вибору теми дослідження.
- По-друге, класифікаційна робота потребує попередньої роботи з визначення понять, відносно яких буде досягнуто єдність у їх тлумаченні.

Проте, спираючись на досвід напрацьований дослідниками, хоча б й умовно, можемо визначити основні критерії які дозволяють провести видову класифікацію селянських мемуарних джерел Південної України ХХ століття. В результаті проведеного аналізу одним з основних критеріїв при будові класифікаційної схеми стає освітній фактор, як один з головних елементів, що дозволяє віднести автора джерела саме до групи селянської мемуаристики.

Окремо звертає на себе увагу те, що у питанні видової класифікації джерел селянської мемуаристики, можемо виділити, як головну особливість, розмитість форм і поєднання в одному тексті ознак, що відповідають різним видам джерел. Застосування конкретних класифікаційних схем залежить від цілей і завдань, які ставлять перед собою дослідники. Підхід до класифікації

селянських мемуарних джерел, а саме поділ на мемуари «сучасні історії», мемуари-автобіографії, щоденники, такі що мають або не мають першоджерела має прикладний і в той же час умовний характер.

Дослідник при роботі з селянським мемуарним джерелом, беручи за основу, класифікаційні напрацювання джерелознавства, має використовувати додаткові критерії до їх видового поділу. Оскільки історичне джерелознавство при вивченні мемуаристики, як загального напрямку, передбачає аналіз змісту, жанру, форми спогадів, «біографії» джерела, що є необхідною передумовою для розуміння особливостей виникнення мемуарів, зокрема селян Південної України у ХХ столітті, їх цінності, визначення ступеню суб'єктивності та достовірності, можливості залучення до вивчення загальноісторичних питань вітчизняної науки.

Таким чином, бачимо, що існуючі схеми класифікації мемуарних джерел, при загальній універсальності, не можуть бути використанні без певних уточнень до селянських мемуарних наративів. Й, відповідно, виникає необхідність встановлення додаткових критерії при класифікації селянських мемуарних джерел, визначених зокрема й даним дослідженням.

3.2. Тексти селянських мемуарів у світлі міждисциплінарного вивчення: текстологія та наратологія; історичне джерелознавство та СІД

Традиційне розуміння терміну «історія» належить до тих смислових конструкцій, яким не лише важко, а й найшвидше просто не можливо знайти чітке визначення яке б влаштувало якщо не всіх то переважну більшість науковців, або людей захоплених вивченням історичної науки. Однією з причин подібної ситуації можемо вважати подвійність трактування історичного знання: історії як спільності історичних фактів та історії як розповіді про минуле. Якщо перша з наведених дефініцій підводить нас до питання історичної об'єктивності, то друга торкається питань історичної репрезентації та інтерпретації як фактів так і історичних джерел.

Одним з найбільш складних для аналізу з метою подальшого виокремлення історичних фактів, їх подальшого трактування та залучення до історичної науки є комплекс мемуарних джерел. Адже мемуари як вид історичних джерел поєднують в собі обидві характеристики: відомості про історичний факт та його інтерпретацію автором джерела з внесенням великої долі авторського суб'єктивізму. Відповідно розуміємо, що ґрунтовне дослідження мемуарного джерела з вилученням з нього максимальної кількості інформації можливе лише з розширенням самих підходів до вивчення джерела. До застосування в роботі з мемуарним джерелом синтезу наукових підходів, що застосовуються історичною наукою, спеціальними історичними дисциплінами, філологією, психологією, філософією, соціологією, культурологією та іншими науками.

Відповідно метою даної роботи є вивчення наукових та інформаційних можливостей мемуарних джерел селян Південної України ХХ ст. у світлі міждисциплінарного дослідження. Зміщення акцентів розгляду селянських мемуарних джерел з однобічного «пошуку» історії на комунікативну складову джерела як комплексного історичного наративу. Виявлення специфічних рис селянської мемуаристики через застосування методів текстології, наратології, історичного джерелознавства та спеціальних історичних дисциплін (СІД).

Актуальність роботи полягає в можливості розширення інформаційного потенціалу селянських мемуарних джерел, сприяти їх більш глибокому науковому вивченні та визначити нові напрямки подальшого наукового дослідження. Окремо звертає на себе увагу відносна не розробленість даної теми у вітчизняній науці та відповідно виникає необхідність заповнити цей проміжок.

Хоча ми вже визначили, що на сьогоднішній день нам не відомо жодної вітчизняної публікації з досліджуваного питання, не можна стверджувати, що застосування методів текстології, наратології та СІД до мемуарних джерел або близької до визначеної статтею проблематики не проводилось. Аналіз

наукових досліджень як в галузі історичної науки так і інших наук дозволяє виокремити вітчизняні та закордонні роботи, що дозволяють скласти методологічну основу даного дослідження.

Звертаючись до поняття «абстрактний автор» селянського мемуарного джерела, доходимо до думки, що він набуває рис своєрідного «акторського» образ який конкретний автор приміряє на себе, підмінюючи певним чином власний портрет штучним, на підставі свого психологічного складу та власних естетико-метафізичних поглядів. Створюючи мемуарне джерело часто не розуміючи самої форми даного нарративу, в окремих випадках беручи за основу випадково потрапивши до рук зразок, уявляючи себе фаховим істориком.

Матеріальною основою селянських нарративів в більшості використано учнівські зошити, рідше інші паперові носії які були доступні авторам. Носієм рукопису Олександра Замрія є учнівський зошит (Додаток 8), виробництва паперово-картонажних комбінатів СРСР кін. 1950 – поч. 1960-х років; учнівські зошити з різним обсягом сторінок виробництва паперово-картонажних комбінатів СРСР 1960 – 1970-х років було використано при створенні нарративу Михайлом Алексєєвим. Василь Рубель для створення власної «Історії «667» використав 2 учнівські зошити вироблені в другій половині 1920-х років. Його братом, Тихоном Рубелем так само в якості матеріального носія є учнівські зошити виробництва 1970 – 1980-х років.

Серед інших авторів маємо згадати, передусім, щоденник Івана Ярошенко матеріальною основою якого стали 2 канцелярські ротні книги російської армії початку ХХ століття та Сергія Ціпка – аркуші друкарського паперу вищого гатунку, білого кольору, з щільністю 80 г/м.кв, та форматом 210x297 мм.

Звертає на себе увагу щільність тексту на сторінках та відсутність вільних полів, що вказує на намагання максимальної економії матеріального носія. Відповідно, можемо казати, що хоча для створення нарративів було

використано найбільш доступні матеріали, проте їх дефіцит змушував авторів до економії.

Аналіз почерків селянських авторів, з застосуванням методів та підходів неографії, дозволяє виділити дві характерні риси притаманні авторам. До першої відносимо почерки досить погано поставленні, не акуратні, притаманні групі селян які постійно були зайняті саме селянською працею (М. Алексєєв, В. Рубель, Т. Рубель, О. Замрія). Друга група – яку умовно можемо назвати селянською інтелигенцією (С. Сало, Д. Лях).

Застосування методів нарратології до вивчення селянських мемуарних джерел дозволяє розкласти описувану в джерелі подію та судження або погляд автора наративу на окремі рівні, отримавши таким чином можливість проведення більш глибоко аналізу документу та здобути від нього максимуму інформації. Адже, необхідно перш за все визнати, що сприйняття та передача інформації – це різні процеси у будь якому виді оповідань.

Як приклад наведемо випадок викладений у мемуарах Михайла Алексєєва, що доносить до нас інформацію про подію що сталася в часи Першої світової війни і безпосереднім свідком якою був автор спогадів. Так, у згадках Михайла Алексєєва про події з фронту знаходимо свідчення про вбивство солдатами свого старшого офіцера, суд над ними, вирок та помсту від солдатів тим людям що здійснювали суд у ситуації коли історичні ролі діючих осіб різко змінилися внаслідок революційних подій які сколихнули Російську імперію [28, с. 537].

Михайло Алексєєв визначає причину вбивства солдатами офіцера у постійних знущаннях та приниженнях які він вчиняв своїм підлеглим, причому сам будучи належним до іншого військового підрозділу особисто не міг відчувати над собою примхи вбитого в подальшому офіцера. Адже історію яку він оповідає від власного імені він найшвидше чув від інших дієвих осіб.

Житель с. Більманка Запорізької області Данило Коншин розповідаючи про перебування в полоні в часи Першої світової війни та створення в таборі

військовополонених власного оркестру та школи наводить діалоги як безпосередній учасник перемовин між адміністрацією табору та військовополоненими. Хоча враховуючи статус Данила Коншина він навряд чи був хоча б присутній при вирішенні даних питань [69, с. 139].

Відповідно аналізувати подану інформацію ми повинні з врахуванням двох аспектів: сприйняття та передача події. Ця відмінність необхідна, адже автор повідомляє про подію, не завжди так як він особисто її сприймає. У випадку, де селянське мемуарне джерело містить подібну розбіжність, ми повинні розуміти, що автор передає не те що сприймає, а видає під виглядом аутентичної інформації суб'єктивне сприйняття одного або кількох дійових осіб.

Описана проблема, наведеної в прикладі, звістки обумовлюється внутрішніми та зовнішніми факторами які впливають на автора джерела. До зовнішніх аспектів відносимо:

1. Просторовий фактор, адже автор не завжди може перебувати у центрі тих подій про які повідомляє у власному мемуарному джерелі.
2. Фактор часу. Якщо у випадку з таким видом особового джерела як щоденник як правило проходить незначний проміжок часу між подією як фактом та фіксуванням його автором у вигляді наративної інформації, то при роботі з мемуарним джерелом необхідно враховувати що між подією та записом про неї можуть минати роки.

Серед внутрішніх факторів, що діють на автора відзначаємо наступне:

1. Ідеологічні вподобання. Згадуючи, вже наведений вище приклад, можемо казати, що автором подавався матеріал в тій формі і з тими інтерпретаціями які відповідали ідеологічним уявленням автора. Що у випадку, якби автор мемуарів належав не до селянсько-солдатського стану а до дворянсько-офіцерського виклад, причини та наслідки зображуваної події мали б досить значні відмінності.

2. Ступінь компетентності. На описувану мемуарним джерелом подію безпосередній вплив має як обізнаність автора про ту ситуацію, що він викладає на момент реального часу, так і зміни які відбулися в його компетенції на момент запису інформації про подію.
3. Перцептивний план. Коли автор може пояснювати та описувати дії, згаданих ним у власному наративі, осіб не з позиції їх власних мотивів та переконань, а приписуючи їм власні точки зору.

Застосування методів нараторології до мемуарних джерел селян Південної України ХХ ст. дозволяють провести їх глибокий аналіз, виявити перспективні до розробки напрямки подальших досліджень, встановити відношення та взаємовпливи між подією як історичним фактом та людиною як автором історичного наративу. Наративу який не лише розповідає про певну подію, а й сам по собі є історичною подією як на рівні описуваних в ньому подій та відношення до них автора джерела, так й у способі та методах викладу інформації. Відповідно, дослідження долі та історії селянського мемуарного джерела, як тексту та його особливостей, є наступним елементом наукового аналізу з застосуванням методів та прийомів ще однієї філологічної науки – текстології.

Метою текстологічного дослідження селянських мемуарних джерел має стати створення змістовно-семантичної основи, необхідної для подальшої роботи з джерелом, встановлення його наукової цінності та можливостей використання у наукових історичних дослідженнях. Означена мета може бути досягнута через вивчення як індивідуальних рис джерел, так і спільних рис, які б дозволили створити основу для віднесення джерела до певної кваліфікаційної групи.

Реалізація текстологічного дослідження селянських мемуарних джерел може бути поділена на п'ять умовних груп, які відображають процес роботи дослідника з джерелом:

1. Візуальний огляд. Визначення матеріальних ознак джерела, особливості його форми, структури та стану збереженості. Для досліджуваних

селянських мемуарних джерел в більшості випадків у якості носія інформації використовуються учнівські паперові зошити (наприклад мемуари Василя Рубеля та Михайла Алексеєва), зошити технічного характеру («Ротная книга» щоденника Івана Ярошенко [132]) (Додаток 4, 5) або мемуари Сергія Ціпко виконані на друкарській машині на листах формату 210x297 мм. [121] Відповідно візуальний огляд стає не лише першим знайомством з документом та визначенням заходів з його фізичного збереження, а й одним з аспектів визначення часу створення документу.

2. Ознайомлення з змістом джерела, тобто прочитання тексту з метою розуміння сенсу викладеної інформації, попередньому визначенні подальших напрямків роботи та можливої історичної цінності викладеного в документі матеріалу. Особливе місце при роботі з селянським мемуарним джерелом на цьому етапі відіграє застосування методів лінгвістики та інших спеціальних історичних дисциплін. Застосування лінгвістичних підходів дозволяє простежити особливості та еволюцію народної мови, що виникла на території Південної України в кінці XIX – XX століттях в наслідок спільного мешкання на означеній території представників різних національних груп. Селянська мемуаристика дає можливість простежувати зміни які відбулися як в українськомовному селянському середовищі в наслідок проведення державної політики русифікації, як приклад щоденник Івана Ярошенко рідною мовою якого була українська, проте записи переважно російською мовою часто насиченою українізмами. Схожа ситуація простежується з мемуарами селянина с. Мала Білозерка Запорізької області Олександра Замрій, який ріс в україномовному середовищі, проте його праця викладена російською мовою з включенням українізмів [60]. Та зворотній приклад мемуари Михайла Алексеєва, носія російської мови, життя якого проходило в активному спілкуванні з представниками української культури і як наслідок використання ним у своєму наративі українських

слів та зворотів. Серед спеціальних історичних дисциплін методи яких можуть бути залучені на даному етапі можемо виділити семіотику, визначивши способи передачі інформації джерелом; семасіологію – з аналізом фактичного значення слів; кодикологією звернувши увагу, зокрема, на техніку письма.

3. Встановлення авторства, місця та часу створення. Якщо встановлення авторства селянського мемуарного джерела та місця його створення у більшості випадків не викликає проблем, адже це переважно родинні реліквії які були збережені нащадками автора, то з встановленням часу створення документу вже можуть виникати складності. Проте визначення означеного питання дозволяє вирішити цілий ряд теоретичних та практичних завдань джерелознавства при роботі з мемуарним джерелом. При роботі з таким особовим джерелом як мемуари або щоденник потрібно розуміти, що воно створювалось не одночасно, а протягом часу ведення щоденника або роботою над мемуарам. Одним з прикладів можемо навести мемуари Миколи Молодика (с. Новогупалівка Запорізької області) праця якого чітко розподіляється на два періоди друга половина 1980-х років коли було написано російськомовну частину та україномовну решту – впродовж 1989 – 1990 років [89]. Таким чином, нам потрібно встановити як мінімум дві реперні точки початку та кінця створення документу, або навіть більше якщо автор повертався до його створення періодично. Окремо звернувши увагу на редакційні зміни та правки які вносив автор в текст документу, спробувавши визначити приблизний час та причину внесення правок. Так у мемуарах Василя Рубеля знаходимо цікаві правки які стосуються заміни окремих слів, на зразок «руські» замість «кацапи» та «євреї» замість «жиди». Вочевидь правка була зроблена впродовж другої половини 1960 – 1970-х років, оскільки, на відміну від іншого тексту, використовується синє хімічне чорнило «шарикових» ручок та з огляду на побоюванні автора у

нехтуванні етнічними нормами, які змінилися між першим записом та внесеними правками, у разі потрапляння мемуарів до інших рук.

4. «Біографія» джерела. Проведення аналізу може відбуватись за двома напрямками: встановлення генетичних зв'язків та генетичної спорідненості мемуарних джерел. У першому випадку мова йде про встановлення етапів створення джерела від задуму до остаточного варіанту, в другому випадку у пошуку джерел, які могли стати основою у процесі створення нового документу. Як приклад, наведемо вже згадані вище мемуари Василя Рубеля та Михайла Алексеєва. Так Василь Рубель натхненний культурними досягненнями 20-х років ХХ століття, зокрема розвитком кіномистецтва в своїх початкових планах, які не були втілені, планував переробити написані ним мемуари в кіносценарій створивши трагікомедію у восьми частинах з життя та пригод власної родини [105, с. 102]. І од же до його історичного труда треба підходити з розумінням, що він був чернеткою (етапом) до більш глибоких творчих задумів автора. Вивчаючи мемуари Михайла Алексеєва з огляду на безліч подробиць в описах, великою кількістю точних дат та прізвищ згаданих у труді розуміємо, що варіант документу що потрапив до рук науковців спирався на записи щоденникового типу. Та й сам автор в мемуарах згадував щоденник який вів з часів призову до військової служби в 1915 році. Відповідно до мемуарів Михайла Алексеєва необхідно підходити з розумінням, що вони є переробленим чистовим варіантом його записів у щоденнику які були систематизовані та доповнені матеріалами усної традиції та документами сімейного архіву. Простежуються в його мемуарах спроби доповнення окремих місць та редагувань вже готового тексту зроблених наприкінці життя автора. Мемуари Івана Марусенко, уродженця с. Степанівка Запорізької області, за фактом проведеного аналізу тексту, можемо віднести до «чистового варіанту» створеного у період 1954 – 1955 років на підставі щоденникових записів, які вів автор 1914 та 1915 років [84, с. 5 – 11].

5. Підтвердження автентичності. З першого погляду підтвердження достовірності селянського мемуарного джерела є справою марною, адже люди що їх писали не були визначними державними, військовими або творчими діячами і їх спомини навряд чи здатні кардинально змінити погляд дослідника на певні історичні події та факти. Проте, доля науковця зобов'язує розглядати всі можливі варіанти, тому необхідно бути готовим до того, що мемуарне джерело, або його частина можуть бути фальсифіковані. Відповідно до означеного питання не можна підходити без належної уваги, рішення даної частини джерелознавчого дослідження полягає у глибокому аналізі «портрету» та «біографії» джерела про які йшлося вище.

Отже, при проведенні археографічної роботи з селянським наративом маємо застосовувати як загальні методики та практики даної науки так і звертати особливу увагу на специфічні риси притаманні селянським джерелам, зокрема серед таких рис можемо виділити особливості передачі тексту. Як приклад можемо навести мемуари Михайла Алексеєва, мову тексту якого та особливості письма можемо співвіднести з аудіо матеріалами, що збереглися в магнітофонних записах. Завдяки чому вдалося встановити про розходження графічної передачі тексту від його говірки.

Для збереження максимальної наукової повноти селянських мемуарних джерел в археографічному вимірі має бути застосований підхід «публікації документа як історичного джерела» на відміну від принципу «публікації документу загалом». Відповідно археографічна підготовка селянського мемуарного джерела має містити такі елементи як: авторська назва рукопису (у разі наявності), біографічні відомості про автора, джерела використані автором при роботі з власним наративом, хронологічні рамки які охоплює джерело та послідовність викладення матеріалу, текстологічні та мовні особливості, відомості про виявлення рукопису та місце його зберігання, матеріально технічні характеристики та ступінь збереженості.

Підбиваючи підсумок, можемо казати, що селянська мемуаристика Південної України ХХ століття являє в собі певний феномен який потребує врахування окремих особливостей при роботі з нею як історичним джерелом, отже має застосовуватись широкий спектр методів аналізу напрацьованих джерелознавством, СД, текстологією та наратологією. Лише такий підхід дозволить отримати з селянської мемуаристики максимальну кількість наукової інформації, краще зрозуміти соціально-культурні відносини які панували на селі в означений період.

Вивчення селянської мемуаристики з застосуванням міждисциплінарного аналізу дозволяє більш ґрунтовно підійти до центрального теоретично-методичного питання про їх науково-пізнавальну цінність, а також методів використання викладеної в них інформації в наукових історичних дослідженнях. Сприяти розвитку загальногуманістичному напрямку в сучасній історіографії – персоналізації історії – відтворенню картини минулого, насиченої інформацією часто відсутньою в інших історичних джерелах.

РОЗДІЛ 4

ІНФОРМАТИВНИЙ ПОТЕНЦІАЛ СЕЛЯНСЬКОЇ МЕМУАРИСТИКИ

4.1. Мікро-рівень: унікальний життєвий досвід автора на тлі епохи

Вочевидь здатність до написання власних мемуарів притаманна кожному з нас не залежно від рівня отриманої освіти, літературних та творчих здібностей. Авторами ж мемуарів становились переважно люди, що самі були творцями історії: політичні та військові діячі, письменники, музиканти, вчені, митці. Мемуари даної групи піддаються ретельному вивченню та активно залучаються до історичної науки.

Проте, є і інша група мемуарних джерел – мешканців провінції, увага до яких істориків спостерігається лише останнім часом. Характерною особливістю регіональної мемуаристики є деталізація життя описання. Викладені автором, на перший погляд, мало значні подробиці з повсякденного та суспільного життя створюють можливості для дослідження історичного та культурного минулого окремих територій. Дозволяють вивчити побут, рівень, стиль життя мешканців провінції (зокрема сільської місцевості), визначити їх поведінку, менталітет, моральні принципи, ступінь соціальної активності, родинні відносини, традиції, простежити інші фактори, що характеризують регіон як цілісну соціокультурну спільноту [233, с. 193].

Маємо згадати у питанні досліджень матеріалів особового походження дисертаційну роботу С. Арабаджи «Повсякденне життя грецького населення Північного Приазов'я кінця XVIII – початку XX ст.: джерелознавчий аспект» [137]. Вивчаючи джерела з теми дослідження, автор звернула увагу на матеріали особового походження, серед яких виділила спогади, що висвітлюють особливості буття греків, родинні стосунки, передають психологічну атмосферу. Автор дійшла висновку, що ці спогади, написані

через певний проміжок часу, не в повному обсязі відображають реальну яскраву палітру повсякденності [137].

У цьому контексті можемо погодитись із думкою Віктора Живова: «Мікроісторя, апологетом якої стає Гінзбург, якраз і повинна зайняти стежку, яка обереже дослідника від вовчих ям великої історичної панорами, що неминуче позиціонує історика в якості олімпійського споглядача, який за своєю волею, що не вимагає виправдання, розправляє з деталями чи доповнює їх відсутність прийомами художньої винахідливості» [186].

Зростання рівня зацікавленості вітчизняних дослідників до питань мікроісторії знаходиться у контексті загально європейських трансформацій методологічних засад історичних досліджень, яка проявляється у зверненні до міждисциплінарності, змін інтелектуальних орієнтацій, дослідницьких парадигм і, власне, самої історії. Особливе місце серед цих динамічних зрушень посідає прагнення «повернути» людину в центр історії [271, с. 66].

Відповідно метою є вивчення інформативного потенціалу селянських мемуарних джерел Південної України ХХ століття у контексті мікроісторії. Можливостей залучення селянської мемуаристики до наукових історичних напрацювань у мікроісторичній перспективі, маючи за об'єкт різні проблеми економічної, соціальної, культурної та релігійної його сфери.

Дослідження питань мікроісторії неможливе без антропологічного виміру, у зв'язку з чим необхідно виділити окремий рівень локалізації – людину. Адже з буденного життя окремих людей формується соціокультурна спільнота. При чому на перший план висувається не «герой», а саме рядова людина, так би мовити «жива історична тканина» з якої зшивається все історичне полотно. В описі структури буденності, на відміну від інших, політичних, соціальних та економічних структур, людину не можливо перевести в абстракцію, підмінивши її макроісторичними визначеннями. Окрема особистість стає самостійним предметом дослідження як унікальне явище, що реалізує спільні ідеї, спільні норми та спільні стереотипи.

Сучасна історична наука знаходиться на етапі переходу «із загального на одиничне, закономірного на випадкове, традиційного на особливе, буденного на виняткове. Виклик кинутий науковцями усталеному розумінню документа, дозволив уникнути однозначного формату істини, а отже, репрезентувати новітні тенденції у вивченні цього соціального феномена та науки про нього» [140, с. 326 – 327]. Подібне «оновлення» дозволило розширити діапазон наукової рефлексії.

Селянська мемуаристика дає нам унікальну можливість побачити та зрозуміти людину, яка була справжнім представником народу у широкому розумінні. Людина, яка доносить до нас думки простого народу, мемуари якої писалися більше для себе та власних нащадків, людина яка не сподівалася, що його праця викличе інтерес науковців, а от же не мала необхідності брехати самій собі та іншим. Відповідно, перед нами постають джерела, що дозволяють вивчати не лише питання побуту, сімейних та релігійних традицій, а й питання моральних принципів, психологічних відмінностей в їх еволюційному розвитку.

Селянські особові писемні джерела дозволяють розглянути різноманіття людських характерів. Аналіз окремих характерів, дає можливість краще зрозуміти ті соціальні відносини, які в певній мірі формували особливості розвитку південноукраїнського краю. Розуміння характерів селян в поєднанні з географічно-культурними та іншими особливостями регіону дозволяє вибудовувати схему формування та еволюції нового субетносу який сформувався на терені Степової України.

Уже самі характери перших поселенців, що починають активне заселення краю в XIX столітті стають рушійною силою до виникнення нового регіонального менталітету. Наважитись на те, щоб залишити насиджені місця й переселитися на нові, ще не обжиті та невідомі землі, могли лише енергійні та сміливі люди – пасіонарії; в характері яких домінували, окрім названого, риси волелюбності, відваги, завзятості, впевненості у власних силах та з певною долею авантюризму, впевненістю у власній працьовитості. Хист до

праці переселенців на Херсонщину відзначав кооператор М.В. Левитський, який згадуючи переселених до регіону греко-католиків відзначав: «На Херсонщині, куди заслані були бувші уніати з Холмщини, я бачив їх і чув од місцевих людей найкращі звідомлення про їх працьовитість та чесність» [2, арк. 17]. Й самі автори селянських мемуарних джерел добре пам'ятають своїх предків, які переселилися в південноукраїнські степи, заклавши тут нові села і хутори, родини, власні господарства.

Серед таких предків, засновників родин, можемо згадати колишнього гайдамаку Андрія Рубеля, якого згадує у своїй «Історії...» його нащадок, селянин с. Мала Білозерка Мелітопольського повіту Таврійської губернії (нині Василівського району Запорізької області) Василь Дмиторович Рубель (1897 – 1966). Працюючи над власним наративом, який задумувався переважно як історія власного роду й призначався прямим нащадкам, Василь Рубель в контексті опису подій пов'язаних з предком, засновником родини вписує власне родинні легенди у контекст біль широкіх історичних подій. Стверджуючи, що Андрій Рубель був активним учасником гайдамацького руху, особисто знайомим з Гонтою, Залізняком та Калнишевським й після розгрому гайдамаків перебрався на Січ, а після оселився на Полтавщині, звідки його старший син Гаврило й переселився до Малої Білозірки [105, с. 107 – 110].

Інформацію про пращура козака, що переселився до с. Новогупалівка Олександрівського повіту Катеринославської губернії (нині Запорізького району Запорізької області) з Полтавщини знаходимо в спогадах Миколи Васильовича Молодика (1906 – 1992). Який, так само як і Василь Рубель вписує родинні перекази та легенди у загально історичні подій, починаючи власні спогади з дати 1654 року та роздумів, що до так званого «возз'єднання» з Росією та місця України в даному процесі [89].

Не побоявся залишити рідні міста та перебратися на землі сучасної Херсонської області з Курської губернії пращур, ще одного нашого автора Михайла Алексеєва (1893 – 1986), селянина с. Петрівці Мелітопольського

повіту Таврійської губернії (нині Новотроїцького району Херсонської області). Який, хоч і дещо скромніше, порівняно з попередніми згаданими нами авторами, які активно включали загальноісторичні наративи в родинні перекази, починає свої спомини традиційно з оповіді про власного батька та діда [28].

Як бачимо, попри намагання селянських авторів вписати родинні події та легенди пов'язані з засновниками родин в загальноісторичні події, ми передусім маємо їх розглядати в мікроісторичному контексті. Адже, селянська мемуаристика відкриває перед дослідником широкі можливості для вивчення родинних відносин, які панували в південноукраїнському селі наприкінці XIX – XX століть; розглядати еволюційні зміни, що відбувалися на родинному рівні зі зміною поколінь. Виокремити з загально історичного тіла окрему особу, яка в непростих історичних умовах, змагається за власне виживання та виживання своєї родини.

Можливості селянської мемуаристики дозволяють розглядаючи окремі селянські біографії підійти до питання перетворення історії окремої особистості у своєрідну «глобальну мікроісторію», яка методологічно та концептуально буде відмінною від, так би мовити, «глобальної», або «всеохоплюючої» історії. Показати через людину, яка постає перед нами у повному контакті з оточуючим світом, взаємодіє з іншими людьми та соціальним середовищем в різноманітних проявах, з відмінними культурними та інтелектуальними традиціями.

Мікроісторичний підхід дозволяє розглянути особу селянина в повному часовому спектрі. Адже, індивід має не лише сучасне і майбутнє, а й своє особисте минуле, яке його й сформувало. Минуле яке впливало на його долю та вчинки через набутий особистий досвід, досвід колективний та соціально-історичну пам'ять. Відповідно аналіз індивідуальної свідомості та досвіду стає важливим напрямком у мікроісторичних дослідженнях, максимально спрямованих на окрему людину. Виключення даного напрямку наносить непоправної шкоди вивченню та розумінню загально історичних питань.

В даному контексті маємо відзначити, що однією з основних ознак селянської мемуаристики є відсутність штучності, перед нами постає життя простої людини з усіма емоціями, конфліктами, почуттями та життєвими непорозуміннями. Селянські мемуарні джерела дають можливість побачити родинне життя селян Півдня України кінця XIX – XX століття таким як воно було з усією відвертістю та без прикрас. На сторінках рукописів маємо можливість знайти унікальну інформацію про специфіку відносин всередині селянської родини та поза її межами.

Розглядаючи інформативні можливості селянських мемуарних джерел в контексті вивчення родинних відносин, відзначимо, що найбільш інформативним джерелом є «Історія...» Василя Рубеля, написана ним приблизно у 30-ти річному віці в голодну зиму 1932 – 33 років. Автор не приховує темні сторони своєї сімейної історії та без ідеалізації розповідає про важкі долі своїх рідних, плануючи перепрацювати написані спомини у кіносценарій для постановки трагікомедії з життя власної родини.

Саме у Василя Рубеля ми знаходимо доволі рідкий для писемних джерел опис перевірки дівочої цноти при підготовці до весілля та можливих наслідків для самої дівчини та її батьків у разі не проходження такої перевірки. З наративу автора стає зрозумілим, що хоча до 30-х років подібна традиція ще існувала, проте вже відходила з використання і сам Василь Рубель ставився до неї як до прояву дикунства, і вважав, що від цього псувалося життя молодих до самої смерті. Досить детальний опис весілля святкування якого відбувалось протягом кількох днів знаходимо в мемуарах Олександра Попова [87].

Про зміну суспільних настроїв у ставленні до інтимного життя свідчить й щоденник селянина с. Томаківка Дніпропетровської області Івана Ярошенко (1885 – 1956) [132], з якого видно, що автор змолоду був не аби яким гулякою. Щоденник дозволяє скласти цілий перелік дівчат які до одруження мали стосунки з автором наративу.

Селянські мемуарні джерела у питанні шлюбних відносин засвідчили тенденцію, коли батьки хлопця або дівчини обираючи майбутню наречену, або майбутнього нареченого намагаються вирішити передусім власні матеріальні вигоди; відводячи питання почуттів на другий план, а то й зовсім нівелюючи його. Зокрема, Василь Рубель у своїх мемуарах згадував, що з початком столипінської реформи 1906 року, селяни отримували землю за наступною схемою: якщо на господарство (хату) був один господар, то він отримував землю поблизу слободи, адже він вважався більш незаможним, а якщо на господарство було два і більше чоловіки то їм наділялась земля вже подалі. Тому батькам було вигідно як найшвидше одружити синів, вивівши їх з власної господи [105, с. 134].

З селянських мемуарів Південної України отримуємо підтвердження, що для періоду кінця XIX – початку XX ст. при укладанні шлюбу домінували більш прагматичні мотиви при обранні пари. В основі укладання шлюбу переважав селянський прагматизм та господарчі інтереси землевласника. Причому вибір шлюбного партнера не був виключно особистою справою. Траплялося, що бажання батьків та симпатії молодих співпадали, а були випадки, коли наречені були змушені підкоритися рішенням батьків та створити родину без яких взаємних почуттів один до одного. Хоча не можна вважати, що шлюб в цей час був виключно господарською угодою, адже окрім економічної вигоди, селяни звертали увагу й на психологічні, естетичні та моральні якості.

Разом з тим на початку XX ст., особливо після подій 1917 року, спостерігаємо інтимізацію питань шлюбу. Адже, вибір партнера стає більш особистою справою. Це пов'язано не лише з змінами у питаннях збільшення середнього віку молодих при вступі до шлюбу, а також збільшенням наполегливості молоді до відстоювання власних вподобань на основі почуттів [204]. А й з тими соціально-політичними процесами, що відбувались у державі та руйнували не лише традиційний селянський уклад, а й систему економічних взаємовідносин.

Великий обсяг матеріалу відкриває селянська мемуаристика в галузі родинних відносин, відкриваючи для нас всю складність родинних відносин у південноукраїнському селі між чоловіком та дружиною, батьками та дітьми, близькими та далекими родичами. Дає можливість простежити зміни, які відбувалися в середині родини, побачити процеси переходу від патерналістської форми будови родини до більш сучасних форм. Дослідити зміну ролі жінки в системі родинних відносин.

Досить цікаві свідчення про родинні стосунки, які склалися між дівчиною та мачухою, її рідними дітьми, батьком знаходимо в спогадах Антоніни Хелемендик-Кокот, яка втратила рідну мати, ще на першому році власного життя. Простежити еволюційні зміни, що відбувалися всередині родини при поступовому переході від домінування чоловіка – батька до більш рівних відносин з зростанням ролі жінки у вирішенні родинних справ [119].

Виходячи з того, що селянська мемуаристика, це передусім розповідь історії окремої родини; питання родинних відносин, в тій чи іншій мірі, піднімається в більшості особових джерел. У спогадах Данила Коншина, жителя с. Більманка (Більмацький район Запорізької області), в частині розповіді про власного батька та матір, простежуються в повній мірі ці тенденції. Він відверто описує конфліктні ситуації, що виникали в їхній родині, власні стосунки з матір'ю та батьком. З одного боку він описує батька, як люблячого чоловіка який цурається хитрих людей та шахраїв, з презирством відноситься до крадіїв. З іншого боку, зловживає алкоголем, здатен всю родину залишити без їжі, аби здобути собі гроші на пляшку, б'є та знущається над власною дружиною. Яка змушена періодично звертатися до поліції задля захисту від нього власної родини і з ти між міркуваннями потім пробачати його [69, с. 69 – 70].

Описувана Данилом Коншиним боротьба, яка фактично відбувалася між його батьком та матір'ю з одного боку свідчить, що на початку ХХ століття в селі Південної України все ще переважали патерналістські родинні

відносини, проте поступово відбувалися зміни й зростали права жінки в родинних відносинах. По суті, селянська мемуаристика дозволяє розглядати родинні відносини в середині родин селян кінця XIX – XX століть як постійну боротьбу полов або гендерні війни які відбувалися за здобуття вирішальних впливів на власну родину.

Отже, бачимо, що селянські автобіографічні наративи мають величезний джерельний потенціал, адже надають можливість прослідкувати еволюцію поглядів на родину та дошлюбне інтимне життя в селянському середовищі, вивчити родинні відносини. Хоча загальним моментом для всіх рукописів є той факт, що самі автори не ставили собі це за мету, а просто описували своє життя, долі рідних та сусідів [207, с. 214].

Широкий спектр можливостей селянської мемуаристики відкривається для дослідника й у питаннях вивчення соціальних, побутових стосунків в середині сільської громади та розумінні міжетнічних відносин, зокрема формуванні принципів «свій» – «чужий» у відносинах між селянами Південної України. Одним з яскравих тригерів, що дозволяє розглянути питання міжетнічних стосунків на макрорівні стала Перша світова війна та участь в ній цілого ряду авторів селянських мемуарних джерел (Михайла Алексеєва, Андрія Рубеля, Олександра Замрії, Івана Ярошенко, Івана Марусенко).

Перша світова війна, в ході рекрутських наборів, створила умови, коли в рамках одного військового підрозділу мусили співіснувати вихідці з різних адміністративних регіонів російської імперії та представники різних національних груп. Дослідження селянської мемуаристики в парадигмі мікроісторичного підходу дозволяє краще зрозуміти взаємини що склалися в рамках однієї селянської верстви з огляду на національні та географічні особливості.

Всю складність та різноманітність міжнаціональних відносин та питань локальної ідентичності в середині російської армії, з погляду селянина, ми можемо досліджувати за мемуарами Михайла Алексеєва. Вказані мемуари

дають змогу розглянути розподіл за етнічним та локальним принципом на «свій» – «чужий» та краще зрозуміти стосунки в середині російської армії. Причому певні його висловлювання за сучасним виміром ми можемо сміливо називати неполіткоректними. Проте сам автор не вкладає жодного негативу в свої висловлювання за національною ознакою. Михайло Алексєєв будучи етнічним росіянином не лише сам спокійно ставиться до того що його товариші по службі називають «кацапом», а й сам застосовує цей термін до іншого росіянина з Пензи [28, с. 321].

У спогадах Михайла Алексєєва ми бачимо, що для нього як для селянина важливим є не так етнічне походження як локальна ідентичність за фактом землі народження. Його розподіл «свій» – «чужий» проходить за лініями «кацап» – «хохол» та «таврические» – «пензенцы», «сибиряки», «москвичи» та ін. Проте, можемо відзначити, що серед «своїх» або «земляків» у Алексєєва простежуються люди різних національних груп: і українців, і росіян, і інших. Однак вони залишаються для нього своїми по принципу походження, принципу землі, що характерно саме для селянської самосвідомості.

Схожий підхід спостерігаємо в мемуарах Олександра Замрія та Івана Ярошенко, які відносять до «своїх» перш за все родичів, потім земляків, не акцентуючи уваги на їх національній приналежності та намагаються триматися разом. Так Андрій Рубель, так само як і Михайло Алексєєв, найбільше шкодує про те що, він змушений був при зарахуванні в учбову команду залишити своїх односельців. А Олександр Замрія постійно підтримує зв'язок з своїм земляком та сватом який служить у гарнізоні Царського Села [60, с. 225].

Наведені приклади свідчать про значні інформаційні можливості селянської мемуаристики у контексті між наднаціональних відносин, соціальних стосунків в селянському середовищі на мікрорівні; розумінню принципів формування земляцтв та відносин в середині них. До «своїх», включених до земляцтв селянськими авторами часто називаються люди як з

українськими, так і з російськими прізвищами, і ставлення до них не визначалося принципом етнічної чи національної солідарності. Національне розмежування людей належних до земляцтв, на загал, залишається мало артикульованим, віддається перевага принципу спільноти на основі землі, спільного географічного походження.

Проте, дане твердження буде справедливим для періоду Першої світової війни, першої третини ХХ століття. Далі, спираючись на селянські мемуарні джерела, можемо простежувати зміни з поступовим відходом від принципів визначення «свого» за ознакою землі до рівні хиткої рівноваги між ознаками національного та географічного походження. Селянська мемуаристика у парадигмі мікроісторії дозволяє простежити означені еволюційні зміни на рівні окремої особи – селянського автора, що дозволяє краще підійти до розуміння тих міжнаціональних та соціальних процесів, що відбувалися на терені Південної України.

Вже в 20-х – 30-х роках ХХ ст. починає простежуватись інший підхід у розпізнаванні «свій» – «чужий», важливим фактором стає мова. Згадуючи період «розкуркулювання» Антоніна Хелемендик-Кокот, яка була свідком виселення родичів до Сибіру, як родини куркулів. Проводить чітку лінію ми – вони, з одного боку україномовне селянство, з іншого російськомовні міліціонери та комсомольці. Авторкою стверджується, що вона навіть не розуміла, про що вони говорять, підкреслюючи тим самим лінію антагонізму яка пройшла між ними [119, с. 29].

Схожу, й не менш емоційну картину, відправки на заслання знаходимо у спогадах Кузьми Каздоби. Який, як і Антоніна Хелемендик-Кокот звертає увагу на національну відмінність між тими хто відправляє на заслання та тими хто в нього відправляється. «А тим часом сини Московщини в уніформі ГПУ далі приймали заарештовані селянські родини» [67, с. 13].

У даному контексті маємо звернути увагу й на широке поле до мікроісторичних досліджень у питанні міжнаціональних стосунків мешканців південноукраїнських сіл на побутовому рівні. Зокрема розглянути

причини відсутності як такої великої кількості міжнаціональних конфліктів, адже регіон був досить строкатим за національним принципом і поряд існували німецькі колонії, українські, російські, болгарські села та ін.

Доктор політичних наук, професор Віктор Котигоренко досліджуючи питання етнічних протиріч дійшов висновків про безпідставність пошуків якогось специфічного «етнічного підґрунтя» конфліктів. Адже, поліетнічність України є об'єктивною, історично сформованою складовою її суспільних реалій. Наслідком цього стали суттєві відмінності в етнічній структурі, культурній, мовній. Таким чином, в українських умовах не було етнічних конфліктів «у чистому вигляді» - кожен з них поєднував риси різних типів [219, с. 73 – 76, 631].

Офіційна історична наука, однією з основних причин відсутності міжнаціональних конфліктів на терені Південної України наприкінці XIX – початку XX століть виділяє досить виважену політику яку проводив офіційний російський уряд. Не допускаючи проявів націоналізму, спалахів міжнаціональних протистоянь та уміло згашаючи їх на початкових етапах. Проте, селянська мемуаристика підводить нас до думки, що відсутність конфліктів передусім була викликана великою кількістю вільних земель, що унеможливлювало одну з основних причин суперечностей між селянами – поділ земельних наділів.

Хоча, про повну безконфліктність на національно-етнічній основі казати не можемо, адже з початком XX століття суперечки на національному ґрунті почали стрімко зростати. Василь Рубель у своїй «Історії...» наводив факти суперечок, що переходили до бійок українськими чумаками та росіянами, згадує про конфлікти українських селян з німецькими колоністами та татарами. А торкаючись питання революційних подій XX століття відзначає, що в цей час всі згадали хто козак, а хто чорнявий, і чий це степи. Пригадує, що на ярмарках «кацапські» торговці, знаходячись на українській землі, насміхалися з українських селян та чумаків. Єврейське населення Василь Рубель звинувачує у насадженні по українським селам

горілчаної залежності серед населення заради отримання власної матеріальної вигоди [289, с. 56].

У спогадах Антоніна Хелемендик-Кокот «Колгоспне дитинство й німецька неволя» знаходимо підтвердження про певну розповсюдженість анти єврейських настроїв серед старшого покоління, яким, відносно, до авторки був і Василь Рубель. Вона згадує, що у середовищі старших людей була розповсюджена думка, що євреї завжди вислужувалися перед кожними режимами й не давали жити нашому народу. Стягуючи на користь держави різні податки та займаючи керівні державні посади [119, с. 137].

Цінним джерелом у контексті міжетнічних відносин стали мемуари «Херсон и его жители» Й.Н. Векслера [35]. Векслери – відома в Херсоні єврейська лікарська родина, яка належала до верхівки суспільства.

Загострення міжнаціональних відносин на тлі ослаблення державних інституцій восени 1917 року почали зростати проти єврейські настрої, «чому сприяли і економічні чинники. На ґрунті спекуляцій щодо єврейських визисків поступово стало підігріватись невдоволення місцевого українського населення» [225, с. 41], що призвело до поширення єврейських погромів. Намагаючись реагувати на загострення між етнічних конфліктів 2 жовтня 1917 року секретаріат міжнаціональних справ докладав Секретаріату Центральної Ради про створення спеціальної комісії у справі боротьби з погромами [118, с. 331].

Негативне ставлення до єврейського населення Т. Гунчак розглядає не лише як між етнічний конфлікт, а як прояв більш глибоко розколу між селом і містом. «В ході боротьби за незалежність, – вказує Гунчак, – особливо починаючи з осені 1918 року, українці, яких підтримувало в основному село, пересвідчилися в тому, що більшість населення міст вороже ставиться до їхньої справи. Тому коли село, скориставшись загальною руїною та хаосом, спробували взяти реванш, воно легко знайшло традиційного «винуватця» усіх бід – єврея. Існував стереотип, згідно з яким єврей був насамперед

експлуататором і ділком. За часів революції до цього образу додалися вельми небезпечні риси: євреї почали асоціюватися з комунізмом» [171, с. 14].

Не відстає, у питанні негативного ставлення до євреїв, від селянина українського походження Василя Рубеля й етнічний росіянин Михайло Алексєєв. Який з відвертим презирством згадує євреїв, що тікали від наступаючої німецької армії 1941 року повз його село. Відзначаючи, що серед євреїв втікачів він бачив й молодих людей, які замість того щоб йти до війська тікають і від німців і від вже оголошеної мобілізації. І це в той час коли українські селяни йшли копати протитанкові рви, а їх діти йдуть на призовні пункти [28, с. 636].

Досить впевнено можемо казати, що міжнаціональні конфлікти які підсилювалися після революційних подій 1905 та 1917 років, не виникли раптово, їх основа закладалася значно раніше й часто походила ще з рівня побутових відносин. Зокрема не порозумінь, які виникали, у ще одній цікавій для нас з огляду мікроісторичних досліджень, темі відносин між господарем та найманим працівником.

Аналіз біографій авторів селянських мемуарних джерел, дозволяє зробити висновок, що більшість досліджуваних авторів походили з середняцьких, або бідних родин, відповідно ще з дитячого віку змушені були не лише допомагати у власному господарстві, а й йти у найми до більш заможних селян. Звертає на себе увагу і той факт, що ми фактично не бачимо можливостей які б дозволили селянам кардинально змінити своє матеріальне становище. Громадський діяч з Херсонщини М.С. Ольховий у своїх мемуарах «Роздуми про прожите» в яких зупиняється й на питанні про нелегке життя українського селянства писав: «...отцу не везло в жизни. Как ни старался он стать «хорошим» хозяином, у него не получилось» [19, арк. 4]. Матері довелося батрачити, а мрії вирватися з скрутного матеріального становища так і не справдилися.

Одними з найбільш цікавих для нас джерел у питанні відносин між найманим працівником та господарем є спогади Данила Коншина, якому

довелось попрацювати в німецькому господарстві, у грека, українця та на власних родичів. Залежно від господаря на якого доводилось працювати найманий працівник міг або непогано заробити та отримати додаткові дарунки або натерпітися і фактично залишитись не з чим. Траплялися й випадки рукоприкладства до наймитів з боку господаря. Досить барвисто описує Данило Коншин свою роботу у наймі в німецькій колонії Марієнфельд, тут й постійний важкий труд, й погане харчування іржавим оселедцем та картоплею, й воші через відсутність прання та можливостей для власної гігієни, й рукоприкладство за дрібні провини.

Бували випадки конфліктів між найманим працівником з відверто етнічним забарвленням. Данило Коншин згадував як потрапив в незручну ситуацію коли працюючи у родині греків та не знаючи, традицій їхнього харчування понад норми з'їв їжі. За що наслухався й про те, що забрав харчі у дитини, й що так лише «свині та хохли» роблять [69, с. 92 – 94].

Проте, селянські мемуарні джерела містять й позитивну оцінку співіснуванню українських селян та іноземних колоністів. Виходець з села Садового Новомиколаївського району Запорізької області Олександр Ткаченко відзначав, що хоча наймана праця у колоністів хоча й була важкою, проте дозволяла перейняти досвід нових підходів до ведення господарства [115, с. 57].

Як бачимо селянська мемуаристика дає досить великий обсяг матеріалів, відсутніх в інших видах джерел, не лише до питання відносин між найманим працівником та господарем, а й до проблеми міжнаціональних відносин. Відзначаємо, що питання етнічної належності знаходило свої прояви не лише в суто національному аспекті розпізнавання «свій – чужий», а й чисто побутових моментах.

Доволі унікальну інформацію містять селянські мемуарні джерела в питанні будівництва та використання житлових та господарських будівель. Адже житло є найважливішою частиною селянського середовища, його соціально-побутової сфери, від якої залежало здоров'я, побут, відпочинок та

дозвілля його мешканців. Здавна хата була для селянина всім: і оселею, і храмом, і рідним краєм. Для селянської родини вона була тим центром навколо якого обертався весь їх Всесвіт, тим найкращим місцем на землі, навколо якого було все рідне. Селянські мемуарні джерела, дозволяють нам дослідити не лише принципи будівництва житла, сформувані уявлення про його стан та функціональне використання, а й психологічно-емоційне ставлення селянина до власної хати.

Селянські мемуари надають досить великий обсяг інформації, щодо технології зведення житла, планування приміщень та матеріалів які використовувались при будівництві. Простежуються й еволюційні переходи від перших, тимчасових, споруд – землянок до капітальних будівель з залученням більш технологічних матеріалів. Описуються факти обміну та купівлі – продажу сільських садиб.

З початком активного заселення краю, в умовах фактичної відсутності будь якої інфраструктури, першими помешканнями для житла стають землянки. У своїх споминах Данило Коншин, переповідаючи родинні перекази згадував, що перші переселенці, що прибули до рідного йому села Більманка (колишній Куйбишевський, теперішній Пологівський район Запорізької області) опинились фактично посеред голого степу, й першою справою приступили до будівництва землянок для облаштування тимчасового житла.

Землянку, як перше житло, згадує й Олександр Попов «мати моя та ще три брати народилися в землянці, а 1877 року збудували будинок на кам'яному фундаменті» [87]. Наводить автор як матеріали які були використанні при будівництві, так й опис споруди та технологію будівництва, звертаючи увагу не лише на будинок а й прибудинкову територію [87].

Землянка, як найпростіша споруда зберігається й в більш пізніх періодах, у вже згаданого Данила Коншина, знаходимо опис будівництва землянки як житла, вже за його життя, в 1909 році, коли доля занесла їхню

родину до Сибіру. Тимчасову споруду, автор описує як яму в півметра глибиною та стінами з метр висотою на які поклали зверху дерево та засипали землею притрусивши травою. Збудувавши приміщення з однією кімнатою без вікон та дверей «и живем как цыгане в шалаше» [69, с. 85].

В продовження столипінської аграрної реформи, в рамках протипожежних заходів, в 1912 року селяни отримали змогу покращити свої житлові умови отримавши 300 карбованців безвідсоткової кредит від держави на вогнестійке будівництво. Враховуючи, що для селян на той час це була значна сума грошей, та те що оформлення займу було досить легким та з трирічним від термінуванням повернення велика кількість селян отримали дані кредити.

Проте, особливих змін в питанні технологій житлового будівництва селянами Півдня України видача кредитів на вогнестійке будівництво не призвело. За свідченням Василя Рубеля, селяни охоче отримували данні кредити, проте використовували їх по різному. Дехто «прогуляв» отримані гроші, деякі вклали їх у розвиток господарства придбавши сільськогосподарську техніку, на будівництво кредит був використаний одиницями, та й то в більшості створивши лише видимість для відводу очей перевіряючи [105, с. 152].

При будівництві використовувались переважно матеріали, які селянин міг отримати безкоштовно, найбільш розповсюдженим матеріалом був саман (напівспалена цеглина із суміші глини, соломи та піску), дах дерево покрите соломною або очеретом. У того ж Василя Рубеля знаходимо цікаву думку його родича Кузьми Рубеля, яка може слугувати підсумком для багатьох мікроісторичних досліджень у питання селянського житла Півдня України: «Нема гірш нічого, як строїть хату, робити земляну роботу» [105, с. 129].

Як бачимо селянська мемуаристика Південної України надає досліднику значні інформаційні можливості у питаннях суспільних, міжнаціональних та родинних відносин, питаннях організації побуту та житла. Не менш цінну історичну інформацію з даних джерел маємо і в галузі

громадського дозвілля, народних традицій, обрядовості та календарних свят. Привертають до себе увагу питання ролі у громадському житті церкви та релігійних відносин.

Селянськими авторами подаються унікальні етнографічні матеріали, деякі з них, як наприклад описи весільної обрядовості у мемуарах Василя Рубеля, відсутні в працях класичного народознавства. Описані весільні традиції значно відрізняються від того романтичного образу, що подекуди створюють праці з етнографії, адже перед нами постають звичайні люди що вміли та любили випити й співати сороміцькі пісні. Або інформацію того ж Василя Рубеля та Михайла Алексеєва про практику продажу селянами дерев'яних церков більш бідним сусіднім селам, чого ми не зустрічаємо в інших регіонах.

Значний обсяг інформації до матеріалів народознавства можуть надати спогади Сергія Сало. Завдяки тому, що автор значну увагу приділяє споминам свого дитинства та юнацтва присвятивши їм перші сім зошитів з одинадцяти, хронологічно з 1903 або 1904 років до 1918 року ми отримуємо унікальні матеріали з традицій та організації побуту селян Південної України у до більшовицький період. Тут і тексти пісень, й релігійні обряди, описи забав та ігор.

Сергій Сало дає описи як проходив звичайний день селянської родини, розписує які побутові обов'язки покладалися на окремих членів родини. Детально описує святкування релігійних свят, зокрема «Йордан» та Різдво. Частина своїх спогадів виділяє в окремий розділ який називає «Наші забавки, ігри та іграшки». Фактично перед нами постає щаслива дитина, життя якої повне веселощів та розваг, незважаючи на те на які важкі часи випало його дитинство та на ту важку селянську працю яка хоч і не в повній мірі та все ж покладалась і на нього.

Матеріали до вивчення побуту, традицій відзначення свят, родинних відносин та шкільного життя на селі широко представлені у споминах Антоніни Хелемендик-Кокот. Яка не лише згадує факти свого життя, а й

намагається провести аналіз змін, які відбулися у селянському повсякденні під впливом насадження радянської ідеології. Зокрема, порівнюючи, що з себе являли свята на селі у перші роки після Голоду 1932 – 1933 років з оповідями, що чула від старшого покоління про те як відзначали свята ще за царського уряду [119, с. 93 – 94].

Цікаві сюжетні напрямки з описами повсякденного життя та барвистими описами народних традицій маємо в споминах Євгена Чикаленко. Цікавими для збирачів народних традицій та етнографів будуть його описи селянської обрядовості. Опис гадання дівчатами на «Андрія» за допомогою дворового пса, що наводить в своїх споминах Чикаленко, наврядчи ми зустрінемо в інших видах джерел [123, с. 44].

Загалом, розглядаючи можливості селянської мемуаристики Південної України ХХ століття у мікроісторичному контексті можемо дійти до наступних висновків:

По-перше, значимість мікроісторичного підходу в наукових дослідженнях визначається тим, що дозволяє беручи до уваги окремі долі людей, відтворювати простір соціуму який формується під впливом окремих особистостей або груп й впливає на долю тих самих особистостей. Створюючи таким чином «вікно» можливостей та причин, в тому числі випадковостей які створюють історичний вибір.

По-друге, мікроісторичні дослідження в частині біографічного або автобіографічного підходів дозволяють розглянути питання ступеня особистої свободи вибору особи в заданих умовах історико-політичних, хронологічних, етнокультурних та інших обставин.

По-третє, дозволяють краще зрозуміти логіку дій, які формують історичне тіло, людини в звичайних умовах та умовах підвищеної небезпеки, зокрема виживання в умовах війни, революцій, голоду та терору.

По-четверте, дає можливість розглядати історичні події як «історію знизу», даючи голос «маленькій людині».

По-п'яте, надає велику кількість фактичного матеріалу, часто відсутнього у народознавстві в напрямку організації побуту, родинних відносин, традицій, соціальних та міжетнічних відносин, ін.

Мікроістричні дослідження, як новий напрямок розуміння минулого народившись як «історія знизу», дала голос «маленькій людині», яка стала жертвою тих модернізаційних процесів якими відзначилось ХХ століття. Дає можливість подолати елементи снобізму який, ще певною мірою зберігається у відношенні до людей, на перший погляд, непримітних, вихідців з села з невисоким рівнем освіти. Роблять свій внесок у визнання того, що людина минулого не так вже й відрізнялася від нас у своїх прагненнях, почуттях, переконаннях.

4.2. Макро-рівень: історичні події досліджуваної доби.

Перед тим як перейти до розгляду інформативного потенціалу селянських мемуарних джерел у питаннях історичних досліджень на макро-рівні або рівні макроісторії доречним буде зупинитись на питаннях, пов'язаних з загальною характеристикою області дослідження, про яку буде йти мова. Зокрема, провести аналіз смислового змісту та визначення терміну макро-рівень історичних досліджень та «макроісторія». Адже, не дивлячись на те, що макроісторичні дослідження досить активно розвивалися протягом останніх чотирьох століть, залишається багато питань відносно «розмитості кордонів» їх змісту та нечіткою належністю їх дисциплінарного статусу.

Однією з причин відсутності загальноприйнятої дефініції для визначення макроісторичного рівня є те, що термін «макроісторія» включає в себе поняття «історія», в якому вже закладено вивчення в тому числі й макроісторичних досліджень. Як наслідок, перед багатьма фаховими істориками, які займалися в тому числі й макроісторичними дослідженнями, проблеми даного рівня пізнання навіть не стояло. Дана тенденція зберігається у переважній більшості сучасних історичних досліджень, хоча термін «історія» включає в себе не лише розуміння макрорівня, а й інші рівні

пізнання. Як наслідок, історична наука збагатилася такими дефініціями як «всесвітня історія», «історія цивілізації», «історія світової культури», «велика історія», «історична макродинаміка», «макроісторія» та багато інших [231, с. 48].

В монографії Івана Леонова ««Світи» макроісторії: ідеї, патерни, гештальти» під «макроісторією» розуміється визначення максимально широкого охоплення історичної реальності, що віддзеркалює її концептуальне осмислення в рамках найбільших просторово-часових «розширеннях», включаючи стартову та фінальну фазу історії, з фіксацією основних історичних тенденцій та закономірностей. Просторові характеристики макроісторичного дослідження вимірюються кордонами взаємодії держав, культурних цінностей та цивілізаційних комплексів. Моделі та схеми макроісторичного дослідження мають стосуватись загальних принципів світового ладу, фіксувати максимальний рівень закономірностей які лежать в основі культурно-історичних процесів [231].

Розглядаючи можливість використання у даному дослідженні дефініції «макроісторія» не можемо не згадати дослідження американського соціолога, професора Пенсильванського університету Ренделла Колінза «Макроісторія: нариси соціології великої тривалості» [211]. Робота Ренделла Колінза звертає на себе увагу передусім широтою погляду автора, оскільки досліджувані ним процеси мають глобальний характер і направлені на виявлення універсальних історичних тенденцій, притаманних суспільствам різних типів. Подібний рівень узагальнень дає можливість формувати загальнотеоретичні моделі макродинаміки, до яких можемо віднести питання розвитку та занепаду держав, геополітичні процеси, зростання та кризи економік.

Таким чином, не дивлячись на відсутність загальноприйнятого визначення дефініції «макроісторія», опираючись на наукові дослідження в цьому напрямку, визначаємо що термін «макроісторія» може бути використаний на рівні націй, держав, геополітичних процесів з великими часовими проміжками. Аналізуючи джерельну базу селянської

мемуаристики, маємо погодитись з неправомірністю залучення до дослідження такої дефініції як «макроісторія», або близьких до неї термінів. Відповідно визначивши предметом даного дослідження інформативні можливості селянської мемуаристики Південної України ХХ століття на макро-рівні, розуміючи під макро-рівнем ті глобальні процеси, що розгорнулися у ХХ столітті. Свідками й безпосередніми учасниками яких стали автори селянських мемуарних джерел, як то Перша та Друга світові війни, революційні події початку ХХ століття та пов'язана з ними громадянська війна, більшовицька окупація України, голодомори, колективізація та індустріалізація, репресії та період великого терору, національні та геополітичні процеси, й врешті занепад радянської системи керівництва.

Окремо маємо звернути увагу, що питання інформаційних можливостей окремих селянських мемуарних джерел до історичних досліджень на рівнях макро процесів розглядав відомий українсько-американський дослідник Сергій Плохій. У своїй вступній статті до книги 1 5 тому «Джерела з історії Південної України» він торкається широкого спектру питань щодо можливостей селянських мемуарів як історичних джерел, визначаючи перспективні напрямки для подальших історичних досліджень [260, с. 5 – 12].

Перспективність даного дослідження вбачається в можливості визначення рівня інформаційного потенціалу селянської мемуаристики в питаннях вивчення глобальних процесів, з врахуванням певної обмеженості джерельної бази. Додатковим аргументом на користь перспективності даного напрямку дослідження є та обставина, що хоча автори мемуарних наративів відносяться до одного стану, проте походять з різних регіонів та етнічних груп. Створюючи тим самим можливість аналізувати історичні події епохи ХХ століття з погляду людей одного стану, проте різного життєвого досвіду та світосприйняття.

Переходячи до викладу основного матеріалу, на думку одразу спадають слова прозаїка та драматурга Юрія Карловича Олеша, які згадує в своїх споминах письменник та історик Едвард Родзинський: «Добре було Ною, адже в його житті був лише один потоп. Правда потім прийшов Хам, проте теж лише один» [278]. Першим таким «потопом» який накрив селянство Південної України стають події Першої світової війни.

Мемуари Івана Марусенко присвячено виключно періоду Першої світової війни, про свідомість обрання саме цієї теми свідчить чітко вбудована художня сюжетна лінія, його наратив чітко поділяється на частини: основні біографічні відомості у довоєнний період, військова підготовка в період строкової служби, участь у військових діях, втеча з полону та повернення додому [84]. Події Першої світової війни займають й значне місце в мемуарних джерелах інших селянських істориків-аматорів: Михайло Алексєєв [28], Олександр Замрія [60] та Іван Ярошенко [132] які як і Іван Марусенко були учасниками війни. Микола Молодик [89] згадував у своїх споминах старшого брата, який отримав поранення на фронтах Першої світової війни, Василь Рубель [105] у якості додатків до своїх мемуарів наводить листи з фронту свого брата Андрія Рубеля, який загинув у боях восени 1916 року.

У складі своїх частин згадані автори брали участь у наймасштабніших військових операціях Першої світової: Першої та Другої Августівської операції, Брусиловського прориву, Липневого наступу 1917 року на Південно-Західному та Румунському фронтах. Були не лише свідками, а й брали участь у процесах що спонукали російську армію до внутрішнього розвалу. Селянські наративи дозволяють простежити психо-емоційні зміни, що відбувалися серед широких верств населення у сприйнятті подій першої чверті ХХ століття Зокрема, перехід від атмосфери «гніву та торжества» яке охопило населення влітку 1914 року. Коли 17 – 18 (30 – 31) липня у Києві, Одесі та Харкові збирались під амбасадами Англії та Франції вигукуючи

схвальні, патріотичні вигуки [79] [80] [81] [82] [83] до братання, повстань та вбивств власних офіцерів 1917 року.

На початку 1917 року, ліберально налаштована преса писала, що гасло «все для війни», яке домінувало 1914 року, втратило своє значення: «початковий підйом громадських настроїв швидко впав. Замість «єднання», проголошеного з таким ентузіазмом на початку війни, все більше й більше розростається привид повного роз'єднання між суспільством і владою» [36, с. 13].

Відображення подій Першої світової війни в селянській мемуаристиці дає можливість розглядати питання зміни погляду автора на макро процеси учасником яких він був протягом його життя. Рівня усвідомлення власної причетності до події яка стає поворотною в загальній історії людства. Задатися питанням чи розумів автор наративу, що став учасником явища яке повністю змінює уклад життя та рушить «старий світ»?

Цікавим свідченням ставлення до війни, який лягає в загальну канву є лист рекрутованого солдата єврейської національності до рідних надрукованого в серпні 1914 року газетою «Маленькие одесские новости». У ньому він досить оптимістично та з вірою в майбутнє висловлюється про початковий період Першої світової війни: «Я цілком спокійний, бо йду з усвідомленням, що після війни євреям буде добре. Мене смерть не лякає, і я готовий померти за батьківщину і за мій народ. Нехай же я буду останньою спокутою жертвою на зорі нового життя єврейського народу. Я бачу проблиски зорі, я відчуваю подих нового життя. І це дає мені бадьорість і сміливість дивитись смерті прямо в очі» [100].

Зупиняючись на питанні інформативних можливостей та достовірності селянських письмових особових джерел, в частині викладення подій Першої світової війни, залишається актуальною дискусія щодо цінності історичного джерела яке відповідно до самої форми створення містить значну долю суб'єктивізму закладеного особою, що творить джерело. Проводячи вивчення описового фактажу розглянутих джерел необхідно з обережністю

ставитись до викладених в них історичних фактів, проте притаманний мемуарам суб'єктивізм можемо вважати не негативною складовою, а додатковим бонусом, що дозволяє вивчати аспекти, які не можливо виявити в інших історичних джерелах.

Селянські мемуарні джерела дозволяють досліджувати питання пов'язані з подіями Першої світової війни на міждисципліному рівні, поєднуючи в собі такі напрямки як історія, соціологія, психологія та соціальна історія. Такий підхід дозволяє провести комплексний аналіз еволюції поглядів селян, змін в поведінці та визначенні власного місця в описуваних подіях. Визначити соціоантропологічні риси російської армії, які носили як позитивний так і негативний характер, досліджувати побут та повсякденне життя селян які приймали участь в Першій світовій війні, зрозуміти зміни що відбулися у стосунках між солдатами та офіцерами, розглянути умови формування та еволюції кластерів «свій»-«чужий», пояснити поширення девіаційних проявів у поведінці вояків.

Не встигнувши ще отямитись від Першої світової війни селянство півдня України було одразу втягнуто у вир революційних подій 1917 – 1921 років. Унікальною характерною особливістю для регіону стає виникнення цілих селянських армій Никифора Григор'єва та Нестора Махно. Активна участь, селянського населення Південної України, у революційних подіях початку ХХ століття, була зумовлена цілим рядом факторів простежити які вдається, зокрема у селянських мемуарних джерелах.

Так, завдяки особливостям рекрутського набору Російської імперії в період Першої світової війни, за якими уряд намагався уникати великих наборів до армії селян з регіонів найбільших виробників товарного хліба, який активно експортувався державою і приносив реальний фінансовий прибуток до скарбниці. Менша кількість населення регіону пройшло випробування війною, отримавши «антитіла» до подальшої участі у військових конфліктах. Проте, й менша кількість селян отримала військовий досвід в умовах реального конфлікту та могла виступити в якості

інструкторів та ватажків селянських загонів; а отже вище цінувалась у селянських арміях.

Залучення до історичних досліджень означеного періоду селянських мемуарних джерел, дозволяє розвінчати один з міфів сформованих ще радянською історіографією та досі маючий певний вплив на історичну науку – міф про певну пасивність селянського середовища в період великих перетворень 1918-1921 років. Проголошення провідної ролі пролетаріату, як «старшого брата» над селянською верствою, призвело до спрощення підходу до подій, що відбувалися в цей час на селі. Традиційною для радянської історичної науки стала схема коли процеси початку встановлення більшовицької влади розглядалися за лінією виключно протистояння «кулак – незаможник». Що призводило до поверхового вивчення відношення селянства до революційних подій й створювало уявлення про «німоту» селян й їх другорядність у тих перетвореннях що відбувалися в державі.

Одним з факторів відсутності селянського голосу була й сама державна політика направлена на знищення українського селянства як самостійної верстви з перетворенням на «молодшого брата пролетаріату». Реалізуючи цю ідею не гребував найжорстокішими заходами проти селян. Одним з яких були масові висилки селянства до Сибіру. Уродженець хутору Новий Ставок (сучасний Арбузинський район Миколаївської області) Кузьма Каздоба залишив нам у своїх спогадах яскраву та водночас трагічну картину депортації селян з Південної України [67].

Свідок боротьби за «диктатуру пролетаріату» у Криму Володимир Вернадський писав у своєму щоденнику: «Ідейне в більшовизмі виявляється органічно пов'язаним з відновленням катувань, форм рабства і запровадження смертної кари як систематичного способу управління» [37, с. 208].

Однією з причин спрощеного підходу до ролі селянства в подіях 1918-1921 років можемо вважати недостатній рівень розробки та залучення до історичної науки селянських мемуарних джерел. Адже, селянська

мемуаристика дає можливість вивчати не лише історичні події на мікро-рівні, як-то діяльність окремих селянських загонів на обмеженій території, а й розглядати більш широкі картини. Торкнутися питань політичної психології селянства Південної України, диференціації політичних настроїв, формуванню «нової» мови селянина та будови нових прикладів поведінки, зокрема відносин між людиною та державними механізмами.

Так мешканцями села Кочережки Павлоградського повіту Катеринославської губернії (сучасний Павлоградський район Дніпропетровської області) було організовано пасивний спротив намагання встановити у селі більшовицьку владу шляхом не визнання повноважень Надзвичайної революційної трійки. Застосування шляхів примусу за рахунок ведення в населений пункт військового загону у кількості 500 шабель при 10 кулеметах результату не дали [10, арк. 33 – 34].

Безумовно, насадження радянської влади зіткнулося й з активним спротивом населення. Цікавими є мемуари вихідця з села Чорнове Одеської губернії (сучасне Андрієво-Іванівка Березівського району Одеської області) Михайла Байтальського. Який 1918 року пішов добровольцем до Червоної армії, а 1920 року вступив до комсомолу. В своїх споминах він згадує, що брав участь у похованнях комсомольців які брали участь в проведенні продрозверстки «лежали, до плеч покрытые старым брезентом. Лица были синие, распухшие. Перед тем, как убить, им разрезали животы и набили их зерном – так зверье мстило...» [30].

Подібні події, ставали певною відповіддю на політику більшовиків на селі. О. Шліхтер заявляв: «Наркомпрод прагне вирішити найбільш гостре, найбільш важке і найбільш термінове питання викачки по можливості якомога більшої кількості хліба у можливо найкоротші строки» [25, с. 114]. Виконувати норму «викачки» мали господарства з посівною площею від 5 десятин і більше. До тих, хто ухилявся від здачі зерна мали застосовуватись каральні заходи, аж до конфіскації майна. Незаможному селянству віддавали

10% заготовленого хліба, щоб стимулювати його допомогу у здійсненні розверстки [279, с. 78].

Є. Юрійчук досліджуючи ситуацію в Україні у першій половині 1919 року, писала: «У Центральному державному архіві вищих органів влади та управління України і Центральному державному архіві громадських об'єднань зберігаються тисячі листів, телеграм у ЦК і Раднарком про масові звірства, злодіяння і насильства з боку чекістів, червоноармійців і бійців продзагонів» [297, с. 61].

Безумовно, селянство чинило спротив подібній політиці «викачки» так у зведенні інформвідділу ЦК КП(б)У від 24 вересня 1919 року зазначено: «У Херсонській і Київській губерніях селяни стоять за радянську владу, але байдуже не можуть говорити про комуну і комуністів, вбачаючи в них розбійників і грабіжників» [227, с. 132].

Хоча, органами влади, робилися й спроби дещо заспокоїти село. Оскільки до слова «комуна» селяни відносилися з відвертим несприйняттям та відразою, з'явився новий термін «колективізація», який, врешті, закріпився на всі наступні десятиріччя. Проте, зміна термінології, не змінила зміста: намагання створення на селі великого виробництва, яким державні органи могли б управляти [228, с. 388]. Бухарін у «Програмі комуністів (більшовиків)» писав: «Завдання полягає не в тому, щоб кожний селянин порався на маленькому трудовому надільчику, як жук-гноювик на своїй купі, а в тому, щоб селяни-бідняки переходили до суспільної праці по можливості в найбільш великому розмірі. Як це зробити? Це можна і треба зробити двома шляхами: по-перше, товариським обробком колишніх великих поміщицьких маєтків; по-друге, організацією трудових сільськогосподарських комун» [34, с. 59]. Програма, зокрема, вимагала вид членів партії якомога повнішого запровадження в життя заходів, спрямованих на організацію великого соціалістичного землеробства [70, с. 52].

Радянська Конституція нормативно закріплювала працю як один з основних обов'язків громадянина. У Конституції РСФРР було введено окремою статтею наступне положення: «Російська Соціалістична Федеративна Радянська Республіка визнає працю обов'язком усіх громадян республіки і проголошує гасло: «Хто не працює, той не їсть». Таке формулювання повторювалось з буквальною точністю в Конституції УСРР 1919 року [251, с. 75, 118].

У червні 1929 року нарком торгівлі СРСР А. Мікоян говорив про штучно створені труднощі хлібозаготівель як про чинник, який «підхльостував» колективізацію: «Я боюсь, що моя заява виглядатиме еретичною, але переконаний, що, якби не було хлібних утруднень, питання про потужні колгоспи, машинно-тракторні станції не було б саме тепер поставлене з такою могутністю, розмахом і широтою. Звичайно, коли-небудь ми прийшли б до цього завдання неминуче, але тут питання часу. Якби хліб був у достатку, ми не ставили б перед собою тепер так широко проблеми колгоспного і радгоспного будівництва» [195].

«Оскільки колективізація сільського господарства є за даних умов єдиним засобом відтворити велике сільськогосподарське виробництво, підвищити продуктивність землеробської праці і втягнути в загальний круговорот народного господарства дрібну господарську одиницю, оскільки сама колективізація сільського господарства стає завданням не стільки політичного, скільки виробничого характеру» [70, с. 107].

Кроком не лише для заспокоєння села, а й економічним засобом який мав врятувати сільське господарство від повного колапсу став відхід від політики розверстки, замінивши її фіксованим податком. Формулюючи перед делегатами X з'їзду РКП (б) ідею продподатку, В. Ленін підкреслював: «перевести розверстку на податок, щоб дрібний господар міг краще розраховувати своє виробництво і відповідно до податку встановлювати розмір свого виробництва» [71, с. 26].

Селянські мемуарні джерела стають й важливим джерелом до досліджень питань пов'язаних з подіями Голодомору 1932-1933 років, адже їх автори були не лише безпосередніми свідками, а тими людьми проти яких й був направлений удар голодом. Адже, до часу коли стало можливим повноцінне дослідження Голодомору 1932-1933 років, вдалося дожити лише не багатьом свідкам тих подій. Тому важливим є проведення комплексного аналізу джерел особового походження – щоденників, автобіографій та мемуарів людей які висвітлюють трагедію Голодомору. Їх дослідження дає можливість, не лише відтворити або уточнити вже відомі факти, а й глибше зрозуміти саму історичну епоху та її колорит.

Свідчення авторів селянських мемуарних джерел, додають автентичності до картини історії, й дозволяють простежити впливи, радянської освіти та пропаганди, зрозуміти яким чином діяв державний механізм у питаннях знищення будь-якої опозиційної думки або спротиву серед селянства. Лакмусовим папірцем у питаннях успішності держави по насадженню власних ідеологічних форм серед селянської верстви на макро-рівнях стає саме питання відображення питань Голодомору 1932-1933 років та розуміння селянством його причин.

Так з одного боку, ми бачимо, що у мемуарах Данила Коншина, жителя с. Більманка (Більмацький район Запорізької області) питання Голодомору майже не підіймається. А його основною причиною визначається, не поганий врожай 1932 року, внаслідок посухи, яка охопила не лише район, але й всю область [69, с. 196]. З іншого боку, уродженець с. Новогорожене (Баштанський район Миколаївської області) Сергій Сало, причиною голоду 1932-1933 років, називає бажання прискорити процес кооперування хліборобів, загнавши всіх селян у колгоспи. Необхідність завершити створення колгоспів, Сергій Сало у своїх мемуарах пов'язує також з міжнародною обстановкою, зокрема виникнення в країнах Європи фашистських режимів та мріями радянського керівництва про скору світову революцію. Сергій Сало відверто каже, що голод було створено штучно, з

метою «підстьобнути», щоб хлібороби самі масово пішли у колгоспи [106, с. 66]

Як бачимо, перед нами постає два протилежних підходи до питання причин Голодомору в Україні 1932-1933 років. Один, так би мовити, повністю відповідає офіційній радянській пропаганді про неврожайний та посушливий рік. Інший, розглядає причини голоду більш глибоко й фактично стає за своїм змістовним напрямком антирадянським. З огляду на те, що згадані мемуари писалися в приблизно один й той самий час – у 80-х роках ХХ століття маємо відкинути фактори часу, доступу до інформації та впливу державної пропаганди яка подавалось однаково для всіх. Відповідно виникає необхідність пошуку лакун, що створювали можливості до інакодумства на інших рівнях.

Характерною для селянської мемуаристики, у частині присвяченій Голодомору, є можливість широких узагальнень від мікро-рівнів до макро-рівня. Від опису подій 1932-1933 років у окремому селі до розуміння загальнодержавного шаблону дій по фактичному знищенню думаючого та найбільш працювितого прошарку селянства. Зокрема, інформацію про діяльність бригад активістів, які синхронно діяли на терені Південної України з метою повної викачки ресурсів з села.

Так Сергій Сало згадує, що по дворах почали ходити «комісії по із'ятію ізлішков», які склалися з членів «Комнезаму», комсомолу і членів партії. Комісії обшукували хату, комору, по городах ходили з щупами, вишукуючи приховане зерно [106, с. 66].

Подібні «бригади» ми зустрічаємо і у мемуарах Михайла Алексеєва. Судячи з того, що він називає прізвища людей, що входили до комісій які мали вилучати «ізлішки», ми знаходимо підтвердження, що до їх складу входили переважно місцеві активісти. Комісії вилучали у селян той хліб, який вони отримали (15%) від того, що було здано державі. Проте, це не вирішило проблеми недостачі і комісії перейшли до вилучення і іншого майна [28, с. 603 – 604].

На прикладі викладу трагедії Голодомору в селянських мемуарних джерелах ХХ століття ми можемо простежувати як зміни ступеня самоцензури, так і певну консервацію у підходах до викладення матеріалів селянськими авторами. Таким чином, у нас виникає можливість проведення додаткового аналізу у напрямку вивчення факторів, які впливали на особу в рамках певної соціальної групи у питанні формування самосвідомості людини на загальнодержавних макро-рівнях.

Розкуркулювання, колективізація, Голодомор 1932-1933 років в Україні спільно з «активною роботою» сталінської репресивної машини, призводять до масового розчарування селян в новій комуністичній владі. Відбуваються суттєві зміни соціально-демографічному вимірі південноукраїнського регіону, адже селяни масово намагаються залишати рідні місця та перебиратися до міст, тим більше такі умови були створені процесами пов'язаними з індустріалізацією регіону.

Михайло Алексєєв у своїх мемуарах згадував свій візит 1934 року до м. Запоріжжя та зустріч з своїми колишніми односельцями, які поїхали на «великі будівництва» промислового комплексу міста. Його опис тих жахливих умов життя, в яких опинилися його земляки може стати чудовим доповненням до будь якого великого історичного дослідження присвяченого подіям першої п'ятирічки [28, с. 617].

Підтвердження не сприйняття частиною селянства урбаністичної культури, що формувалась, бачимо й в споминах вихідця з Мелітопольщини на Запоріжжі Івана Овечко який разом з родиною був переселений на Донеччину як сім'я куркуля. В своїх спогадах виданих в 2002 році він згадує «як скучав за рідною хатою, за широким степом» [95, с. 14]. В подібних фактах ми знаходимо підтвердження політики, коли «пролетаризований селянин» мав бути відірваний від землі, рідної хати й з розірванням цього зв'язку втратити почуття власності. Уявлення «рідної хати» стало на Україні анахронізмом» [259, с. 27 – 28].

Матеріал до аналізу зіткнення урбаністичної культури з сільською, в період до початку Другої світової війни, дають мемуарні джерела селян Південної України які проходили навчання в учбових закладах великих міст, зокрема це спогади Сергія Сало [106, с. 110] та Миколи Молодика [89, с. 341]. Залучатись до вивчення питань специфіки формувань міського середовища Південної України, а також взаємовпливів міських та сільських культур.

Окремої згадки в питанні адаптації вихідців з сільської місцевості до умов міста заслуговують спогади Бориса Вейде. Який, змушений був, через голод, що панував на селі, залишити рідні місця та в 1923 році перебраться до Запоріжжя. В якому він знаходиться в постійному пошуку заробітку, жебракує на залізничному вокзалі та зіткається із усіма барвами привокзального життя: «кокаинисты, проститутки, художники, спившиесе актеры, военные и ворс, ворс без конца...» [39].

Розглядаючи інформаційні можливості селянських мемуарних джерел на макро-рівні, щодо періоду Другої світової війни маємо додатково звернутись до питання класифікації мемуарних джерел. Наголосивши, що в дослідження не включено великий масив мемуарних джерел створених вихідцями з сільської місцевості Південної України, які були рекрутовані до війська та брали участь у військових діях. До даного типу джерел можемо віднести спомини офіцерів, рядових та працівників тилу, що були вихідцями з сільських родин південної українських земель та стали свідками подій Другої світової війни виданих в радянський період. Оскільки даний вид джерел є більш дотичний до поняття військової мемуаристики, ніж до терміну селянської мемуаристики.

Аналізуючи, доступні на цей час, селянські мемуарні джерела, відзначаємо, що Друга світова війна представлена в кожному з рукописів. Винятком стає лише праця Василя Рубеля, хоча й він, у додатках до рукопису згадує враження свого брата Тихона Рубеля від німецького окупаційного режиму [105, с. 484]. В даних джерелах, а особливо в спогадах Михайла

Алексеева, знаходимо сюжети та інформацію які не можливо розшукати в інших джерелах радянської доби. Адже, система радянської цензури не допускала відходження від канонічного образу про Велику Вітчизняну Війну радянського народу проти німецько-фашистських загарбників.

Більш критичний погляд на події Другої світової війни знаходимо в мемуарах які були видані за кордоном. Юрій Семенко уродженець с. Михайлівка Криворізького району Дніпропетровської області, від жовтня 1941 до 1944 року — голова «Просвіти» округи Апостолове — Кривий Ріг та член групи ОУН у Кривому Розі [296, с. 1] значну часину своїх спогадів виданих у 1990 році в Мюнхені присвятив подіям війни свідком якої він став. Так, Юрій Семенко свідчить про організацію опору місцевого населення партизанським комуністичним загонам та створенню у с. Михайло-Заводське Дніпропетровської області Української районної поліції як знищувала більшовицьке підпілля [107, с. 8].

Антиколгоспні настрої зберігалися у частини селянства й по завершенню Другої світової війни. Відомо, що 1947 року на Мелітопольщині Запорізька область продовжувалась антибільшовицька агітація в селянському середовищі, зокрема розповсюджувалась листівка з закликами зривати хлібозаготівлі та здійснювати терористичні акти над комуністами [13. арк. 29 – 32].

Певні сюжети представлені у селянській мемуаристиці стосовно періоду Другої світової війни дають нам можливість привнести досить несподіваний погляд на такі масштабні питання, як діяльність винищувальних батальйонів, організація оборони, життя під окупацією та ставлення населення до окупаційної влади. Провести порівняння умов життя селянина Півдня України створених на загальнодержавному рівні німецькою окупаційною владою та радянським керівництвом.

Зрозуміти, чому аналіз селянських мемуарних джерел, зокрема рукописи Алексеева, Запрії, Молодика, підводить дослідника до думки, що автори вважали життя під німецькою окупацією кращим ніж в умовах

радянського ладу. Не дивлячись на те, що в рукописах простежується відверте розчарування селян, що німецька влада не ліквідувала колгоспну систему, а якраз навпаки активно її використовувала. Селянин продовжував здавати власний сільського господарський продукт державі, щоправда тепер вже – німецькій.

Проте, селяни не полишали надій на ліквідацію системи колгоспів, сподіваючись що після звільнення від німецько-фашистських загарбників колгоспи будуть ліквідовані. Так, селянин Великотокмацького району Запорізької області (сучасний Пологівський район Запорізької області) Григорій Сечень у розмові колгоспником-переселенців заявляв: «Як прийдуть фронтовики, то розженемо колгоспи, адже працюєш круглий рік як проклятий і залишаєшся голодним, адже хліба не дадуть» [12. арк. 36, 38]

Окремого розгляду потребує питання інформаційних можливостей селянської мемуаристики Південної України ХХ століття, що відбувалися на макро-рівнях в соціально-психологічних, емоційних та етнокультурних вимірах. До них маємо передусім віднести зміни, що вели до питань національної самоідентифікації, міжетнічних відносин, ви будові національних проєктів в ХХ столітті, українізації та її згортання.

В питанні само ідентифікації та розподілу на дефініції «свій» - «чужий» на макро-рівні, селянські мемуарні джерела дозволяють простежувати ті еволюційні зміни, що відбувалися в середині селянської верстви у питанні міжнаціональних та міжетнічних відносин у ХХ столітті. Можемо спостерігати процеси впливів макро подій на формування національної самосвідомості в селянському середовищі Південної України. Одним з таких поштовхів до само ідентичності та розподілу на «свій» - «чужий» стає Перша світова війна.

Загалом, з початком Першої світової війни, можемо спостерігати загострення національного питання та питань національного самовизначення, як між ворогуючими націями так і націями однієї імперії. В селянських мемуарних джерелах знаходимо специфічний погляд на популярну в

сучасній українській історіографії тезу про Першу світову війну, як трагедію українського народу, якому довелося воювати один з одним в арміях Російської та Австро-Угорської імперіях. Зустріч з одноплемінниками з іншого боку фронту описав у своїх спогадах Іван Марусенко, який брав участь у форсуванні російською армією р. Сян у серпні 1914 року та описав випадок, як під час бою з ворожих лав почали просити припинити вогонь, аргументуючи тим, що вони теж руські і реакцію на це їхнього офіцера, який їм відповідав, що «нам таких русских не надо» [84, с. 26].

Бачимо, що серед селян, рекрутованих до російської армії з теренів південної та східної України, не простежується ідея про протистояння з одноплемінниками в армії супротивника, як трагедія власного народу. Розуміючи етнічну близькість з українцями у складі австро-угорської армії, вони все ж не ототожнюють їх з власною національною само ідентичністю називаючи їх руськими або русинами.

Активний розподіл за національною або географічною ознакою походження, спостерігаємо у складі російської армії. Для солдат російської армії питання само ідентичності та належності оточення до інших націй, стає одним з факторів взаємовідносин. І якщо недовіра до підданих Російської імперії німецького походження виглядає досить природно, на фоні протистояння німецькій армії, то складні відносини в середині російської армії між іншими національними групами та фактичним формуванням землячеств свідчить, що протистояння народів у Першій світовій війні призвело до загострення питань національної само ідентичності серед рядового складу російської армії.

Всю складність та різноманітність міжнаціональних відносин та питань локальної ідентичності в середині російської армії, з погляду селянина, ми можемо досліджувати за мемуарами Михайла Алексєєва. Вказані мемуари дозволяють розглянути розподіл за етнічним та локальним принципом на «свій» - «чужий» та краще зрозуміти стосунки в середині російської армії. Причому певні його висловлювання за сучасним виміром ми можемо сміливо

називати не політ коректними, проте сам автор не вкладає жодного негативу в свої висловлювання за національною ознакою. Михайло Алексєєв, будучи етнічним росіянином, не лише спокійно ставиться до того, що його товариші по службі називають «кацапом», а й сам застосовує даний термін до іншого росіянина з м. Пенза [28, с. 521].

Певна невизначеність з етнонімами і пошук вірного для себе визначення національної приналежності, простежується і у інших селянських авторів, які стали предметом даного дослідження. У мемуарах Олександра Замрії знаходимо дуже характерну згадку, коли він описуючи національний склад артилерійської батареї в якій служив, вживає термін «таврчанин» і тут же виправляє самого себе пише «точніше українців» [60, с. 229].

У спогадах Михайла Алексєєва ми бачимо, що для нього, як для селянина важливим є не так етнічне походження, як локальна ідентичність за фактом землі народження. Його розподіл «свій» - «чужий» проходить за лініями «кацап» - «хохол» та «таврчешские» - «пензенцы», «сибиряки», «москвичи» та ін. Проте, можемо відзначити, що серед «своїх», «земляків» у Алексєєва простежуються люди різних національних груп: і українців, і росіян, і ін. Однак, вони залишаються для нього своїми по принципу походження, принципу землі, що характерно саме для селянської самосвідомості.

Подібний поділ, за місцем походження, був характерний й для інших верств населення. Так, протоієрей Федір Філоненко роздумуючи про місце віри в умовах небезпеки, що виникала на фронтах війни відзначав, що в частинах в яких він служив, було багато «херсонців, таврчан, киян», які в більшості не ухилялись від участі в церковних службах, незважаючи на поширення в цих регіонах різних «сектантських течій» [56, с. 13].

Схожий підхід спостерігаємо в мемуарах Олександра Замрії та Івана Ярошенко, які відносять до «своїх» перш за все родичів, потім земляків, не акцентуючи уваги на їх національній приналежності та намагаються триматися разом. Так Андрій Рубель, так само як і Михайло Алексєєв,

найбільше шкодує про те що, він змушений був при зарахуванні в учбову команду залишити своїх односельців. А Олександр Запрія постійно підтримує зв'язок з своїм земляком та сватом, який служив у гарнізоні Царського Села [60, с. 225].

Окремо виділяємо, що у спогадах Михайла Алексеєва періоду Першої світової війни, переважно зустрічаються термін «кацап» та «хохол», офіційний термін для того часу «малорос» фактично не використовується. Назви «українець» або «росіянин» зустрічається доволі рідко, що підтверджує, що для селянського середовища Південної України ці терміни були мало вживані. Характерним епізодом у питанні національної самоідентифікації, є згадані Алексеєвим події 1917 року з встановленням в Україні Гетьманату, у зв'язку з чим він та його земляки не підлягали демобілізації адже «вважалися українцями» [28, с. 547].

Навіть після революційних подій 1905 – 1907 років які ввели в політичну моду поняття «національність» не лише в селянському середовищі, а й серед дворянської верстви національне самовизначення було швидше результатом особистостих уподобань. З двох братів Заболотних обраних від України до складу Державної думи, один називав себе росіянином, а другий – українцем [215, с. 63 – 64].

Отже, селянські мемуарні джерела, дають широкі можливості для дослідження питань еволюції національної самосвідомості у селянському середовищі півдня України. Події Першої світової війни та макро процеси, що відбувалися у розвитку самосвідомості її безпосередніх учасників, стають ще одним напрямком для історичного дослідження на макро рівні – розвиток національних проектів.

Війна надала новий поштовх для піднесення вгору національного питання, продовжуючи тенденції які були закладені у другій половині XIX століття. Селянська мемуаристика дозволяє простежувати зміни державної політики до національних проектів та сприйняття населенням, в нашому випадку переважно селянського стану, до глобальних змін які відбувалися на

національному напрямку. Це дає можливість досить детально розглянути еволюційні переходи від мікро рівнів до макро рівнів, від локальної ідентичності до національних проєктів, від окремої людини до розуміння нації.

В умовах військового конфлікту Першої світової війни, політика державного уряду направлялася на нівелювання локальних проявів ідентичної належності на тлі зростання популяризації загальнодержавного проєкту. Проєкту Великої Росії, яка часто в селянській мемуаристиці виступає під терміном «Родіна», що протистоїть у війні значним зовнішнім силам Австрії та Німеччини й перемогти які можливо лише за умови повного об'єднання всіх сил в середині Російської імперії.

До аналізу питання активізації пан-російського проєкту на макро рівні в умовах «Великої війни» можуть бути залучені, в першу чергу, мемуарні джерела Михайла Алексеєва, Олександра Замрія, Івана Ярошенко, Василя Рубеля, Данила Коншина та Івана Марусенко. Ці джерела дозволяють надати певну оцінку успішності державної політики в побудові об'єднуючого проєкту навколо теми спільного ворога та необхідності захисту спільної для різних народів батьківщини – «Родіни».

Селянська мемуаристика дозволяє аналізувати хід та наслідки російської державної політики в популяризації великого пан-російського проєкту активізованого Першою світовою війною та підхопленого пізніше вже радянською владою. У випадку з листами з фронту Андрія Рубеля, можемо спостерігати еволюцію від висловів «Гнали» на війну та «нас скоро выгонят в окопы» [105, с. 160], на що він нарікав у своїх перших листах до зміни, що треба захищати «Родіну», або «Святую Русь» та своєю службою отримуючи звання унтер-офіцера.

Продовження даного нарративу спостерігаємо в спогадах Івана Марусенко, написаних в дусі військової мемуаристики та повністю присвяченими подіям Першої світової війни. Адже його сприйняття батьківщини є швидше наслідком пропагандистської діяльності ще царського

уряду, ніж більш пізнім радянським нашаруванням. Замислюючись над втечею з німецького полону, він говорить, що буде втікати на батьківщину, у Росію. А після успішної втечі на допиті в російському штабі називає себе українцем. Що може слугувати ще одним підтвердженням певної успішності загальнодержавної політики Російської імперії з просування пан-російської ідеології та створення сприйняття Російської імперії, як спільної батьківщини народів різних націй які є представниками однієї держави.

Не менш важливим є залучення селянських мемуарних текстів до розгляду формування макро події, яка формувалась фактично паралельно з пан російським проектом, а саме коренізація та українізація. Зокрема, простежувати, як на макро рівні політика державного уряду та зміни в суспільно-політичному устрої призводили до активізації національних проектів, в тому числі українського. Розглядаючи в грудні 1919 року питання «Про Радянську владу на Україні», VIII Всеросійська конференція РКП(б) записала у своїй резолюції: «Члени РКП(б) нп території України повинні на ділі проводити правл трудящих мас учитися і розмовляти в усіх радянських установах рідною мовою» [72, с. 359].

Спостерігати глобальні зміни, які відбувалися в свідомості суспільства, на прикладі рядових членів спільноти в переході від регіонального патріотизму вбудованого за принципом походження з певних губерній Російської імперії, до усвідомлення свої національної або етнічної приналежності. Розуміння представниками різних національно-етнічних груп, що мешкали у південно-східному регіоні належності цих земель до українських територій.

Звертає на себе увагу той факт, що віднесення Таврійської губернії до складу Української народної республіки Третім універсалом Центральної Ради 1917 року [26], було сприйнято сучасниками авторами селянських текстів як цілком природній факт. Не виключенням з цього був й росіянин за етнічним походженням, мешканець Таврійської губернії Михайло Алексєєв. Який цілком спокійно ставився до подій періоду української революції,

розглядаючи українсько-більшовицьку війну у контексті більш регіонально-політичних розбіжностей ніж національних.

Свою причину відходу від пан російського національного проекту і актуалізації українського руху наводить в своїх споминах М. Грушевський: «Бездарність російської демократії, яку вона виявила в останніх подіях, і неприязнь до національного питання, нездатність поставитись до нього твердо і справедливо, без задніх згадок про свій «капітал», котрим не можна ніде ризикувати задля якої-небудь демократичної невинності, більш ніж коли-небудь викликали в українських кругах бажання відчепитись від усяких рахунків з нею й іти своєю дорогою» [51, с. 147].

Отже, в нашому випадку, актуальним є висновок зроблений І. Дзюбою в перші роки відновлення Україною державної незалежності: «Національна визначеність України може бути забезпечена поєднанням етноісторичних цінностей з громадянськими, моральними, гуманістичними цінностями вселюдськими». Національна ідея і національний інтерес – у державному, а не етнічному значенні – виступають при цьому у нерозривній єдності [181, с. 893 – 896].

З встановленням радянської влади та утворенням УСРР, новий уряд намагаючись зіграти на національному питанні, активно розвивав політику українізації регіону. Важливим джерелом до питання впливів та загального сприйняття процесів українізації на території Південної України можуть стати селянські мемуарні наративи. Серед яких в першу чергу виділяємо спомини Миколи Молодика. Він був відвертим прихильником українізації та симпатизував Українській Центральній Раді, адже на час революційних подій 1917 року йому виповнилось лише 11 років і він був учнем селянської чотирьохкласної школи. І став безпосереднім свідком переходу навчання на українську мову. Микола Молодик позитивно сприйняв й радянську хвилю українізації розпочатої 1923 року, яка набула свого максимуму 1926 року, особливо відзначаючи розвиток українського театрального мистецтва.

Цікавим документом залученим до вивчення періоду українізації стає щоденник Івана Ярошенко. У якому починаючи з 1924 року відзначаємо різке збільшення кількості українських слів з фактичним переходом записів датованих 1926 роком на українську мову. З подальшим поверненням наприкінці 30-х років автора щоденника до російської мови. Щоденник Івана Ярошенка стає свідченням припинення державної політики українізації та поразки української мови у міському середовищі Півдня України.

Проте, селянська мемуаристика, як джерело до вивчення глобального протистояння в степовому регіоні України, між пан-російською та українською культурою, дає можливість робити висновки, що події першої половини ХХ століття змінили глобальний розклад сил в бік зростання української культурної хвилі. Вона охопила широкі верстви населення й безпосередньо торкнулася не лише селян українського етнічного походження, а й представників інших націй. Одним з факторів підтвердження даної тези можемо вважати спогади Михайла Алексеєва, аналіз яких дає право стверджувати, що їх автор є українізованим росіянином.

Лише на наведених прикладах залучення селянської мемуаристики Південної України ХХ століття до історичних досліджень макро-рівня, можемо казати про перспективність даного напрямку. Та необхідністю відкинути зверхнє ставлення до них, як до певної «примітивної», побутової або повністю родинної історії. Отримуючи від селянської мемуаристики лише поверхову інформацію та ігноруючи її справжній потенціал для дослідника. Оскільки дані джерела являють собою важливе історичне джерело, яке дозволяє аналізувати не лише певні історичні події, а й віддзеркалює загальні напрямки суспільного розвитку.

Селянські наративи відрізняються інформаційною насиченістю не лише щодо питань повсякденного буття селян Південної України: побут, традиції, раціон харчування, родинні відносини, дозвілля тощо. А й мають значний потенціал для залучення селянських мемуарних джерел до

історичних досліджень за темами макро-рівня: історія заселення Південної України, історії міжнаціональних стосунків, ставлення селянства до політичних заходів царського і радянського урядів, російсько-японської війни 1904 – 1905 років та участі в ній рекрутованих селян, столипінської аграрної реформи, Перша світова війна, подій української революції, німецької окупації України 1918 року, більшовицької агресії та встановленні радянської влади, сталінської індустріалізації України, колективізації сільського господарства, голодомор 1932 – 1933 років, Друга світова війна, голод 1946 – 1947 років, початку занепаду українського радянського села в 70-ті роки ХХ століття, та багатьох інших питань.

4.3. Селянська мемуаристика як основа історичного дослідження: на прикладі трагедій Голодомору 1932 – 1933 років

В історії ХХ століття Голодомор 1932 – 1933 років посідає особливе місце, адже став актом геноциду проти українського народу, страшним злочином радянської влади проти народу України. Масове знищення українського селянства, було свідомим актом геноциду здійсненим сталінським режимом, який ставив собі за мету зламати опір українського суспільства на шляху становлення більшовицької системи у країні.

Україна пройшла тривалий шлях відновлення національної пам'яті про цю трагедію та причини, що її викликали на початку 30-х років ХХ століття і ухвалений 28 листопада 2006 року Верховною Радою України Закон України «Про Голодомор 1932 – 1933 років в Україні» став закономірним актом, який визначив події 1932 – 1933 років в Україні, що призвели до масової загибелі людей – геноцидом українського народу. Законом зазначається, що Голодомор 1932 – 1933 років, став наслідком цілеспрямованих злочинних дій тоталітарного репресивного сталінського режиму, спрямованих на масове знищення частини українського та інших народів колишнього СРСР [59].

За оцінками істориків, голод 1932 – 1933 років забрав життя мільйонів людей. Спираючись на данні матеріалів перепису населення 1937 року,

можемо говорити про близько шести мільйонів, лише прямих втрат в період Голодомору 1932 – 1933 років [245, с. 54].

Це лише, суха статистика, проте за нею стоять долі конкретних людей і трагедії їх родин які не можливо передати лише витягами з урядових постанов та зведеними таблицями з кількістю загиблих. Розуміючи це дослідниками була проведена значна робота з встановлення імен та прізвищ людей, що загинули від голоду в 1932 – 1933 роках. Крім того, було зібрано великий обсяг усних спогадів людей, що стали свідками голоду.

Таким чином, на сьогодні маємо ґрунтовний історіографічний та археографічний доробок за проблемою вивчення питання Голодомору 1932 – 1933 років, дослідниками було зібрано та проаналізовано значний масив історичних джерел, зокрема особового походження. Було приділено увагу виробленню методологічних напрацювань в галузі аналізу історичних джерел, розробці класифікаційних схем.

У джерельній базі з історії Голодомору 1932 – 1933 років в Україні джерела особового походження посідають важливе місце, зокрема до дослідження питання активно використовуються спогади безпосередніх свідків трагедії. Історичною наукою було залучено значний обсяг як матеріалів усної історії так і мемуарних джерел різних соціальних верств населення. Проте, звертає на себе увагу, незначне залучення до вивчення даної проблематики мемуарних джерел верстви, що на собі відчула голод 1932 – 1933 років – селянства. Таку ситуацію можемо пояснити тим, що у джерелознавчих та історіографічних дослідженнях мемуаристика, зокрема, та що стосувалася, особових джерел селян, як правило, не потрапляла до аналізу дослідників як самостійна тема.

Нажаль, до часу коли стало можливим повноцінне дослідження Голодомору 1932 – 1933 років, вдалося дожити лише не багатьом свідкам тих подій. Тому важливим є проведення комплексного аналізу джерел особового походження – щоденників, автобіографій та мемуарів людей які висвітлюють трагедію Голодомору, зокрема селянських мемуарних джерел. Мета

пропонованої розвідки, полягає в дослідженні інформативних можливостей селянських мемуарів, з'ясуванні їх особливості, в порівнянні з мемуарами інших соціальних верств населення, визначенні рівня інформативності та достовірності.

Цінність мемуарів та щоденників полягає в тому, що дозволяє виокремити з них інформацію соціально-психологічного змісту, яка відсутня у інших видах історичних джерел. Їх дослідження дає можливість, не лише відтворити або уточнити вже відомі факти, а й глибше зрозуміти саму історичну епоху та її колорит. Крім того, джерела особового походження, часто містять інформацію якої нема в інших джерелах, вони передають настрої окремих людей та соціальних груп.

Залучення до дослідження питань Голодомору селянських мемуарів дозволяє виокремити новий пласт історичної інформації, від безпосередніх учасників подій, які перенесли голод 1932 – 1933 років вже у осмисленому віці, маючи власні родини, дітей та сформовані світоглядні погляди. Такі свідчення додають автентичності до картини історії, й дозволяють простежити впливи радянської освіти та пропаганди у такому болючому питанні як Голодомор.

На думку автора логічним є вивчати селянські мемуари при розгляді подій Голодомору 1932 – 1933 років за проблемним принципом, відповідно до напрямків дослідження:

1. Визначення рівня розуміння селянськими авторами причин що призвели до Голодомору 1932 – 1933 років, виявлення можливих впливів світоглядних переконань авторів та ролі пізніших нашарування, що відбилися на викладені ними причини Голодомору.

2. Дослідження інформативних можливостей селянських мемуарних джерел у питанні подій Голодомору 1932 – 1933 років. Виявлення спільних та відмінних рис селянських особових джерел.

3. Означення рівня впливу епохи на викладення фактичного матеріалу. Питання повноти, достовірності, приховування інформації або недомовок в умовах радянської тоталітарної системи.

4. Вплив само цензури на викладення подій Голодомору 1932 – 1933 років селянськими авторами. Встановлення внутрішніх та зовнішніх факторів виникнення само цензури авторів.

5. Аналіз суб'єктивного погляду мемуариста, як додаткового предмета дослідження, з метою пошуку допоміжних даних.

Однією з причин початку голоду в селянських мемуарах визначаються несприятливі погодні умови та як наслідок, не достатня врожайність зернових культур. Саме на це як на основну причину вказує одразу кілька авторів мемуарів.

У мемуарах Данила Коншина, жителя с. Більманка (Більмацький район Запорізької області) знаходимо, що 1932 рік виявився не врожайним, внаслідок посухи, яка охопила не лише район, але й всю область [69, с. 196].

Підтверджує версію про неврожайний рік і уродженка с. Лукашеве (Запорізького району, Запорізької області) Авраменко (дівоче прізвище Луценко) Діана Іванівна, яка на 1932 рік мешкала у м. Оріхів (Запорізької області). Будучи донькою «ворога народу» одного з засуджених за так званою «Оріхівською справою», наказ про арешт яких був виданий фактично самим Й. Сталіним, який у своєму листі до керівників комуністичної партії на місцях вказував на необхідність боротися з подібними «ворожими елементами» [4, арк. 105].

Суть «Оріхівської справи» полягала в тому, що для району було встановлено завідомо нереальний план з хлібозаготівлі у розмірі 21 440 тон, в той час коли валовий збір по району дорівнював 27 500 тон. Відповідно, місцеве керівництво розуміло, що виконання плану призведе до масового голоду. Секретар Оріхівського райпарткому В. Головін і голова райвиконкому М. Паламарчук звернулися до обласного керівництва з проханням зменшити план, але отримали категоричну відмову, адже він був

уже розверстаний по всіх районах [96, с. 20]. Після цього місцеве керівництво, беручи на себе відповідальність, замість здачі зерна державі частину врожаю роздали колгоспникам. Коли це стало відомо вищому керівництву, вони були звільненні з своїх посад та відправлені в інші регіони держави.

Проте 29 листопада 1932 року Й. Сталіним було надіслано шифрограму регіональним відділенням ДПУ з вимогою «негайно вислати в секретний відділ ЦК ВКП(б) копії тих допитів і повідомлень про саботаж хлібозаготівель, шкідництво в колгоспах і радгоспах, які становлять інтерес під кутом зору повчальних висновків» » [213, с. 148]. Голова ДПУ УСРР С. Реденс направив за вказаною адресою документи «Оріхівської справи».

Реакцією Й. Сталіна на отриманні матеріали став лист від 7 грудня 1932 року лист за широким колом адресатів: членам і кандидатам у члени ЦК і ЦКК ВКП(б), секретарям обкомів, крайкомів, ЦК національних республік, секретарям райкомів і головам райвиконкомів, членам колегії Наркомзему СРСР. В додатках до даного листа були розіслані слідчі матеріали про саботаж хлібозаготівель в Оріхівському районі України. У листі Й. Сталін доходив висновку: «Організаторами саботажу є в більшості випадків «комуністи», тобто люди з партбілетом у кишені, які уже давно переродилися і розірвали на ділі з партією». Він вимагав негайно заарештувати керівників району і дати від 5 до 10 років тюремного ув'язнення кожному [164, с. 623].

Реагуючи на лист секретар Дніпропетровського обкому партії В. Строганов 11 грудня 1932 року відзвітував, що колишні керівники Оріхівського району заарештовані. Наприкінці року в Оріхівському міському кінотеатрі було проведено показове визне засідання обласного суду. Головний агроном райземуправління І. Аністрат був зачуджений до розстрілу, а В. Головін, М. Паламарчук, Ф. Ордельян, І. Пригода, завідувач райземуправління І. Луценко – до 10 років ув'язнення [97, с. 212].

Пізніше під впливом загальної пропаганди Д.І. Авраменко повторювала офіційний державний наратив щодо причин голоду.

Схожа ситуація простежується в споминах Барбара Костянтина Федоровича, 1925 року народження, с. Гранітне, Тельманівського району, Донецької області. Ним шукається відповідь на питання «Чому він не пам'ятає голод 1932 – 33 років?», яке він знаходить в тому, що йому було лише 8 років, й навіть смерть матері 1933 року він на пряму не пов'язує з голодом [111, с. 20].

Додає подробиць про несприятливі погодні умови Штерев Іван Іванович, селянин с. Інзовка (Приморський район, Запорізької області), він згадує про сильну посуху від якої вигорають рослини і трава, та пилові бурі, що видувають посіви [53, с. 245].

Інші причини виникнення голоду в Україні у 1932 році у згаданих авторів не знаходимо. Фактично повторюється пізньо радянська риторика з визначення причин голоду 1932 – 1933 років з вживанням тогочасних словесних формул. Єдиним винятком, є згадка Данила Коншина, у контексті причин виникнення голоду хворобу, що охопила коней та викликала їх масову загибель [69, с. 196]. Що призвело до нестачі тягової сили на селі, яке відбувалося на тлі намагань Народного комісаріату землеробства покласти персональну відповідальність на колгоспника за збереження та належного утримання коней [101, с. 37 – 44].

Про нестачу коней пише в своїх мемуарах Михайло Алексєєв (с. Сіваши Херсонська область), проте він вказує на пряму провину місцевого керівництва та комуністів, а не на хвороби. Він каже, що нестача тягової сили на селі стала наслідком не далекоглядної політики та зухвалості з боку керівництва колгоспу. Адже місцеві більшовики вважали, що механізація сільського господарства, зокрема запровадження тракторів та комбайнів вже знаходиться на тому рівні, який би дозволив відмовитись від використання живої тягової сили на селі [48, с. 245]. Певною мірою подібні твердження спиралися на офіційні данні, зокрема у жовтні 1931 року з конвеєра ХТЗ зійшов перший трактор, а в 1932 році завод випустив 16,3 тис. тракторів [57]. Враховуючи аналогічні свідчення з інших регіонів, зокрема спомини

Анастасії Лисивець [73, с. 20] можемо казати, що подібні тенденції не були регіональними особливостями.

Серед причин, Голодомору 1932 – 1933 років, вказується бажання центрального керівництва країни прискорити, та як змога швидше завершити процес формування колгоспів. Щоб дозволило, посилити контроль над селянством та викачувати максимальні ресурси з села, перетворивши фактично селян на кріпаків. З Резолюції зборів Дніпропетровського окружкому КП(б)У про план колективізації під час посівної компанії від 10 січня 1930 року бачимо, що з прискореної колективізації спускалися не лише від центрального керівництва, а й знаходили відголос на місцевому рівні партійних функціонерів які виголошували необхідність оголосити Дніпропетровщину «округою суцільної колективізації» [11, арк. 32 – 35].

Цікавим є повідомлення італійського посла у Москві Б. Аттоліко який доповідав своєму урядові у червні 1933 року: «Першопричиною теперішнього голоду слід шукати у втраті селянином інтересу до обробітку землі, яка перестала бути його власністю та його спротиві й небажанні віддавати державі плоди своєї праці» [74, с. 168 – 169].

У повідомленні посла Італії Б. Аттоліко можемо бачити певну підтримку офіційного радянського погляду, на ситуацію, що склалася на селі. Зокрема, намагання перекласти відповідальність за Голод на самих селян, звинувативши їх у приховуванні продуктів, саботажі, в тому числі, й вирізаючи власну худобу. Щодо погляду селян на подібні звинувачення цікавим є спомин Антоніни Хелемендик-Кокот, в яких розглядаються подібні закиди, щодо селянства та наводиться факти до їх спростування. Так, вона звертає увагу «Ми вбили кроликів, козенят, бо не було чим їх кормити. Хто знає українського селянина, той ніколи не повірить нісенітниці, що він, не примушений обставинами, позбудеться останньої корови та хліва» [119, с. 82].

Голова польського розвідцентру в Києві В. Міхневич доповідав до амбасаді 2 червня 1933 року про становище в селах Київщини: «Смерть від

голоду є постійним явищем. Канібалізм на порядку денному. Політичні настрої – нема про що говорити, єдине бажання – дістати хліба» [301, S. 299].

Аналіз селянської мемуаристики, дозволяє казати про переважно негативне ставлення селян до колгоспної системи. До відверто антирадянських та антиколгоспних можемо віднести текст споминів уродженки с. Копані Оріхівського Запорізької області Антоніни Хелемендик-Кокот «Колгоспне дитинство й німецька неволя. Спогади» [119]. Спогади селянина села Покровка Херсонської області Віктор Белоусов, який згадуючи період НЕПу відверто каже про не бажання селян вступати у колгоспи, адже порівняно з власним господарством вони були «щось на зразок вигрібної ями, яку селяни намагалися оминати». Адже, становище селян в колгоспі було гірше за становище батраків, оскільки барак мав змогу отримати розрахунок та піти від господаря, а колгосп ламаючи заведені устої перетворював селян фактично на кріпаків [32, с. 12].

Свого часу, більшовицька партія була змушена перейти до політики НЕПу ставлячи за мету погасити невдоволення яке зростало в середині суспільства, зокрема в селянському середовищі. Впровадження нової економічної політики означало фактичну капітуляцію більшовиків перед селянською верствою, або, як висловився на X з'їзді РКП(б) Д. Рязанов, «селянський Брест» [52, с. 468]. Проте політика НЕПу, була досить швидко згорнута, у березні 1931 року VI Всесоюзний з'їзд рад прийняв постанову «Про колгоспне будівництво», в якій трудовень єдиною мірою показників результатів роботи в громадському господарстві. Встановлювався принцип «хто більше і краще працює, той більше одержує, хто не працює, той нічого не одержує» [256, с. 196]. Відповіддю ж селянської верстви стала промовка, що наводиться у спогадах Антоніни Хелемендик-Кокот: «Трудовень – дай хліба хоч на день!» [119, с. 45].

Уродженець с. Новогорожене (Баштанський район Миколаївської області) Сергій Сало, причиною голоду 1932 – 1933 років, називає бажання

прискорити процес кооперування хліборобів, загнавши всіх селян у колгоспи. Необхідність завершити створення колгоспів, Сергій Сало у своїх мемуарах пов'язує також з міжнародною обстановкою, зокрема виникнення в країнах Європи фашистських режимів та мріями радянського керівництва про скору світову революцію. Сергій Сало відверто каже, що голод було створено штучно, з метою «підстьобнути», щоб хлібороби самі масово пішли у колгоспи [106, с. 66].

У визначених Сергієм Сало причинах початку Голодомору та визначені штучності його створення ми маємо можливість простежити пізніші нашарування вражень та інформації отриманої автором мемуарного джерела. Свідченням цього є в першу чергу глибина висновків, що робиться у мемуарах Сергія Сало та підтверджується можливою датою створення джерела – 1984 рік [106, с. 3].

Індустріалізація, як ще одна причина Голодомору 1932 – 1933 років, знайшла своє відображення у мемуарах Молодика Миколи Васильовича, уродженця с. Ново-Гупалівка (Вільнянський район Запорізької області). За його споминами у 1932 році, зникли фактично всі товари як у продовольчих так і у господарських магазинах, ціни різко були підвищенні, а на ринках неможливо було нічого купити.

Микола Молодик згадує, як 1932 року батько працював в колгоспі та жив дуже бідно, голодав. Оскільки селяни від колгоспів фактично нічого не отримували, адже держава забирала все, щоб продати за кордон та придбати промислове обладнання для підприємств та електростанцій які будувались на виконання п'ятирічного плану [89, с. 345].

До тієї ж думки підходить Антоніна Хелемендик-Кокот, пов'язуючи вивіз українського збіжжя з бажанням Й. Сталіна придбати потрібне для індустріалізації устаткування за кордоном. «Ото і приставали англійські кораблі на набережних чорноморських портів, вантажили свої нутра українською пшеницею ... І їхало наше збіжжя за море ... А про нас не думав ніхто, а хто лише що сказав у голос, того негайно ліквідували» [119, с. 59].

Пов'язує голод з індустріалізацією країни в своєму щоденнику селянин з Запоріжжя Іван Ярошенко. Який працював на будівництві промислових об'єктів м. Запоріжжя і як такого голоду не знав, а відчував лише нестачу продуктів. У своєму щоденнику він висловлює сподівання, що з завершенням процесу індустріалізації країни відбудеться нормалізація у сільському господарстві [132].

Знаходимо, свідчення і про те, що з самого початку керівництвом ставилися не реальні плани на хлібозаготівлі, які повинні були виконати колгоспи. Михайло Алексєєв, у своїх мемуарах згадував, що перед збором врожаю, навесні 1932 року норма врожайності і відповідно норма, яка повинна була бути здана державі спускалася з гори без погодження або консультацій з колгоспниками. Він зазначає, що селяни, розуміли неможливість виконати ті плани на хлібозаготівлю, які спускали в колгоспи, але особливо з керівництвом не сперечались. Адже розуміли, особисті наслідки у разі незгоди з вищим керівництвом [28, с. 602].

Свідчення розуміння не реальності виконання поставлених завдань з хлібозаготівлі знаходимо й у середовищі керівництва певних колгоспів. Так, на Херсонщині член комуністичної партії товариш Майборода М.І. був рекомендований Постановою бюро РПК на посаду Голови колгоспу ім. Франка, проте відмовився від запропонованої посади посилаючись на неможливість виконання встановлених норм хлібозаготівель. За що отримав догану та виключення з лав комуністичної партії за порушення норм партійної дисципліни [20, арк. 85 – 91].

Нездійсненність виконання поставлених перед Україною вимог з хлібозаготівлі, призвела до посилення тиску на селян з боку центральних органів державної влади. В країні почали шукати винних і вже у січні 1932 року в окремих округах розпочалися судові процеси над тими, хто на думку влади зривав хлібозаготівельну компанію. Намагання пояснити ситуацію та донести до керівництва держави, заяви про неможливість виконання планів з хлібозаготівлі наштовхувались на відверту ворожість та нерозуміння з боку

уряду СРСР. Так, Молотов у газеті «Правда» (1932 р.) назвав спроби звалити вину за невдачі на нереалістичні плани «антибільшовицькими» і додав: «Не буде поступок чи хитань у питанні виконання завдання, поставленого партією та радянським урядом» [214, с. 183].

Підтвердженням цих подій, коли неможливість виконати план з хлібозаготівлі, призвела до хвилі репресій та посилення тиску на селян, знаходимо в селянських мемуарах. Михайло Алексєєв у своїх споминах про збір врожаю у 1932 році повідомляв, що поставлений державою план вдалося виконати лише на 60 відсотків. Колгоспне керівництво зрозумівши, що нема як виконати плани з хлібозаготівлі та можливу власну відповідальність за зрив поставлених перед ними завдань почало проводити політику з пошуку винних серед селян, звинувативши їх у крадіжках державного зерна та ухиляння від виконання поставлених норм. Як наслідок, створення комісій з вилучення зерна у селян [28, с. 602].

Крім того, партійне керівництво на місцях, вдається і до відвертих погроз та шантажу. Так селянин с. Леб'язого (Чугуївський район Харківської області) Нестор Білоус у своєму щоденнику повідомляє, як його викликав бригадир колгоспу та вимагав здати особисте зерно, погрожуючи у разі не згоди конфіскувати все його майно і продати для покриття недостачі плану з хлібозаготівель. Нестор Білоус цитуючи бригадира колгоспу каже: «Все равно бедняк и середняк, а хлеб давай» [31].

Щоденник Нестора Білоуса дає нам чудову можливість провести порівняльний аналіз з мемуарами Сергія Сало. Обидва ці автори є мешканцями села, відверто описують події Голодомору та критично ставляться до радянської влади, проте не дивлячись на таку подібність мають кілька принципових для нас відмінностей Нестор Білоус, на відміну від Сергія Сало, не намагається аналізувати причини голоду 1932 – 1933 років та не робить узагальнюючих висновків в своєму щоденнику. З одного боку ми можемо сказати, що все ж Нестор Білоус був селянином, на відміну від Сергія Сало, який хоч і походив з селянської родини був сільським вчителем,

а отже мав кращу освіту. Проте визначальним скоріше є час створення документу і вид джерела. Нестор Білоус вів щоденник, занотовуючи події та роздуми відповідно до реального часу. Сергій Сало писав мемуари-спогади маючи можливість охопити минулі події з висоти років та маючи змогу проаналізувати вже більш широкий спектр інформації. Щоправда не можемо забувати про тиск репресивної машини, який не був однаковим у часи створення даних джерел і теж міг впливати на стиль викладання розглянутих авторів.

З метою посилення тиску на селян 7 серпня 1932 року за ініціативою Й. Сталіна, запроваджується постанова, відповідно до якої так зване «розкрадання колгоспного майна» карається розстрілом, або позбавленням волі терміном не менш ніж на 10 років [160, с. 13 – 14].

18 листопада 1932 року – в Україні запроваджуються натуральні штрафи. У господарствах, що «заборгували» за нереальними планами хлібозаготівель, конфісковують усе продовольство й худобу [247, с. 283 – 284].

Щоб провести в життя завдання партії по виконанню норм хлібозаготівлі, було вирішено провести мобілізацію місцевих сільських активістів, на допомогу яким прислати міських комуністів та комсомольців. Створювались спеціальні загони, яким ставилась мета відібрати все зерно та інші продукти харчування, з метою покриття недостачі хлібозаготівлі.

Свідчення про участь в подібному загоні знаходимо у споминах Кирила Рупчева, активного учасника більшовицького руху, вихідця з с. Преслав (колишній Приморський, тепер Мелітопільський район) Запорізької області. Працюючи в системі освіти він спільно з колегою, фактично, випадково потрапляє до складу хлібозаготівельної бригади й провадить заходи з вилучення зерна в с. Інзовка Запорізької області. Підсвідомо розуміючи пагубність подібної політики для села, вже за кілька днів від початку роботи у загоні посилаючись на хворбу викликану нервовим перевантаження припиняє свою участь у хлібозаготівлі й відправляється на лікування більше

не повертаючись до загону. Родзинкою в цій історії можемо вважати згаданого колегу Кирила Рупчева, який так само, скидаючись на важкий нервовий зрив залишає хлібозаготівельну бригаду [24].

Окрім того, запроваджувалась так звана система «чорних дошок». Втрапити на «чорну дошку» означало - припинення торгівлі й постачання крамом, стягнення виданих кредитів, чистка органів влади. Зокрема, заборонялось завезення товарів, повністю заборонялась торгівля, достроково стягувалися всі податки, застосовувались натуральні штрафи, припинявся помол зерна [9, арк. 164]. Система використання так званих «чорних дошок» на селі була переносом вже вибудованої раніше схеми запровадженої у сфері робітничих відносин. Листом ЦК ВКП(б) від 21 лютого 1929 року до парторганізацій «Про підняття трудової дисципліни» рекомендувалось оголошувати бойкот прогульникам, позбавляти їх путівок у будинки відпочинку та ордерів на товари в робітничому кооперативі. Прізвища п'яниць, ледарів, прогульників заносились на «чорні дошки» в заводській пресі [42, с. 69].

Проте, якщо звернутись до постанови про статус «чорної дошки» опублікованої 8 грудня 1932 року у «Вісті ВУЦВК», то не бачимо нічого надзвичайного: припинення кооперативної і державної торгівлі в цих селах, заборона колгоспної торгівлі, припинення кредитування і дотермінове стягнення кредитів, чистка органами РСІ кооперативних і державних апаратів «від всіляких чужих і ворожих елементів», вилучення з колгоспів у цих селах організаторів зриву хлібозаготівель [290].

Інформацію, про діяльність бригад активістів, знаходимо в селянських мемуарах. Так Сергій Сало згадує, що по дворах почали ходити «комісії по із'яттю ізлішків», які склалися з членів «Комнезаму», комсомолу і членів партії. Комісії обшукували хату, комору, по городах ходили з щупами, вишукуючи приховане зерно [106, с. 66].

Бригади ми зустрічаємо і у мемуарах Михайла Алексєєва. Судячи з того, що він називає прізвища людей, що входили до комісій які мали

вилучати «ізішки», ми знаходимо підтвердження що до їх складу входили переважно місцеві активісти. Комісії вилучали у селян той хліб, який вони отримали (15%) від того, що було здано державі. Проте, це не вирішило проблеми недостачі і комісії перейшли до вилучення і іншого майна [28, с. 603 – 604].

Пошириними ставали випадки коли селяни намагалися потрапити під виселення у північні регіони країни, або заходи з депортації. Секретар Краснопільського райкому партії (Харківська область) доповідав у ЦК КП(б)У у грудні 1932 року: «Нарсуд майже щоденно розбирає хлібні справи на місцях. Після закінчення суду в с. Краснопілля середняк Бесараб Олексій Васильович сказав: «Хай судять та везуть звідцілья, так хоч з голоду не вмреш, а вдома, коли залишимось, все рівно помremo» [46, с. 341].

Змушені були вдаватись до подібної тактики селяни й в Голод 1946 – 1947 років. За даними, що наводить доктор історичних наук, професор Володимир Калініченко, були випадки, коли особи, вчинивши злочин, добровільно приходили до міліції зізнатися у чомусь аби через арешт і ув'язнення вберегтися від голодної смерті [200, с. 136].

Знайшли своє відображення у селянських мемуарах і факти масової загибелі людей від голоду. Сергій Сало, в своїх мемуарах, згадував, як він працюючи у сільській школі особисто став свідком масового захоронення людей, що померли від голоду в його селі. «Дивлюсь через вікно на вулицю і бачу: літня людина везе тачку, на тачці трупи. Видно руки, ноги, чуть прикриті рядниною. Везуть на кладовище» [106, с. 67].

Підтверджується масова смертність людей від голоду у щоденнику Радченко Олександри, яка у 1930-ті роки працювала учителькою на Харківщині. Говорячи про факти смертей від голоду у с. Бабки (Харківська область) вона засвідчує, що 24 та 26 квітня 1933 року у селі померло двадцять дві людини [47, с. 1023].

Важливим свідком масових поховань людей, що загинули внаслідок Голодомору став Михайло Алексєєв. Мешкаючи в 1933 році у с. Петрівка

(Херсонської області) поблизу з сільським цвинтарем він особисто бачив поховання людей та у своїх мемуарах вказує не лише їх кількість, а й місце поховання. Так він повідомляє нам, що померли від голоду близько 25 чоловік на день. А місцем їх захоронення стала канава якою був обритий діючий цвинтар. Вибір канави навколо цвинтаря, як місце останнього спочинку померлих від голоду, було обране, за його словами, у зв'язку знесилення людей, в яких вже не було сил на риття могил. Крім того, були й родини в яких не вдавалося вижити жодній людині, вся сім'я померла від голоду й не було кому їх поховати [28, с. 609].

Дмитро Гойченко у своїх споминах доходить до висновку, що Голодомор 1932 – 1933 років призвів й до страшної переоцінки цінностей, коли смерть перестала вважатися трагедією, а сприймалася як звільнення від страждань голодом. «Я слышал от нескольких матерей такие слова: «Слава Богу, что он прибрал несчастное дитя. Как оно, бедненькое, мучилось! Если б могла, то своим телом кормила бы его, если бы надеялась спасти» [49, с. 243].

Як додатковий пласт мемуарних джерел в питанні Голодомору 1932 – 1933 років в Україні виділяємо щоденники радянської інтелігенції та службовців, які стали свідками подій. Залучення даних джерел до дослідження дозволяє провести порівняння інформованості та ставлення до голоду 1932 – 1933 років серед різних верств українського населення.

Особливо цікавим у даному контексті є щоденник завідувача відділом культури і пропаганди Ленінського районного партійного комітету м. Києва, члена бюро райкому Заволоки Дмитра Дмитровича який у лютому 1932 року обіймав відповідальну посаду у Київській обласній контрольній комісії.

Дмитро Заволока 1932 року переживає певне переосмислення своїх життєвих поглядів у зв'язку з подіями на українському селі. Хоча сам він мешкає у м. Києві і страждає від нестачі продуктів проте він не голодує, а про події за межами міста він дізнається від своєї матері, мешканки села.

У щоденнику Дмитра Заволоки, якій він назвав «мертвим істориком» простежується особистий злам від недовіри та іронії на розповіді про голод, що охопив село до розуміння всієї глибини трагедії. Сам будучи партійцем впевненим у правильності дій комуністичної партії, він довго не може повірити у розповіді про те що відбувається на селі. Власну матір, хоч і з певною долею жартівливості, він звинувачує у тому, що вони підпала під ворожу агітацію та повторює різні куркульські «страхи», він відмовляється їй вірити й стверджує, що партія не може допустити голоду на селі.

Однак факти, що стають перед Дмитром Заволокою, повністю змінюють його світогляд і ми бачимо його трансформацію від вірного партійця до людини, що усвідомлює той злочин який відбувається на його очах і розуміє відповідальність комуністичної партії за ситуацію в країні які призвела до голоду. У своєму щоденнику він закликає бути відвертими перед собою до кінця та визнати, що до голоду призвела комуністична система керівництва, проти якої ніхто не сміє сказати жодного слова [58].

На відповідальність радянського керівництва, що розгорнулась в Україні звертає увагу у своєму щоденнику поетеса, перекладач Варвара Малахієва-Мирович. Родом з Києва, проживаючи у Москві вона знала про голод, що охопив Україну і про те, що в скрутному становищі знаходиться її двоюрідна сестра з трирічним онуком. Проте, не могла їм допомогти навіть надіславши посилку з харчами, адже з 1 квітня 1932 року почала діяти заборона на відправку посилок з харчами [78].

Винуватцем голоду 1932 – 1933 років радянську владу називає у своєму щоденнику 23 річний вчитель семирічки з с. Ферната (сучасна назва – с. Кармалюківка Балтського району Одеської області) Олексій Наливайко. Він повідомляє про нестачу хліба, конфіскацію майна у селян, масовий голод й вимирання цілих сімей. Звертає увагу на брехливість радянської пропаганди кажучи, що газеті «Правда» більше б личила назва «Брехня». Повідомляє про більшовицьку реакцію на опір, звинувачує комуністичну партію в організації

голоду. Заявляє, що вона прирікає селянство на смерть, або висилку в далекі місцевості Радянського Союзу.

Олексій Наливайко ставши свідком страшних подій Голодомору, у своєму щоденнику приходиться до висновку, що необхідно боротися з більшовицьким режимом. Він окреслює для себе план виїхати за межі СРСР та приєднатися до антибільшовицьких організацій з метою боротьби з комуністичною владою в його країні [130].

Проте, серед мемуарів наукової інтелігенції зустрічаємо і зворотній погляд. Таким прикладом є щоденник викладача з Харкова, переконаного комуніста, вихідця з родини партійної номенклатури Михайла Сінькова.

Михайло Сіньков не бачив жодної провини з боку радянської влади. Він писав, що в голоді та масових смертях винні самі селяни, які не хочуть віддати державі хліб. Він стверджує, що серед селянства панують дрібно власницькі настрої та чиниться опір будівництву нового світу. Михайло Сіньков каже, що хліб у селян є і його більш ніж достатньо, проте вони віддають перевагу загибелі від голоду, згноївши зерно у своїх схованках ніж віддати його державі [104, с. 336].

«Отже, в наявності є певні ланцюг взаємопов'язаних і взаємозалежних сталінських акцій (цілком або не цілком усвідомлених) по організації «великого голоду». У хронологічному переліку це: закон від 7 серпня 1932 року – дітище вождя; його виступ на об'єднаному засіданню Політбюро ЦК і Президії ЦКК ВКП(б) 27 листопада 1932 року (якесь теоретичне обґрунтування репресії проти всього селянства і одночасно програма дій – «відповісти нищівним ударом»); постанова про паспортну систему 27 грудня 1932 року; і, нарешті, лиховісна директива від 22 січня 1933 року. Коло замкнулося: основні (об'єктивні) передумови для загальноселянської трагедії були створені» [281, с. 33].

Розглянуті матеріали дозволяють зробити висновок, що селянські мемуари, несуть у собі риси притаманні більшості аналогічних джерел особового походження. Автори селянських мемуарів, працюючи над своїми

творіннями задалегідь обирають ту чи іншу позицію, яка відповідає їхнім особистим уявленням. Коли ж подія розходилась з їх світоглядом, або могла виставити автора мемуарів у не гарному вигляді така подія замовчувалася.

Констатуємо, що у селянських мемуарах, простежується чітке уявлення селян, про причини Голодомору 1932 – 1933 років і штучність його виникнення. Що правда в окремих мемуарних спогадах, зустрічаємо намагання обійти увагою дану тему, а її причини звести до несприятливих погодних умов та неврожаю.

В опису подій 1932 – 1933 років у селянських мемуарах ми також виділяємо два основних напрямку викладення авторами матеріалу. Перший напрямок, це намагання замовчати тему і якщо і згадати про голод 1932 – 1933 років то лише поверхово. Другий напрямок, це досить відверта розповідь про події з викладенням власного бачення та власного розуміння тієї трагедії, що розгорнулася в особистому житті авторів мемуарів.

Відзначаємо, що селянські мемуарні джерела в питанні подій Голодомору 1932 – 1933 років цілком достовірні. Деякі з них, як наприклад мемуари Коншина Дмитра, засвідчують лише сам факт голоду, уникаючи подробиць. Інші мемуарні джерела Алексеєва Михайла, Сергія Сало, Штерева Івана, Молодика Миколи дають уже більш розгорнуту картину голоду. Вони розуміють і формулюють у своїх мемуарах причини голоду, описують перебіг подій зберігаючи причино-наслідкові зв'язки, повідомляють не лише про смерті від голоду в своїх родинах, але й інших людей. Окремо ставимо щоденник Михайла Сінькова, який підтверджує голод, проте винними називає саме селянство.

Не простежуються у авторів значні відмінності в визначенні причин та подій Голодомору в селянських мемуарних джерелах, не дивлячись на географічний фактор. Автори мемуарів, підтверджують не лише факт голоду в різних регіонах Південно-Східної України, але його однаковий перебіг та однакову реакцію місцевої комуністичної влади на події.

Звертає на себе увагу, той факт, що фактично кожен з авторів мемуарів виділяє для себе свій мотив початку Голодомору 1932 – 1933 років і не визначає причини комплексно. Така ситуація пояснюється перш за все не достатньою інформованістю селян, про процеси, що відбувалися в центральних органах влади та на місцях, закритістю інформації, щодо подій Голодомору в засобах масової інформації. Кожен з авторів визначає причину початку голоду виходячи з того яку освіту отримав вже після самих подій, яку інформацію зміг отримати до власних рук, з огляду на особисте враження виходячи з життєвого досвіду.

У розглянутих мемуарах, ми бачимо неточності у хронології подій та викладенні фактів. Накладаються на матеріали авторів і пізніші переживання та враження, простежуються впливи особистих ідеологічних переконань.

Так Коншин Дмитро, хоча і не був партійним активістом, але з огляду на його мемуари був прихильником комуністичного ладу, лише поверхово згадує про голод 1932 – 1933 років і вказує на несприятливі погодні умови.

Переконаний комуніст Михайло Сіньков тримає офіційну лінію партії. За його щоденником комуністична партія веде до світлого майбутнього, проте зустрічаються ще дрібно власницькі елементи які опираються нову життю і голодують із власної вини, не бажаючи підкоритись партійному керівництву.

Натомість Алексєєв Михайло, будучи явно противником комуністичної ідеї зупиняється на Голодоморі досить детально, фактично звинувачуючи у ньому комуністичний лад. Головним винуватцем Голодомору 1932 – 1933 років в Україні він визначає особисто Й. Сталіна та його послідовників в особі членів комуністичної партії [28, с. 609].

За результатами проведеного компаративного аналізу селянських мемуарів та даних «Національної книги пам'яті жертв Голодомору 1932 – 1933» вдалося встановити кілька нових імен, що не потрапили до раніше зібраних відомостей та потребують додаткового включення.

Олександр Миколайович Молодик, 1933 року народження. с. Обухівка Дніпропетровської області. Помер від голоду 1933 року. [10, с.346 – 234] До «Національної книги пам'яті жертв Голодомору 1932 – 1933 років в Україні Дніпропетровська область» не включений [90].

Дмитро Рубель, с. Мала Білозерка Василівського району Запорізької області. Помер від голоду 1 травня 1933 року. [105, с. 182] До «Національної книги пам'яті жертв Голодомору 1932 – 1933 років в Україні Запорізька область» не включений [91].

Штерев Іван Семенович, 49 років. с. Інзівка Приморського району Запорізької області. Помер від голоду 1933 року. До «Національної книги пам'яті жертв Голодомору 1932 – 1933 років в Україні Запорізька область» не включений [91].

Штерев Василь Іванович, с. Інзівка Приморського району Запорізької області. Помер від голоду 1933 року. До «Національної книги пам'яті жертв Голодомору 1932 – 1933 років в Україні Запорізька область» не включений [91].

Галушко ім'я не встановлено, с. Петрівське (сучасна назва Благодатне) Білозерський район Херсонської області. Помер від голоду 1933 року. До «Національної книги пам'яті жертв Голодомору 1932 – 1933 років в Україні Херсонська область» не включений [92].

При проведенні порівняльного аналізу мемуарів літописів (щоденники) та мемуарів спогадів ми бачимо схожість рис та інформаційного змісту у викладені матеріалів. Що свідчить про інформативну достовірність історичних фактів, схожість поглядів протягом часу на описувану проблему серед як селянського стану так і інших верств населення. В розглянутому комплексі джерел можемо спостерігати зміни у питанні категоричності висновків з певних сумнівів та сподівань на виправлення ситуації на селі в період Голодомору 1932 – 1933 років (щоденники Заволоки Дмитра, Ярошенко Івана) до покладання повної відповідальності за трагедію на комуністичну партію та особисто Йосипа Сталіна (мемуари Алексеева

Михайла). Бачимо еволюцію від обережного згадування про голод в окремих мемуарах літописах до відвертої критики вищого керівництва держави в мемуарах спогадах. Дану зміну пояснюємо отриманням нової інформації, раніше не доступної авторам мемуарів та послабленням репресивної машини радянського союзу.

Звертає на себе увагу відсутність визначальних впливів на викладення матеріалів з огляду на національну ідентичність авторів мемуарів. Так етнічний українець Сергій Сало набагато ближчий у своїх поглядах на події Голодомору 1932 – 1933 років до етнічного росіянина Михайла Алексеєва ніж до іншого українця – Ярошенка Івана. Отже, можемо говорити, про домінування соціального над національним та неартикульованість національних ідентичностей на селі протягом більшої половини ХХ століття між селянами українцями та селянами росіянами.

На прикладі розглянутого питання ми маємо змогу простежити, як одна й та сама подія характеризується різними авторами мемуарів в залежності від їх особистих поглядів, переконань та уявлень. Авторська суб'єктивність є незмінною рисою, що характеризує розглянуті матеріали незалежно від виду історичного джерела.

Загалом масив селянських мемуарних джерел у питанні вивчення подій Голодомору 1932 – 1933 років в Україні ми можемо розподілити на чотири групи:

- Допоміжні мемуарні джерела. До даної групи відносимо селянські щоденники і спогади, автори яких хоча і описують події 1932 – 33 років, проте про Голодомор згадують лише поверхово, або повністю обходять дане питання. Замовчування питання голоду даними авторами пояснюємо відсутністю у них будь-якої інформації щодо розглянутої проблеми, або фактором само цензури (як приклад спомини Авраменко Діани, Ярошенко Івана). Можливе використання як допоміжних матеріалів, можуть виступати в якості джерел, що дозволяють уточнити соціальні відносини у процесі відтворення духу досліджуваної епохи;

- Особові джерела, що висвітлюють події Голодомору в руслі офіційної лінії комуністичної партії. Мемуарні джерела даної групи повторюють офіційні радянські штампи, про посуху, неврожай, намагаються не згадувати про смертельні випадки внаслідок масового голоду. Дозволяє дослідити зміни офіційних державних трактовок, встановити впливи радянської освіти на людину та офіційної державної ідеології. Прослідкувати ступінь само цензури під впливом радянської репресивно-тоталітарної системи. (Коншин Дмитро, Сіньков Михайло);

- Мемуарні джерела авторів інакодумців. Автори у яких простежуються антибільшовицькі настрої, викладають матеріал з намаганням привести максимум їм відомих подій, намагаються визначити причини Голодомору та вказати винних у трагедії. Дозволяють комплексно досліджувати Голодомору 1932 – 1933 років, встановлювати причино наслідкові зв'язки трагедії у розумінні селянства. Виявляти фактологічний матеріал, як то імена загиблих від голоду, місця поховання, ін. (Алексеев Михайло, Сало Сергій, Молодик Микола);

- Особові джерела інших соціальних верств. Яскравим прикладом є щоденник Дмитра Заволоки. Будучи державним службовцем та проживаючи у місті, він походить з селянської родини та підтримує родинні зв'язки з людьми, що мешкають у сільській місцевості. Мемуари даного типу дозволяють в скривати нові пласти як фактичного так і емоційно-психологічного типу. Проводити порівняльний аналіз з селянськими мемуарними джерелами. Простежити еволюційні зміни в свідомості людини при переході з однієї соціальної групи в іншу.

Окремо маємо звернути увагу на необхідність при проведенні компаративного аналізу селянських мемуарних джерел розподіляти їх на дві додаткові групи: мемуари літописи та мемуари спогади. Адже в даному розгляді ми простежуємо досить суттєві відмінності у викладені матеріалу між цими категоріями джерел. Основні особливості у нашому випадку відносяться до глибини аналізу подій авторами мемуарів у зв'язку з

отриманими ними пізніше від описаної події інформації та життєвого досвіду.

В умовах росту уваги до місця окремої особи в історичних подіях та вивчення впливів часу на свідомість людини мемуарні джерела становлять найбільшу цікавість. Одним з факторів, що дозволяє дослідити питання розвитку людської свідомості та розуміння власного місця особи у суспільстві є аспект само цензури авторів. На прикладі селянських мемуарних джерел ХХ століття ми можемо простежувати як зміни ступеня само цензури так і певну консервацію у підходах до викладення матеріалів селянськими авторами. Таким чином, у нас виникає можливість проведення додаткового аналізу у напрямку вивчення факторів, які впливали на особу в рамках певної соціальної групи у питанні формування самосвідомості людини.

Розглянуті селянські мемуари становлять унікальне історичне джерело, яке дозволяє досліджувати події Голодомору 1932 – 1933 років з перших рук, від людей які стали безпосередніми жертвами даної трагедії. Селянська мемуаристика містить в собі цінні фрагменти історичних спостережень, віддзеркалює симпатії та антипатії авторів, їх погляди, оцінки, спостереження, душевні страждання й дозволяють більш чітко зрозуміти атмосферу яка панувала на селі в ті часи. Селянські мемуарні джерела містять ту інформацію яку не можливо віднайти у офіційних джерелах. Вони дозволяють нам по новому поглянути на специфіку відносин «маленької людини» із тоталітарним більшовицьким режимом, краще зрозуміти селянське мислення та буття середини минулого століття.

ВИСНОВКИ

Відповідно до поставлених мети і завдань були отримані результати дослідження, зміст яких виноситься на захист:

Огляд історії опрацювання матеріалів мемуарного походження створених селянами Південної України у ХХ столітті засвідчує, що вивчення загальних теоретично-методичних питань мемуаристики розпочалося з середини ХІХ століття. Введення в науковий обіг та дослідження інформативних можливостей саме селянських мемуарних праць відносимо на середину 1990-х – 2000-і рр. та пов'язуємо передусім з діяльністю Запорізького наукового товариства ім. Якова Новицького і Запорізького відділення Інституту української археографії та джерелознавства ім. М.С. Грушевського НАН України. Проте, попри наявності певної кількості наукових праць, комплексне дослідження означеної проблеми досі не здійснене.

Джерельна база дослідження складається з опублікованих та архівних матеріалів. Включає наративні джерела створені селянами Південної України ХХ століття та включають в себе мемуари, щоденники, листи. Переважна більшість аналізованих джерел виявлена Запорізьким науковим товариством ім. Якова Новицького і Запорізьким відділенням Інституту української археографії та джерелознавства ім. М.С. Грушевського НАН України.

Надамо підсумки згідно з поставленими завданнями:

1. Історіографічний аналіз теоретично-методичної проблематики мемуарів як історичних джерел дозволив розглянути центральні та найбільш дискусійні питання про науково-пізнавальну цінність мемуарних наративів, а також методів їх залучення до історичних досліджень. Адже, довгий час аналізуючи науково-пізнавальну цінність мемуарів дослідники приділяли основну увагу питанням достовірності та адекватності описаних в них історичних подій та пошуку додаткових відомостей відсутніх в інших видах

історичних джерел. Особистий погляд мемуариста, його оцінка подій залишалася «за кадром», не беручись до уваги через фактор суб'єктивності.

Розгляд історіографічних питань пов'язаних безпосередньо з проблемою селянської мемуаристики дозволяє казати, що історичні дослідження даного напрямку відзначаються глибиною наукового аналізу, що охоплює біографічні данні селянських авторів, археографічні особливості джерел, встановлюється інформаційно-науковий потенціал виданих джерел для історичного дослідження. Проте, звертає на себе увагу той факт, що до тепер у вітчизняній історіографії відсутні спеціальні джерелознавчі розвідки, присвячені комплексному аналізу селянських мемуарних матеріалів як джерела з історії Південної України середини XVIII – XX століття.

2. Методологічним підґрунтям роботи стали загальнонаукові принципи історизму, об'єктивності, системності та комплексності. Означені принципи було реалізовано за допомогою використання загальнонаукових (аналізу та синтезу) та спеціально-історичних методів. Застосований джерелознавчий, біографічний, евристичний, археографічний та текстологічний аналіз та синтез джерел дозволили атрибутувати джерела, визначити мотиви їх створення, дослідити еволюційні процеси. До актуальних методів текстового аналізу належить контент-аналіз.

Поєднання означених методів та принципів, дозволило уникнути суб'єктивних оцінок, дотримуватись об'єктивно-наукових підходів, забезпечити наукову достовірність результатів дисертаційного дослідження. Через залучення широкого кола джерел, спираючись на наявний арсенал методологічних методів та прийомів, автором робиться намагання реконструювати історичну епоху; на тлі якої відбувалося формування комплексу селянських мемуарних джерел. Дослідити впливи, які спонукали селянських авторів «взятися за перо»; побачити буремні події XX століття, які розгорнулися на терені Південної України, очима «маленької людини», людини.

3. Вивчаючи питання впливів історичного фону на тлі якого відбувалося формування феномену селянської мемуаристики Південної України ХХ століття було розглянуто історичні події від періоду інтенсивного заселення краю у другій половині ХІХ століття до кризи радянської системи керівництва. Звертається увага, що від наявності чи відсутності придатного для життя простору залежали уклад життя, форми економічного та соціального розвитку, формування ментальних та психологічних особливостей у населення, особливості культурного розвитку. Південь України кінця ХІХ – початку ХХ століття стає одним з регіонів інтенсивного економічного розвитку в якому спостерігаємо поєднання двох економічних напрямків: розвитку сільського господарства з залученням нових методів та прийомів ведення сільськогосподарських робіт; активний розвиток промисловості та видобутку природних копалин.

Загалом, можемо казати, що феномен селянської мемуаристики в середовищі селян Південної України формувався на тлі постійної боротьби за виживання особисте та виживання власних родин. На початковому періоді активного освоєння краю кінця ХІХ – початку ХХ століття селянам доводиться зіткнутися з новими для себе природними умовами, освоювати нові підходу ведення сільського господарства, облаштовувати власний побут. З приходом до влади більшовицької партії розпочинається другий етап боротьби, боротьби «маленької людини» селянина з великим державним механізмом ворожим до селянського стану.

4. Застосовуючи просопографічні принципи до вивчення біографій селянських істориків аматорів були виявлені біографічні риси характерні кожному з авторів селянських мемуарних джерел. Завдяки чому було створено «колективний портрет» притаманний селянському автору. Дослідження в даному напрямку дозволило виділити критерії які дозволяють класифікувати мемуарне джерело саме як селянську мемуаристику. Крім того, застосування просопографічного методу дозволило встановити, що під загальним терміном «селянські автори» маємо розуміємо дві групи осіб:

- що зберігали відношення до селянського стану. Вихідці з селянських родин, що пов'язали свою долю з сільськогосподарською працею та більшу частину життя мешкали у сільській місцевості;
- особи, що походили з селянських родин, більшу частину життя провели на селі, працюючи в інших сферах, мемуарні джерела яких зберігають характерні риси селянської мемуаристики.

Проведений просопографічний аналіз біографій селянських авторів створив підґрунтя до визначення видової належності селянських мемуарних текстів як історичних джерел. Аналізуючи сучасні системи видової класифікації мемуарних джерел загалом, було виділено як головну особливість саме селянської мемуаристики – розмитість форм і поєднання в одному тексті ознак, що відповідають різним видам джерел. Встановлено, що застосування конкретних класифікаційних схем залежить від цілей і завдань, які ставлять перед собою дослідники. Підхід до класифікації селянських мемуарних джерел, а саме поділ на мемуари «сучасні історії», мемуари-автобіографії, щоденники, такі що мають або не мають першоджерела має прикладний і в той же час умовний характер.

5. Беручи до уваги досвід напрацьований науковцями з створення класифікаційних схем при роботі з мемуарними джерелами, маємо можливість визначити головні риси які дозволяють провести видову класифікацію селянських мемуарних джерел Південної України ХХ століття. В результаті проведеного аналізу одним з основних критеріїв при будові класифікаційної схеми автором визначено освітній фактор, а саме здобуття початкової, або основної освіти на базі сільської школи.

Головною особливістю селянських мемуарних текстів, при визначенні джерела за класичною схемою, як то, спогади, щоденники, мандрівні записки, ін. звертає на себе увагу розмитість форм і поєднання в одному наративі ознак, що належать різним видам джерел. Застосування конкретних класифікаційних схем залежить від цілей і завдань, які ставить перед собою дослідник. Відповідно підхід до класифікації селянських мемуарних джерел

має прикладний і в той же час умовний характер, дослідник при роботі з селянським мемуарним джерелом, беручи за основу, класифікаційні напрацювання джерелознавства, має використовувати додаткові критерії до їх видового поділу.

б. Важливою частиною дисертаційної роботи стало вивчення наукових та інформаційних можливостей мемуарних джерел селян Південної України ХХ ст. у світлі міждисциплінарного дослідження. З зміщенням акцентів розгляду селянських мемуарних джерел з одностороннього «пошуку» історії на комунікативну складову джерела як комплексного історичного нарративу. Необхідністю виявлення специфічних рис селянської мемуаристики через застосування методів текстології, наратології, історичного джерелознавства та спеціальних історичних дисциплін (СІД).

Міждисциплінарне дослідження селянських мемуарних джерел дає можливість розширення інформаційного потенціалу селянських нарративів, сприяє їх більш глибокому науковому вивченні та дозволяє визначити нові напрямки подальшого наукового дослідження. Вивчення селянської мемуаристики з застосуванням широкого спектру гуманітарних наук дозволяє більш ґрунтовно підійти до центрального теоретично-методичного питання про їх науково-пізнавальну цінність, а також методів використання викладеної в них інформації в наукових історичних дослідженнях. Сприяти розвитку загальногуманістичному напрямку в сучасній історіографії – персоналізації історії – відтворенню картини минулого, насиченої інформацією часто відсутньою в інших історичних джерелах.

Вивчення селянської мемуаристики з широким застосуванням науково-теоретичних підходів міждисциплінарного комплексу гуманітаристики дозволило окреслити перспективні напрямки з залучення інформаційного потенціалу селянських текстів до наукових історичних досліджень на мікро та макро рівнях. Визначити теоретичні підходи для їх подальшого наукового аналізу.

7. Так, аналіз можливостей селянських мемуарних джерел на мікро та макро рівнях, народившись як «історія знизу», дала голос «маленькій людині», дає можливість збагатити наше уявлення про долю звичайної людини на тлі докорінних суспільно-економічних змін. Вивчати побутове, родинне та духовне життя яке панувало на південноукраїнському селі; відкинути зверхнє ставлення до селянських мемуарів, як до певної «примітивної», побутової або повністю родинної історії. Дозволяє подолати елементи снобізму який, ще певною мірою зберігається у відношенні до людей, на перший погляд, непримітних, вихідців з села з невисоким рівнем освіти. Та мають значний потенціал для залучення селянських мемуарних джерел до історичних досліджень.

Селянські наративи відрізняються інформаційною насиченістю не лише щодо питань повсякденного буття селян Південної України: побут, традиції, раціон харчування, родинні відносини, дозвілля тощо. А й мають значний потенціал для залучення селянських мемуарних джерел до історичних досліджень за темами макро-рівня.

Визначаючи дефініцію «селянське мемуарне джерело» говоримо про текст мемуарного характеру створеного особою, що походила з селянської родини та зберігала відношення до селянського стану, мемуарні джерела яких зберігають характерні риси селянської мемуаристики. Зокрема, розмитість форм і поєднання в одному тексті ознак, що відповідають різним видам джерел.

Мемуарні джерела селян Південної України ХХ століття є своєрідним відображенням змін як у свідомості, так і в повсякденні, і, водночас, є маркером того, що залишалося незмінним.

Перспективним напрямком дослідження теми є подальший пошук, аналіз та публікація селянських мемуарних джерел.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ І ЛІТЕРАТУРИ

Джерела

Архівні джерела

Центральний державний історичний архів України у м. Києві

1. Баллин Н. П. Екатеринославские воспоминания // Ф. 326. Спр. 5. 8 арк.
2. Левитський М. В. Спогади з минулого. Автобіографічний начерк // Ф. 327. Спр. 540. 31 арк.
3. Лист М. Аркаса В. Степаненку від 4 лютого 1907 р. // Ф. III-45274. 2 арк.

Галузевий державний архів Служби безпеки України

4. Кримінальна справа (відновлена) - Ф. 16 – Оп. 25 (1951 р.). – Спр. 3. Оригінал. Машинопис.
5. Обвинувальний акт у справі І.А. Дарагана та Я.В. Уманського. – Ф. 5, оп. 1, спр. 64858, т. 2, арк. 553 – 558.. Оригінал. Машинопис.
6. Обвинувальний висновок у справі Б.П. Болдіна, Д.Я. Клібанова, Б.Л. Лінецького, і Г.Я. Доров-Піонташка – Ф. 5, оп. 1, спр. 68219, т. 5, арк. 37 – 43. Оригінал. Машинопис.

Центральний державний архів громадських об'єднань України

7. Лист. – Ф. 1. – Оп. 23. – Спр. 3940. – Арк. 42
8. Спогади Івана Мургіна – Ф. 1. – Оп. 20. Спр. 3193. – Арк. 38 – 56

Державний архів Дніпропетровської області

9. Витяг з протоколу засідання Бюро Дніпропетровського обкому КП(б)У «Про занесення колгоспів на чорну дошку» 23 грудня 1932 р. ф. 1520, о. 3, спр. 2, арк. 164
10. З протоколу засідання Надзвичайної революційної трійки. Ф. 3374, о. 1, спр. 2, арк. 33 – 34.

11. Резолюції зборів Дніпропетровського окружного КП(б)У - Ф.П-7. Оп.1. – Стр. 1602. – Арк. 32-35. Машинописний текст. Незавірена копія

Державний архів Запорізької області

12. З інформації Великотокмацького РК КП(б)У Запорізькому ОК КП(б)У про «ворожі» розмови колгоспників. Ф. П – 102. Оп. 1. – Спр. 1172. Арк. 36, 38
13. З розпорядження секретаря Запорізького обкому КП(б)У Л. Брежнєва про посилення боротьби з ворожими елементами – шпигунами, диверсантами і шкідниками. Ф. П – 102. Оп. 2. – Спр. 634. Арк. 29 – 32
14. Спогади, листи з німецької каторги Ази Семеренко, мешканки с. Царицин Кут Василівського району Запорізької області (колекція). Ф. Р – 1671

Державний архів Миколаївської області

15. Протокол. – Ф. 5859. – Оп. 2. – Спр. 5769. – Арк. 379–383
16. Ярошенко-Картава К. Воспоминания о И. Е. Картаве // Ф.Р. 5768. Оп. 1. Спр. 2. Арк. 11–12.

Державний архів Одеської області

17. Лист архієпископа Інокентія Г. І. Соколову // Ф. 167. Оп. 1. Спр. 3. Арк. 15–16.

Державний архів Херсонської області

18. Воспоминания народника-херсонца Чудновского С. об учебе в Херсонской гимназии в 60-х годах XIX ст. // Ф. 317. Оп. 1. Спр. 2. 16 арк.
19. Ольховой Н. С. Размышления над прожитым // Ф.Р. 3654. Оп. 1. Спр. 1. 347 арк.
20. Постанова бюро РПК // ф. 104, оп.1, спр.105, арк. 85-91

21. Соловьев Л. П. Воспоминания о родном Херсоне // Ф.Р. 944. Оп. 1. Спр. 2. 61 арк.

Архів управління Служби безпеки України в Дніпропетровській області

22. Протокол. Спр. П – 26943, арк. 18 – 21.

Відділ рукописів та рідкісних видань Одеської національної наукової бібліотеки ім. М. Горького

23. Лист М. Ємця М. Комарову від 1 жовтня 1912 р. // Ф. 28. Од. зб. 3. Арк. 2.

Музей Ботієвської ЗОШ 1-3 ступенів Запорізької області

24. Спомини Рупчева Кирила Кириловича.

Опубліковані джерела

25. III Всеукраїнський з'їзд Рад (6 – 10 березня 1919 р.). Стенографічний звіт.
26. (III) Універсал Української Центральної Ради. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://www.gska2.rada.gov.ua/site/const/universal-3.html>
27. Автобіографія Жигуліна Д.К. / «У вирі вселенських потрясінь»: мемуарна спадщина мешканців Степової України першої третини ХХ ст. / Упор. Мільчев В.І., Молдавська Т.І., Молдавський Р.Л. – Київ, 2014. – 230 с.
28. Алексеев Михайло Спомини. // Мемуари та щоденники. Частина 1 / Упорядники: А. Бойко, С. Плохій / Передмови: С. Плохій, А. Бойко, В. Чоп, В. Мільчев // Джерела з історії Південної України. Том 5. Книга 2. – Запоріжжя, 2005. 490 с.

29. Баженов Н. Как у нас произошло аграрное движение: Записки крестьянина // *Русское богатство*. – 1909. – № 4. – С. 97–120.
30. Байтальский М. Д. Тетради для внуков : Воспоминания. Москва, 1976 [Электронный доступ]: <https://libking.ru/books/nonf-/nonf-biography/527096-3-mihail-baytalskiy-tetradi-dlya-vnukov.html#book>
31. Белоус Нестор Никитович. Щоденник. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <https://www.prozhito.org/notes?date=%221932-01-01%22&diaries=%5B84%5D>
32. Белоусов В.А. Воспоминания (27.10.1923 – 02.10.1995) // Архів автора
33. Братченко И. Г. Пулемётчики / Беломестнов Е. Т. Возвращение к жизни / Е. Беломестнов. Пулеметчики / И. Братченко. — Москва, 1986. — 333, [2] с. : ил. ; 20 см.. — (Летопись Великой Отечественной)
34. Бухарин Н.И. Избранные произведения. – Москва, 1990.
35. Векслер И. Н. Херсон и его жители // Джерела з історії Південної України. Запоріжжя : Тандем–У, 2006. Т. 9. Ч. 2.
36. Великий лозунг // Новое время. 1917. № 14670 7 (20) января.
37. Вернадский Владимир. Жизнеописание. Избранные труды. Воспоминания современников. Суждения потомков. – Москва, 1993.
38. Веселова О. М. Українські збірники документів і матеріалів з питань голодомору. Голод 1932–1933 років в Україні: причини та наслідки. Київ : Наук. думка, 2003. С. 50–72.
39. Вейде Борис Александрович. Записки строителя. 1908 – 1935 гг. Тетрадь первая. Арк. 40 – 99 (авторська пагінація). Вибірково опубліковано: «Укрощение Днепра»: записки строителя (из дневника Бориса Вейде). Подготовил к печати Николай Зубашенко // Искра (Запорожье). – 2007. №9 (152), №11 (154), №13 (156), №14 (157), арк. 40 зв.
40. Винниченко В. Щоденник. – Т. 1. – Едмонтон, Нью-Йорк, 1980.
41. Вишнівський О. Трагедія 3-ої залізної дивізії армії УНР. Мюнхен, 1963. – 19 с.

42. Вісник профруху України. – 1929. № 13.
43. Восьмой съезд РКП(б). Март 1919 года. Протоколы.
44. Гак А. Від Гуляй-Поля до Нью-Йорку (спогади). Новий Ульм, 1973. – 328 с.
45. Гмиря Борис. Статті, листи, спогади. Київ, 1975. – 430 с.
46. Голод 1932 – 1933 років на Україні: очима істориків, мовою документів. – Київ, 1990. – 605 с.
47. Голодомор 1932–1933 років в Україні: документи і матеріали / Упоряд. Р. Я. Пиріг; НАН України. Ін-т історії України. – Київ: Вид. дім "Києво-Могилянська академія", 2007. с. 1155. 1023 с.
48. Гончар О. Щоденники : у 3 т. / Олесь Гончар ; упоряд., підгот. текстів, іл. матеріалу В. Гончар. - Київ : Веселка, 2002 - 2004. Т. 3 : 1984-1995 . – 2004. – 606 с. : фот.
49. Гойченко Д. Красный апокалипсис: сквозь раскулачивание и голодомор. Мемуары свидетеля / Науч. ред. П. Г. Проценко – Киев, 2013. 400 с.
50. Григоренко Петро. В подполье можно встретить только крыс... Нью-Йорк, 1981. 849 с.
51. Грушевський М. Спомини // Київ. – 1989. – № 11.
52. Десятый съезд РКП(б). Март 1921 года. Стенографический отчет. – Москва, 1963
53. Джерела з історії Південної України. Том 9 // Мемуари та щоденники. Частина 2 / Упорядники: А. Бойко, В. Мільчев. – Запоріжжя, 2006. – 632 с.
54. Дорошенко Д. Мої спомини про давнє минуле (1901–1914 роки): науково-популярне видання. Київ: Темпора, 2007. 272 с.
55. Єфремов Сергій. Публіцистика революційної доби (1917 – 1920 рр.) – Т. 1. – Київ, 2013.
56. Жизнь на войне под. руководством церкви и духовенства.. (Наблюдения и факты из войны русских с немцами). Киев, 1916.

57. За індустріалізацію (Москва). – 1933, 4 листопада
58. Заволока Дмитро. Щоденник. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://history.org.ua/LiberUA/978-966-1594-17-2/8.pdf>
59. Закон України «Про Голодомор 1932 – 1933 років в Україні» // Відомості Верховної Ради України. – 2006. – №50. 504 с.
60. Замрія Олександр. Заповіт своєму поколінню... // Мемуари та щоденники. Частина 1 / Упорядники: А. Бойко, С. Плохій / Передмови: С. Плохій, А. Бойко, В. Чоп, В. Мільчев // Джерела з історії Південної України. Том 5. Книга 2. – Запоріжжя, 2005. 516 с.
61. Зварич М. Родинні спогади / упоряд.: Т.М. Зварич, А.М. Корчак, Броди, 2011.
62. Зиблікевич Е. Зі споминів січовика (1914-1919) Видання “Українського Прапора” Відень, 1921
63. Известия ВЦИК, 1919, 14 лютого.
64. Из воспоминаний об аграрном движении 1902 г. в Полтавской губернии: Рассказ потерпевшего // *Исторический вестник*. – 1908. – Т. 112. – № 4. – С. 163–188.
65. История дореволюционной России в дневниках и воспоминаниях. – Москва, 1976. т.1. 344 с.
66. Історія повсякденності в її етнічному вимірі: спогади грека-комуніста / НАН України. Інститут історії України. – К.: Інститут історії України, 2009. – 332 с.
67. Каздоба К. Заметений шлях. Спогади про хресну дорогу розкуркулених. Мюнхен-Аделаїда, 1974. – 367 с.
68. Кожедуб Иван. Верность отчизне. Ищущий боя. Москва, 2013. 27 с.
69. Коншин Д. Рассказ о своей жизни... / Передмова С. Шевчук. – Запоріжжя, 2008. 272 с.
70. КПРС в резолюціях і рішеннях з’їздів, конференцій і пленумів ЦК. – Київ, 1979.- Т.2
71. Ленін В.І. Повне зібр. творів. – Т. 43.

72. Ленін В.І. про Україну. – Ч. 2. – Київ, 1969.
73. Лисивець Анастасія Спомини. Київ, 2008. – 128 с.
74. Листи з Харкова. Голод в Україні та на Північному Кавказі в повідомленнях італійських дипломатів. 1932 – 1933 роки. Упорядник Андреа Граціозі. – Харків, 2007.
75. Лихо з розуму (Портрети двадцяти «злочинців»): Зб. Матеріалів / Уклад. В. Чорновіл. – Париж, 1967.
76. Людендорф Э. Мои воспоминания о войне 1914 – 1918 гг. Т. 1., Москва, 1923.
77. Лях Д. З. Спогади про життя моє // Джерела з історії Південної України. Запоріжжя : Тандем–У, 2006. Т. 9. Ч. 2. 632 с.
78. Малахієва-Мирович. Щоденник. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://www.prozhito.org/notes?date=%221932-01-01%22&diaries=%5B484%5D>
79. Манифестація // Утро. 1914. № 2372. 18 юля.
80. Манифестація // Утро. 1914. № 2373. 19 юля.
81. Маніфестація в Києві // Рада. 1914. № 161. 18 юля.
82. Манифестація // Киевлянин. 1914. № 196. 18 юля.
83. Манифестации в Одессе // Одесские новости. 1914. № 9413. 17 юля.
84. Марусенко Іван. Спогади. «Солдат своєї Батьківщини». / Упорядн. Т.Молдавська. – К., 2015. – 72 с. (Серія «Старожитності Південної України», випуск 25).
85. Махно Нестор. Крестьянское движение на Украине. 1918 – 1921: Документы и материалы ... Москва, 2006. 997 с.
86. Махно Н. Русская революция на Украине. — Париж, 1929. 211 с.
87. Мемуарна спадщина Попова Олександра Федоровича, 1893 року народження // Архів кафедри джерелознавства та СІД історичного факультету ЗНУ.

88. Мемуари та щоденники. Частина 1 / Упорядники: А. Бойко, С. Плохій / Передмови: С. Плохій, А. Бойко, В. Чоп, В. Мільчев // Джерела з історії Південної України. Том 5. Книга 1. Запоріжжя, 2005. 484 с.
89. Молодик Микола. Спомини. // Мемуари та щоденники. Частина 1 / Упорядники: А. Бойко, С. Плохій / Передмови: С. Плохій, А. Бойко, В. Чоп, В. Мільчев // Джерела з історії Південної України. Том 5. Книга 2. – Запоріжжя, 2005. 516 с.
90. Національна книги пам'яті жертв Голодомору 1932 – 1933 років в Україні Дніпропетровська область. – Д.: АРТ-ПРЕС, 2008. 1248 с.
91. Національна книги пам'яті жертв Голодомору 1932 – 1933 років в Україні Запорізька область. – Запоріжжя: Дике поле, 2008. 1080 с.
92. Національна книги пам'яті жертв Голодомору 1932 – 1933 років в Україні Херсонська область. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://holodomormuseum.org.ua/wp-content/uploads/2019/10/hersonska_obl.pdf
93. Николаенко И. Февральская революция в Луганске // Летопись революции. – 1927. – № 3.
94. Овечко І. Ти був чужий... (Бразилія очима українця). – Сан Пауло, 1957. – 115 с.
95. Овечко І. Фрагменти з автобіографії. Вид.: «Украпрес», 2002. – 109 с.
96. Орхівська справа 1932 року. Документи та матеріали. – Київ, 2011.
97. Орхівська справа. 1932 = Orihiv in 1932 : документи і матеріали / Запоріз. від-ня Ін-ту історії України НАН України [та ін.]; упоряд., авт. вст. ст., прим., покажч. В. Ткаченко. – Дніпропетровськ: Іма-прес, 2010. – 312 с. : фото.
98. «Очерки войны». (Письма из действующей армии). Выпуск первый. Одесса, 1915. 56 с.
99. Первая мировая война 1914-1918 гг. в дневниках и воспоминаниях офицеров Русской императорской армии: Сб. док. Москва. 2016. 749 с.

100. Письмо солдата-еврея // Маленькие одесские новости. 1914. 16 августа
101. Постанова Наркомзему УРСР про організацію праці в колгоспах, про постійно рільничо виробничу бригаду, відрядність, норми виробітку, розцінки та облік / Історія колективізації сільського господарства Української РСР. 1917-1937. Збірник документів і матеріалів. У 3-х т. – Т. 3: Зміцнення і дальший розвиток колгоспного ладу на Україні 1933-1937 рр. / Ред. кол.: І. Х. Ганжа, Є. П. Шаталіна, І. Л. Шерман; Упоряд: І. Х. Ганжа, В. Г. Панкратьєва, Н. І. Ткач, Є. П. Шаталіна, І. Л. Шерман. Архівне управління при Раді міністрів УРСР; Інститут історії Академії наук УРСР; Центральний державний архів Жовтневої революції і соціалістичного будівництва УРСР. – Київ: Вид-во "Наукова думка", 1971. – 790 с
102. Постанова ЦК КП(б)У Про організацію обліку і звітності в колгоспах / Історія колективізації сільського господарства Української РСР. 1917-1937. Збірник документів і матеріалів. У 3-х т. – Т. 3: Зміцнення і дальший розвиток колгоспного ладу на Україні 1933-1937 рр. / Ред. кол.: І. Х. Ганжа, Є. П. Шаталіна, І. Л. Шерман; Упоряд: І. Х. Ганжа, В. Г. Панкратьєва, Н. І. Ткач, Є. П. Шаталіна, І. Л. Шерман. Архівне управління при Раді міністрів УРСР; Інститут історії Академії наук УРСР; Центральний державний архів Жовтневої революції і соціалістичного будівництва УРСР. – Київ: Вид-во "Наукова думка", 1971. – 790 с
103. «Рассказы раненых. Картины войны». Москва, 1915. 367 с.
104. «Репресовані» щоденники. Голодомор 1932 – 1933 років в Україні / Упорядкув., вступ. ст., заг. ред. Я. Файзуліна / Український інститут національної пам'яті. Київ: Фенікс, 2018. 352 с.
105. Рубель Василь. Історія... // Мемуари та щоденники. Частина 1 / Упорядники: А. Бойко, С. Плохій / Передмови: С. Плохій, А. Бойко, В.

- Чоп, В. Мільчев // Джерела з історії Південної України. Том 5. Книга 1. Запоріжжя, 2005. 484 с.
106. Сало Сергій. Спогади (1899 – 1946 рр.). (Серія «Старожитності Південної України», випуск 24). / Упорядн. Білівненко С., Молдавська Т. – Київ, 2014. 110 с.
107. Семенко Ю. Тички. – Мюнхен, 1990. – 416 с.
108. Семененко Ол. Харків, Харків... Вид. 2. Б.м. 1977.
109. Сімянцев В. Спогади богданівця. Нью-Йорк, 1963. – 123 с.
110. Спогади учасника Громадянської війни Денисенка Івана Єфимовича / «У вирі вселенських потрясінь»: мемуарна спадщина мешканців Степової України першої третини ХХ ст. / Упор. Мільчев В.І., Молдавська Т.І., Молдавський Р.Л. – Київ, 2014. – 230 с.
111. Спомини Барбара Костянтина Федоровича / Усна історія Степової України / Ред. кол. тому: А. Бойко (гол. ред.), В. Мільчев (заст. гол. ред.), І. Савченко (наук. ред.), Ю. Головка (відп. секретар), С. Білівненко, В. Козирєв, Р. Молдавський. НАН України. Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського, Інститут історії України; Інститут усної історії Запорізького національного університету; Запорізьке наукове товариство ім. Я. Новицького; Східний інститут українознавства ім. Ковальських – Запорізька філія. – Запоріжжя: АА Тандем, 2015. – Т. 11. – 352 с
112. Спомини Ілякової Софія Михайлівна / Усна історія Степової України / Ред. кол. тому: А. Бойко (гол. ред.), В. Мільчев (заст. гол. ред.), І. Савченко (наук. ред.), Ю. Головка (відп. секретар), С. Білівненко, В. Козирєв, Р. Молдавський. НАН України. Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського, Інститут історії України; Інститут усної історії Запорізького національного університету; Запорізьке наукове товариство ім. Я. Новицького; Східний інститут українознавства ім. Ковальських – Запорізька філія. – Запоріжжя: АА Тандем, 2015. – Т. 11. – 352 с.

113. Спогади учасника Громадянської війни Кашехльбова С.М. / «У вирі вселенських потрясінь»: мемуарна спадщина мешканців Степової України першої третини ХХ ст. / Упор. Мільчев В.І., Молдавська Т.І., Молдавський Р.Л. – Київ, 2014. – 230 с.
114. Суханов Н. Записки о революции. – В 3-х т. – Т. 2. – Москва, 1991.
115. Ткаченко О. Етнографічні етюди з побутового життя наддніпрянців у ХХ столітті. Монреаль (Канада), 1993. – 262 с.
116. Торе Гам. Голос деревни // Утро. 1914. № 2515. 11 декабря.
117. Тридцять роковини Листопадового Зриву 1918-1948 Видавництва “Червоної Калини” Регенсбург, 1948
118. Українська Центральна Рада : документи і матеріали: У 2 т. / Нац. акад. наук України, Ін-т історії України. - Київ : Наук. думка, 1996 . - (Пам'ятки історії України. Сер. V. Джерела новітньої історії). – Т. 1: 4 березня- 9 грудня 1917 р. / упоряд. В. Ф. Верстюк [та ін.] ; відп. ред. В. А. Смолій [та ін.]. - К. : [б.в.], 1996. - 589 с.
119. Хелемендик-Кокот А. Колгоспне дитинство й німецька неволя. Торонто, 1989. – 360 с.
120. Хрущов Н. Строительство коммунизма в СССР и развитие сельского хозяйства. – Москва, 1964. – Т. 8.
121. Ціпко Сергій. Спомини. // Мемуари та щоденники. Частина 1 / Упорядники: А. Бойко, С. Плохій / Передмови: С. Плохій, А. Бойко, В. Чоп, В. Мільчев // Джерела з історії Південної України. Том 5. Книга 2. Запоріжжя, 2005. 516 с.
122. Чижевич О. О. Город Одесса и одесское общество (Воспоминания одесского старожила) // Южная столица : Одесса первой половины XIX века в литературных и краеведческих источниках, мемуарах, дневниках, письмах. Одесса; Москва : Локид Премиум ; Локид-пресс, 2009.

123. Чикаленко Є. Спогади (1861-1907) = The Memoirs / Євген Чикаленко; [передм. В. Дорошенка]. – Нью-Йорк: Укр. Вільна Акад. Наук у США, 1955. – 502, [2] с. : портр.
124. Чикаленко Євген. Щоденник (1907 – 1917). У 2-х томах. – Київ, 2004. – Т. 1.
125. Чумаченко А. Накануне десятилетия (воспоминания о 20-х годах на Гуляйпольщине / «У вирі вселенських потрясінь»: мемуарна спадщина мешканців Степової України першої третини ХХ ст. / Упор. Мільчев В.І., Молдавська Т.І., Молдавський Р.Л. – Київ, 2014. – 230 с.
126. Шаповал М. Щоденник. Ч. 1 : Від 22 лютого 1919 р. до 31 грудня 1924 р. Новий Йорк, 1958. – 155 с.
127. Шаповал М. Щоденник. Ч. 2 : Від 1 січня 1925 р. до 22 лютого 1932 р. Новий Йорк, 1958. – 164 с.
128. Шелест П.Е. Да не судимы будете. Дневники и воспоминания члена политбюро ЦК КПСС. М.: Центрполиграф, 2016. 592 с.
129. Щоденник мешканця села Вознесенка Трохима Кармазя (1906 – 1918) / Упорядники Ю. Каптюх, В. Стойчев, В. Кармазіна / Вознесенські старожитності. Випуск 1. – Запоріжжя, 2010. 158 с.
130. Щоденник учителя, за який дали 10 років таборів. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://gazeta.ua/articles/events-journal/_sodennik-uchitelya-za-yakij-dali-10-rokiv-taboriv/805029
131. Штерев Іван Очерковая история предков семьи Штеревых // Джерела з історії Південної України. Запоріжжя : Тандем–У, 2006. Т. 9. Ч. 2. 632 с.
132. Ярошенко Іван. Щоденник. // Мемуари та щоденники. Частина 1 / Упорядники: А. Бойко, С. Плохій / Передмови: С. Плохій, А. Бойко, В. Чоп, В. Мільчев // Джерела з історії Південної України. Том 5. Книга 2. – Запоріжжя, 2005. 516 с.

133. N.N. Картина сельских школ ведомства Министерства государственных имуществ ** уезда // Прибавления к Херсонским епархиальным ведомостям. 1861. № 5. С. 370–384.

Література

134. Абдрашитов Э.Е. Источники личного происхождения по истории российских военнопленных первой мировой войны. Автореферат.
135. Андреев В. Й. Н. Векслер та його мемуари «Херсон и его жители» / В. Андреев // Джерела з історії Південної України. Запоріжжя : Тандем–У, 2006. Т. 9. Ч. 2. С. 15–17.
136. Антисупільні прояви на тлі економічних «звершень» в Україні 1950 – 1960-х рр. / В. Швидкий // *Україна ХХ ст.: культура, ідеологія, політика*: Зб. ст. – Київ, 2013. – Вип. 18 с. 256.
137. Арабаджи С. С. Повсякденне життя грецького населення Північного Приазов'я кінця XVIII – початку ХХ ст. : джерелознавчий аспект : дис. ... канд. іст. наук : 07.00.06. Маріуполь, 2012. 262 с.
138. Баженов Н. Как у нас произошло аграрное движение: Записки крестьянина // *Русское богатство*. – 1909. – № 4. – С. 97–120.
139. Барг М. А. Эпохи и идеи : Становление историзма. Москва : Мысль, 1987. 348 с.
140. Бездрабко В. Документознавство в Україні: інституалізація та сучасний розвиток. – Київ, 2009.
141. Блок М. Апология истории или ремесло историка. Москва : Наука, 1973. 178 с.
142. Бойко А.В. Історія степової України середини XVIII – XIX століття і її селянська візія // Джерела з історії Південної України. Том 5. Книга 1. – Запоріжжя, 2005. 484 с.
143. Бойко А, Плохій С. Особливості передачі тексту селянських мемуарів та щоденників. Мемуари та щоденники. Частина 1 / Упорядники: А.

- Бойко, С. Плохій / Передмови: С. Плохій, А. Бойко, В. Чоп, В. Мільчев // Джерела з історії Південної України. Том 5. Книга 1. – Запоріжжя, 2005. 484 с.
144. Бойко Я.В. Заселение Южной Украины. 1860-1890 гг. (историко-экономическое исследование). – Черкассы. – «Сіач». – 1993. С. 246 – 255;
145. Бойко Я.В. Заселение Южной Украины. Формирование этнического состава населения края: русские и украинцы (конец XVIII – начало XXI в.). Этностатистический очерк. Выпуск 1. – Черкассы: «Вертикаль», издатель ЧП Кандыч С.Г. – 2007.
146. Бойко Я.В. Заселення Південної України (кінець XVIII – початок ХХ ст.) // Матеріали III Міжнародного наукового конгресу українських істориків «Українська історична наука на шляху творчого поступу». – Луцьк, 2006.
147. Брук С.И., Кабузан В.М. Численность и расселение украинского этноса в 18 – н. 20 вв. – Советская Энциклопедия, 1981 г., №5. С. 15 – 31.
148. Варшавчик М.А. Предмет и задачи источниковедения истории КПСС (Введение в историко-партийное источниковедение). – Спецкурс по источниковедению истории КПСС. – Москва, 1967
149. Варшавчик М. А. Историко-партийное источниковедение : Теория. Методология. Методика. К. : Вища школа, 1984. 319 с.
150. Верменич Я.В. Південна Україна на цивілізаційному пограниччі / Відповідальний редактор В.А. Смолій. – Київ: Інститут історії НАН України, 2015 482 с.
151. Верстюк В.Ф. Новий етап революційно-воєнного протистояння в Україні / Політична історія України ХХ століття. – Т. 2.
152. Віднянський С.В. Перша світова війна як прояв кризи Європейської цивілізації та її вплив на народи Центрально-Східної Європи // Велика війна 1914 – 1918 рр. і Україна. – Київ, 2013.

153. Воронов В. І. Джерелознавство історії України: курс лекцій. Дніпропетровськ : Вид-во Дніпропетр. ун-ту, 2003. 336 с.
154. Волковинский В.М., Кульчицкий С.В. Християн Раковський: політичний портрет.
155. Волкогонов Д. Семь вождем: Галирея лидеров СССР. В 2-х книгах. Кн. 1. Москва, 1995.
156. Войцехівська І. Мемуаристика // Спец. істор. Дисципліни / І.Н. Войцехівська, В.В. Томазов, М.Ф. Дмитрієнко та ін. – Київ, 2008. 359 с.
157. Галич О., Назарець В., Васильєв Є. Теорія літератури. Науковий редактор: Олександр Галич. Київ: Либідь, 2005. 460 с.
158. Гапоненко Л.С., Кабузан В.М. Материалы сельскохозяйственных переписей 1916 – 1917 гг. как источник определения численности населения России накануне Октябрьской революции // *История СССР*. – 1961. – № 6.
159. Гелис И. Как надо писать воспоминания: (Методологический очерк) // *Пролетарская революция*. 1925. №7. с. 197 – 212.
160. Геноцид українського народу 1932 – 1933. / Автори В. Верстюк, В. Тиліщак, І. Юхновський. – Київ, 2008. 25 с.
161. Георгиева Н.Г. Мемуары как феномен культуры и исторический источник // *Вестник РУДН, сер. История России*, 2012, №1. С. 126 – 138.
162. Герлігі П. Одеса: Історія міста, 1794-1914 / П. Герлігі. – Київ. 1999. 383 с.
163. Гимпельсон Е.Г. «Военный коммунизм»: політика, практика, идеология. – Москва, 1973.
164. Голод 1932 – 1933 років в Україні: причини та наслідки. – Київ, 2003.
165. Голубцов В.С. Воспоминания, дневники, частная переписка [по истории СССР советского периода] // *Источниковедение истории*

- СССР: Учебник для ист. спец. ун-тов и пед. ин-тов / Под ред. И.Д. Ковальченко. 2-е изд., доп. и переоб. Москва, 1981. С. 465 – 480.*
166. Голубцов В.С. Мемуары как источник по истории советского общества. – Москва, 1970. 114 с.
 167. Гончаров В. В. Єврейське населення Південно-Східної України. 1861–1917 рр. : дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01. Донецьк, 2005. 233 с.
 168. Григорькин В.А. Новое концептуальное направление исследования культурного наследия. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://izvestia.asu.ru/2007/4-2/hist/TheNewsOfASU-2007-4-2-hist-08.pdf>
 169. Грищенко Юлія. Національне питання в Україні у 1917-1921 роках. // *Український історичний збірник*, Вип. 18, 2015. с. 209
 170. Грицака Я.Й. Нариси з історії України: формування української модерної нації / Я. Грицак. – [2-ге вид.]. – Київ: Генеза, 2000. – 249 с.
 171. Гунчак, Тарас. Симон Петлюра та євреї / Тарас Гунчак. – Київ: Либідь, 1993. – 46, [1] с.
 172. Данилов В.П., Зеленин И.Е. Организованный голод. К 70-летию обжекрестьянской трагедии / Отечественная история. – 2004, № 5.
 173. Данильченко О.П. Ліквідація неписьменності серед національних меншостей півдня України в 20-х рр. ХХ ст. // *Український історичний журнал*. – 1999, № 3.
 174. Даниленко В., Новохатько Л. Економіка України в добу десталінізації (1956 – 1965) // *Економічна історія України: Історико-економічне дослідження*. В 2 т. – Київ, 2011. – Т. 2.
 175. Даниленко В. М., Касьянов Г. В., Кульчицький С. В. Сталінізм на Україні: 20–30-ті роки. – Київ: Либідь, 1991. 344 с.
 176. Дарчик С. В. Візія національно-визвольної війни українського народу (1648–1657 рр.) у спогадах та щоденниках шляхтичів Речі Посполитої : автореф. дис. ... канд. іст. наук : 07.00.06 / С. В. Дарчик ; Ін-т укр. археол. та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України. – Київ, 2009.

177. Демченко Т. Драма українського відродження: рефлексія сільського інтелігента // Джерела з історії Південної України. Запоріжжя : Тандем–У, 2006. Т. 9. Ч. 2. С. 22–26.
178. Денисюк М. Ю. Мемуарні твори як джерело до вивчення українського національного руху в час та після Другої світової війни: автореф. дис. ... канд. іст. наук : 07.00.06 / М. Ю. Денисюк ; Львів. нац. ун-т ім. І. Франка. – Львів, 2009.
179. Державний архів Одеської області: путівник / упоряд. В. Ф. Онопрієнко. Одеса : Прес-кур'єр, 2012. Вип. 1. 292 с.
180. Дзюба І. Інтернаціоналізм чи русифікація? – Київ, 1998.
181. Дзюба І. Спогади і роздуми на фінішній прямій. – Київ, 2008.
182. Документы свидетельствуют. Из истории деревни накануне и в ходе коллективизации 1927 – 1932 гг. – Москва, 1989.
183. Дорошенко Д. І. Огляд української історіографії. Київ: Вид-во "Українознавство", 1996. 188 с.
184. Энциклопедический словарь Ф.А. Брокгауза и И.А. Ефрона. – Санкт-Петербург., 1896. – Т. XIX. 476 с.
185. Жданов Н.М. Русские военнопленные в мировой войне 1914 – 1918 гг. Москва, 1920.
186. Живов В. Об исторической науке у Карла Гинзбурга [Електронний ресурс] / В. Живов // *Новое литературное обозрение*. – 2004. - №65. Режим доступу: <http://magazines.russ.ru/nlo/2004/65/zhl.html>
187. Забужко О. Мова і влада. [Електронний ресурс]: <https://scholar.google.com.ua/citations?user=RIDo4PYAAAAAJ&hl=uk>
188. Захарова Л.Г. Мемуары, дневники, частная переписка второй половины 19 века // *Источниковедение истории СССР. Учебник.* / Под ред. И.А. Федосова/. – Москва, МГУ, 1970.
189. Захарченко М. В., Морозов А. Г. Побут і дозвілля в українському селі в 20-х роках ХХ століття [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://otherreferats.allbest.ru/history/00977774_0.html

190. Из воспоминаний об аграрном движении 1902 г. в Полтавской губернии: Рассказ потерпевшего // *Исторический вестник*. – 1908. – Т. 112. – № 4. – С. 163–188.
191. Иконников В.С. Опыт русской историографии. Том 1, книга 1. Киев, 1891. 1292 ст.
192. Источниковедение новейшей истории России: теория, методология, практика: Учебник / А.К. Соколов, Ю.П. Бокарев, Л.В. Борисова и др. Под ред. А.К. Соколова. – Москва: Высшая школа, 2004. 288 с.
193. Источниковедение. Теория. История. Метод. Источники Российской истории. – Москва, 1998. 321 с.
194. Іващенко В. Ю. Мемуари професорів та студентів з історії Харківського університету ХІХ – початку ХХ століття : автореф.дис. ... канд. іст. наук : 07.00.06 / В. Ю. Іващенко ; Дніпропетр.нац. ун-т. – Дніпро, 2004.
195. Історія колективізації сільського господарства Української РСР. – т. 2.
196. «І чого ви ще живі?» / упоряд. Т. Боряк. НАН України. Інститут історії України. Київ : ТОВ «Видавництво «Кліо»», 2016. 720 с.
197. Казьмірчук М. Г. Джерела особового походження. Київ: Логос, 2010. 242 с.
198. Калакура Я.С., Рафальський О.О., Юрій М.Ф. Українська культура: цивілізаційний вимір. – Київ, 2015.
199. Калмыков В.С. «Окопная» правда Первой мировой войны. Вестник МГТУ. Москва. 2014
200. Калініченко В. Голод 1946 – 1947 рр. на Харківщині // Голод 1946 – 1947 років в Україні: причини і наслідки: Матеріали. Міжнародна наукова конференція (Київ, 27 травня 1997 р.). – Київ, 1998.
201. Каліберда Ю. Ю. Військова мемуаристика як джерело вивчення історії українських військових формувань 1917–1921 рр. : авто- реф. дис. канд. іст. Наук : 20.02.22 / Ю. Ю. Каліберда ; Нац. акад.оборони України. – Київ, 2003.

202. Капустян Ганна. Оцінка Голодомору 1932–1933 рр. в Україні в документах усної історії. Голодомор 1932–1933 років в Україні: причини, демографічні наслідки, правова оцінка: матеріали міжнар. наук. конф. Київ, 25–26 вересня 2008 р. / відп. ред. І. Р. Юхновський. Київ, 2009. С. 169–189.
203. Караяни А.Г., Караяни Ю.М. Психологические последствия войны и социально-психологическая реадaptация участников боевых действий. [Электроний ресурс] – Режим доступу: <https://cyberleninka.ru/article/n/psihologicheskie-posledstviya-voyny-i-sotsialno-psihologicheskaya-readaptatsiya-uchastnikov-boevykh-deystviy/viewer>
204. Качан Ю.В. Еволюція селянської сім'ї південноукраїнського регіону в контексті модернізаційних процесів кінця ХІХ – першої чверті ХХ ст. (Дисертація). Запоріжжя, 2018. Режим доступу: http://phd.znu.edu.ua/page//dis/01_2018/Kachan_dis.pdf
205. Киридон П. Правляча номенклатура Української РСР (1945 – 1964). – Полтава, 2012.
206. Ковальський Н. Некоторые проблемы теории и методики исторического источниковедения. <https://www.historians.in.ua/index.php/en/statti/56-nikola-kovalski-nekotorye-problemy-teorii-i-metodiki-istoricheskogo-istochnikovedeniya>
207. Ковальова Ю.В. Сімейні історії південноукраїнського регіону переломної доби (досвід інтерпретації селянських щоденників першої третини ХХ ст.) // Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету, 2016, вип. 45, том 1. 214 с.
208. Ковальченко И.Д. Методы исторического исследования / И.Д. Ковальченко. – М.: Наука, 1987. – 436с.
209. Козенко Б.Д. Отечественная историография Первой мировой войны. Новая и новейшая история. 2001. №3.

210. Колесник І.І. Українська історіографія (XVIII – початок XX століття). – К.: Генеза, 2000. – 256 с.
211. Коллинз Рендалл «Макроистория: очерки социологии большой длительности». Пер. с английского Н.С. Розова., Москва: URSS, 2015. 504 с.
212. Коляструк О. А. Документи особового походження як джерела з історії повсякденності. Доступ: URL: <http://history.org.ua/JournALL/journal/2008/2/13.pdf>
213. Кондрашин Виктор. Голод 1932 – 1933 годов: трагедия российской деревни. – Москва, 2008.
214. Конквест Роберт. Жнива скорботи. Колективізація і голодомор. – Київ, 1993. 275 с.
215. Коник О.О. Селянські депутати з України в I і II Державних думах Російської імперії // Український історичний журнал. – 1995. – № 1.
216. Кононенко В. Голодомори в Україні як чинник радянської національної політики // Україна XX ст.: культура, ідеологія, політика. – Вип. 13.: Голод 1946 – 1947 рр.: ретроспективний погляд істориків. (З приводу 60-річчя трагедії) Матеріали «круглого столу» (Київ, Інститут історії України НАН України, 22 березня 2007 р.). – Київ, 2008.
217. Коняев Р.В. Подготовка унтер офицеров в Омском военном округе в годы Первой мировой войны. Тамбов, 2018
218. Косенко О. В. Джерельно-інформаційний потенціал особових архівних фондів : дис. ... канд. іст. наук : 07.00.06. К., 2009. 211 с.
219. Котигоренко В. Етнічні потириччя і конфлікти в сучасній Україні: політологічний концепт. – Київ, 2004.
220. Красько О.І. Джерела мемуарного характеру другої половини XX ст. – початку XXI ст. з історії Харківського університету. Автореферат. Доступ:

https://www.dnu.dp.ua/docs/ndc/dissertations/D08.051.14/autoreferat_5a47b2f37858a.pdf

221. Крайкин В.В. Первая мировая война в восприятии крестьян (по материалам Орловской губернии). Автореферат
222. Кребель И.А. Мифопоэтика Серебряного века. Опыт топологической рефлексии / И.А. Кребель. – Санкт-Петербург, 2010.
223. Кревецкий І. Українська мемуаристика: сучасний стан і значіння. – Львів, 1923.
224. Кревецкий Іван, Назарук Осип Як писати мемуари. Відень, 1921. 36 с.
225. Крічкер О.Ю. Діяльність єврейської самооборони в містечках Правобережної України у часи Української революції // Історичний архів. Наукові студії. – Вип. 8. – Миколаїв. 2012.
226. Крип'якевич, І. Мемуари українців XVI–XVIII ст. // *Стара Україна*. – Львів, 1924. – Вип. 9–10. – С. 126–132
227. Кульчицький, Станіслав Комунізм в Україні: перше десятиріччя (1919-1928).— Київ: Основи, 1996. — 396 с.
228. Кульчицький С. Червоний виклик. Історія комунізму в Україні від його народження до загибелі. – Кн. 1. – Київ: Темпора, 2013. – 504 с.
229. Курносоев А.А. Вопросы авторства в мемуарах о народном сопротивлении в тылу немецко-фашистских захватчиков (1941-1945 гг.) // *Труды МГИИИ*. – 1963. – т.17
230. Куртуа Стефан. Почему? // Куртуа Стефан, Верт Николая, Панне Жан-Луи, Пачковский Анджей, Марголен Жан-Луи. Черная книга коммунизма. Преступления, террор, репрессии.. – Москва, 1999.
231. Леонов И.В. «Миры» макроистории: идеи, паттерны, гештальты. Монография / И.В. Леонов – Санкт-Петербург, 2013. 210 с.
232. Лерш Ф. Структура особи. – Київ, 2014.
233. Литвиненко А. И. Актуальные источники изучения региональной культуры / А. И. Литвиненко // Развитие науки в XXI веке //

- Матеріали міжнародної наукової конференції. – Донецьк. – 2013. 193 с.
234. Літературні явища і з'яви (Статті. Портрети. Силуети. Наближення) : [літературно-теоретичні та історико-літературні розвідки] – Ніжин : Аспект-Поліграф, 2007. 626 с.
235. Любовець Н. Вивчення мемуарів як історичного та біографічного джерела: до історіографії проблеми. // *Українська біографістика*. – 2010. – Вип. 7. – с. 66 – 104.
236. Любовець Н. Класифікація мемуарів у контексті біографічного джерелознавства // *Наукові праці Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського*. - 2010. - Вип. 28. - С. 493-507. - Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/UJRN/nprnbuimviv_2010_28_41
237. Любовець Н. Новітня історіографія вітчизняної мемуаристики : до проблеми термінології та класифікації Modern historiography of the national memoirs: the problem of terminology and classification. 2016, *Українська біографістика* : зб. наук. пр.- Київ. - 2016. - Вип. 13 ст. 28-50
238. Людина на війні: український соціум через призму Першої та Другої світових воєн: Історичний нарис / відп. ред. О.П. Реєнт. – Київ, 2021. 631 с.
239. Лютко С.Г. Комплектование русской армии в годы Первой мировой войны. Первая мировая война в исторических судьбах Европы : сб. материалов. Минск, 2014. С. 107 – 112.
240. Лях С. Мемуари Данила Захаровича Ляха // *Джерела з історії Південної України. Запоріжжя* : ТанDEM–У, 2006. Т. 9. Ч. 2.
241. Мазоха, Г. С. (2005) Епістолярна спадщина і парадигми наукового дослідження // *ВІСНИК Житомирського державного університету імені Івана Франка* (24). С. 88 – 92.
242. Макарчук С. Писемні джерела з історії України: Курс лекцій / С. Макарчук. – Львів, 1999. 296 с.

243. Малик А. О. Мемуари як джерело до історії української революції (березень 1917 – квітень 1918 рр.) : автореф. дис. ... канд. іст. наук : 07.00.06 / А. О. Малик ; Львів. нац. ун-т ім. І. Франка. – Львів, 1999.
244. Малія Мартін. Радянська трагедія: історія соціалізму в Росії. 1917 – 1991 / Пер. з англ. А. Д. Гриценка, П. С. Насади, З. І. Клещенко, В. П. Павленка. - К.: Мегатайт, 2000. — 608 с.
245. Марочко В. Голодомор 1932–1933 рр. – Київ, 2007. – (Голодомори). 64 с.
246. Методы анализа текста и дискурса / С. Тичер и др. ; пер. с англ. Харьков : Гуманитарный Центр, 2009. 356 с.
247. Мейс Джеймс. Політичні причини Голодомору в Україні (1932 – 1933 рр.) [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://ekmair.ukma.edu.ua/bitstream/handle/123456789/447/Meis_Politychni_prychyny.pdf?sequence=1&isAllowed=y.
248. Минц С.С. Об особенностях эволюции источников мемуарного характера (к постановке проблемы) // *История СССР*. – 1979. - № 6. – С. 55 – 70.
249. Минц С. Мемуары и российское дворянство: источниковедческий аспект историко-психологического исследования. Санкт-Петербург: Нестор, 1998. 260 с.
250. Минц С. О междисциплинарности в историко-культурном исследовании // *Особенности историко-психологического исследования*. Краснодар: Изд-во КубГУ; МНЦИПИ, 2002.
251. Михайлова І.Ю. Розвиток пенсійного законодавства в СРСР у післявоєнний період. // *Університетські наукові записки*, 2017, № 63, С. 193 – 203
252. Мицик Ю.А. Джерела з історії національно-визвольної війни українського народу середини XVII століття. – Дніпропетровськ, 1996. 196 с.

253. Мільчев В. Мемуари та щоденники селян Південної України в археографічному вимірі // Мемуари та щоденники. Частина 1 / Упорядники: А. Бойко, С. Плохій / Передмови: С. Плохій, А. Бойко, В. Чоп, В. Мільчев // Джерела з історії Південної України. Том 5. Книга 1. – Запоріжжя, 2005. 484 с.
254. Мільчев В. І., Іріоглу Ю. О. «Усні історії» таврійських болгар як джерело дослідження голодоморів 1932–1933 та 1946–1947 років. Голодомор 1932–1933: запорізький вимір. Запоріжжя: Просвіта, 2008. С. 208–230.
255. Овсієнко В. Світло людей: Мемуари та публіцистика. 2-ге вид., перероб. і допов. – К.: ТОВ "Видавництво "КЛІО"", 2018.
256. Очерки истории коллективизации сельского хозяйства в союзных республиках. – Москва, 1963.
257. Папакін Г. Українські визвольні змагання 1939–1956: джерельний контент. – Вип. 1: Проблеми класифікації й змісту джерел повстанського та радянського походження / Відп. ред. Г. Боряк. НАН України. Інститут історії України. – К.: Інститут історії України, 2012. – 358 с.
258. Пашина Н.П. Формування етноструктури Донбасу в контексті соціально-економічних перетворень краю пореформеного періоду (1861 – 1900 рр.): Автореф. дис. ... канд. іст. н. Київ, 1997
259. Петров В. Діячи української культури (1920 – 1940 рр.) жертви большевицького терору. Київ, 1992.
260. Плохій С. Селянська Кліо: історична пам'ять та національна ідентичність в радянській Україні // Мемуари та щоденники. Частина 1 / Упорядники: А. Бойко, С. Плохій / Передмови: С. Плохій, А. Бойко, В. Чоп, В. Мільчев // Джерела з історії Південної України. Том 5. Книга 1. – Запоріжжя, 2005. 484 с.
261. Попович М. Кровавий век. – Харьков, 2015. – 990 с.: ил.

262. Попович О.В. Просопографія як метод дослідження культури сліпих кобзарів // *Вісник Маріупольського державного університету*. Серія: філософія, культурологія, соціологія. Вип. 2. Маріуполь, 2011.
263. Про китайських шпигунів у Харківській губернії 1914 року. // «Альфа – Омега» <https://alfa-omega.kh.ua/pro-kitajskih-shpiguniv-u-harkivskij-guberniyi-1914-roku>
264. Пиріг Р.Я. Мемуари сучасників як джерело з історії Української революції 1917 – 1921 років. Доступ: https://shron3.chtyvo.org.ua/Pyrih_Ruslan/Memuary_suchasnykiv_iak_dzherele_z_istorii_Ukrainskoi_revoliutsii_1917_1921_rokiv.pdf?
265. Русначенко А. Тема голодоморів в Україні у творах підпільної публіцистики 1940 – 1950 років: зображення і оцінка // *Голод 1946 – 1947 років в Україні: причини і наслідки: Матеріали*.
266. Санцевич А. В. Використання документів особових архівних фондів у краєзнавчій роботі // *Архіви України*. 1991. № 4.
267. Селянство півдня України в кінці 20-х – на початку 30-х років ХХ століття: побутовий, морально-психологічний та соціальний аспекти / О. Акунін // *Проблеми історії України: факти, судження, пошуки: Міжвід. зб. наук. пр.* — 2006. — Вип. 15. — С. 265-272
268. Сенин А.С. Организация снабжения русской армии вооружением и боеприпасами в годы Первой мировой войны. ХХ век и Россия: общество, реформы, революции. Вып.2. Самара, 2014
269. Субтельний О. Україна. Історія. – Київ, 1991. – 512 с.
270. Старовойтенко І. М. Листування Євгена Чикаленка як історичне джерело : дис. ... канд. іст. наук : 07.00.06. К., 2004. 322 с.
271. Стаховський О. Мікроісторія як напрям історичних досліджень // *Історична панорама*. – 2014. – Вип. 18. с. 66
272. Стрельський В. Джерелознавство історії СРСР: період імперіалізму. Київ: Рад. школа, 1958. 480 с.

273. Стрельський Г.В. Мемуари як джерело вивчення історії Великого Октября на Україні. – Київ, 1978.
274. Стрельський Г.В. Мемуари як джерело біографічних досліджень про учасників визвольних змагань в Україні (1917 – 1920) // Бібліотека. Наука. Культура. Інформація.: *Наукові праці НБУВ*. Київ, 1998. Вип. 1. – С. 451 – 459
275. Тарле Е.В. Значение архивных документов для истории // *Вестник архивоведения*. – 1961. - № 3.
276. Тартаковский А.Г. Русская мемуаристика XVIII – первой половины XIX в.: От рукописи к книге. – Москва, 1991.
277. Тартаковский А.Г. Русская мемуаристика и историческое сознание XIX в. Москва, 1997
278. Теперь ваша очередь // *Огонек* №8 от 27.02.2012. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://kommersant.ru/doc/1877684>
279. Терещенко Ю. И. Великий Октябрь и становление социалистической экономики на Украине: Очерк истории экономической политики (1917–1920). – Киев: Наук. думка, 1986. – 255 с.
280. Тош Д. Стремление к истине. Как овладеть мастерством историка. Москва: Весь мир, 2000. 296 с.
281. Трагедия советской деревни. Коллективизация и раскулачивание. 1927—1939. Документы и материалы. В 5-ти тт. / Т. 3. – 965 с.
282. Турченко Ф. Г. Пізнати правду... Голодомор 1932–1933: запорізький вимір. Запоріжжя : Просвіта, 2008. С. 6–22.
283. Турченко Ф.Г., Турченко Г.Ф. Південна Україна: модернізація, світова війна, революція (кінець XIX – 1921 р.): Історичні нариси. – Київ, 2003
284. Федорова Н. А. Математические методы в историческом исследовании. Казань: Форт Диалог, 1996. 108 с.
285. Хрестоматия по устной истории: учебное издание / Сост. М.В. Лоскутова. Пер. С англ. – Санкт-Петербург. 2003. 396 с.

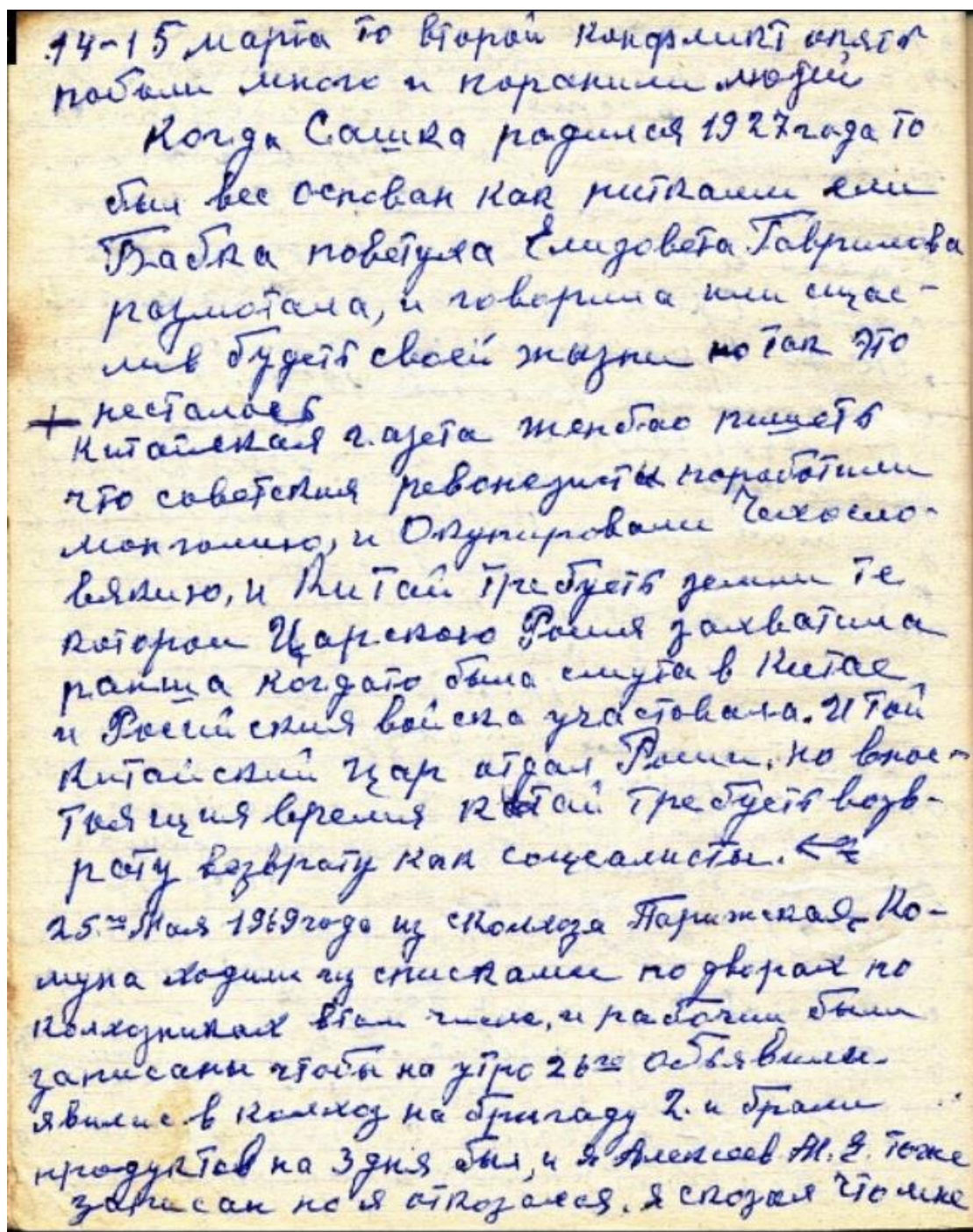
286. Хрящевська Л.М. Іноземні колоністи Півдня України кінця XVIII – середини XIX ст. // *Наукові праці. Історичні науки*. Том 76. Випуск 63. С. 16–20.
287. Черноморский М.Н. Мемуары как исторический источник: учебное пособие по источниковедению СССР. – Москва, 1959
288. Черноморский М.Н. Работа с мемуарами при изучении истории КПСС. 2-е изд. испр. и доп. Москва, Высшая школа.
289. Чоп В.М. Селянські рукописи Південної України як історичне джерело // *Джерела з історії Південної України*. Том 5. Книга 1. – Запоріжжя, 2005. 484 с.
290. “Чорна дошка”: антиселянські репресії (1932–1933) Електронний ресурс
https://chtyvo.org.ua/authors/Papakin_Heorhii/Chorna_doshka_antyselianski_represii_19321933.pdf
291. Чубіна Т.Д. Просопографія як метод дослідження козацько-старшинських родів // *Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету*. Вип. 26. Запоріжжя, 2009.
292. Шаповал Юрій. Голодомор 1932–1933: втрата та винайдення: з публ. архів. док. Дзеркало тижня. 2006. 18–24 листоп. (№ 44).
293. Шестаков В. Социально-экономическая политика советского государства в 50-е – в середине 60-х годов. – Москва, 2006.
294. Шмид В. Нарратология. – Москва: Языки славянской культуры, 2003. 312 с.
295. Шушляннікова Н. В. Соціокультурна історія Херсонщини кінця XVIII – початку XX ст. за нарративною літературою : дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01. Херсон, 2002. 203 с.
296. Щур Ю. Історія Криворіжжя в роки Другої світової війни. 2006.
297. Юрійчук Є.П. Становлення і характер радянської влади в Україні. – Київ, 1998.

298. Якобчук С. О. Документальна спадщина Ф. П. Матушевського: історико-джерелознавчий аспект : автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.06 / С. О. Якобчук ; НАН України, Ін-т укр. археог-рафії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського. – Київ, 2011.
299. Beradt, Martin (1881–1949): *Erdarbeiter. Aufzeichnungen eines Schanzsoldaten*, 1919. Später auch unter dem Titel *Schipper an der Front*, Berlin 1929
300. Dos Passos, John (1896–1970): *Three Soldiers*, 1921 / *Drei Soldaten*, 1922
301. Holodomor 1932 – 1933. *Wielki Glod na Ukrainie v dokumentach Polskiej diplomacji I wywiadu*. – S. 299
302. Steven M. Smith, Sarah C. Moynan. *Forgetting and Recovering the Unforgettable*. *Psychological Science*. May 2008. V. 19. P. 462–468
303. «Mutters Kriegstagebuch» *Die Aufzeichnungen der Antonia Helming 1914-1922* 2005, *Rückblick*, Band 3, 348 S
304. Wilhelm Heiders *Erster Weltkrieg. Aufzeichnungen aus Feldzug und Lazarett*. Buch. Softcover, 2014, 120 S

ДОДАТКИ

Додаток 1

текстологічний аналіз уривку з споминів Михайла Алексєєва

«1969 г., и вот 2 марта с Китаем конфликт. 31 человек убит наших и много ранено // 14 – 15 марта, то второй конфликт. Опять побили много и поранили людей ...

... Китайская газета Женьбао пишет, что советские ревонезисты поработили Монголию и оккупировали Чехословакию. И Китай требует земли те, которые царская Россия захватила раньше. Когда-то была смута в Китае, и Российские войска участвовали. И той китайский царь отдал России. Но в настоящее время Китай требует возврату, как социалисты». (Алексеев. С.769)

Оскільки фактичним часом створення мемуарів Михайла Алексеева можемо вважати 1915 – 1976 роки, починаючи з щоденникових записів періоду участі в подіях Першої світової війни. Зважаючи на те, що даний уривок тексту хронологічно витриманий відносно тексту оповіді, проте стосується одного з останніх дописів (додатків) відносно загального тексту спогадів. Можемо казати про час його створення як початок 70-х років ХХ століття.

Аналізуючи приведений уривок, передусім, звертає на себе увагу цитування автором китайської газети «Женьбао». Назва газети схоже була сприйнята на слух та адаптована під більш звичну вимову. Адже мова йде, без умовно, про «Женьмінъ жибао» («Народна газета») – китайська щоденна газета, орган ЦК Комуністичної партії Китаю.

Витримка з аналізованої цитати «...что советские ревонезисты поработили Монголию и оккупировали Чехословакию...» у зв'язку з повідомленням про радянсько-китайський конфлікт 1969 року на Даманському відправляє до статті «Геть нових царів» яка вийшла друком 4 березня 1969 року як передовиця вже згаданої газети ЦК КПК «Женьмінъ жибао». (http://library.maoism.ru/Down_with_New_Tzars.htm)

В статті знаходимо, не лише наведений в аналізованій цитаті зворот, який в оригіналі виглядає наступним чином: «Той факт, що кліка радянських ревізіоністів-ренегатів безперервно робить озброєні вторгнення на китайську територію і провокує прикордонні інциденти, зайвий раз з усією ясністю показує народам світу, що ця жменька ренегатів є купкою найчистіших

соціал-імперіалістів, нових царів. Вона за своєю сваволею жорстоко грабує народи деяких країн Східної Європи і варварською гнітить їх. Вона дійшла навіть до того, що пустила в хід війська чисельністю сотні тисяч людей, які окупували Чехословаччину, і перетворила велику територію Східної Європи на сферу свого впливу з наміром створити колоніальну імперію типу царської. Те саме вона робить і в Азії. Вона не лише перетворила Монгольську Народну Республіку на свою колонію, а й намагається зробити крок уперед — захопити територію Китаю». Повторюється у статті й аргументація дій Китаю яку наводить Михайло Алексеєв.

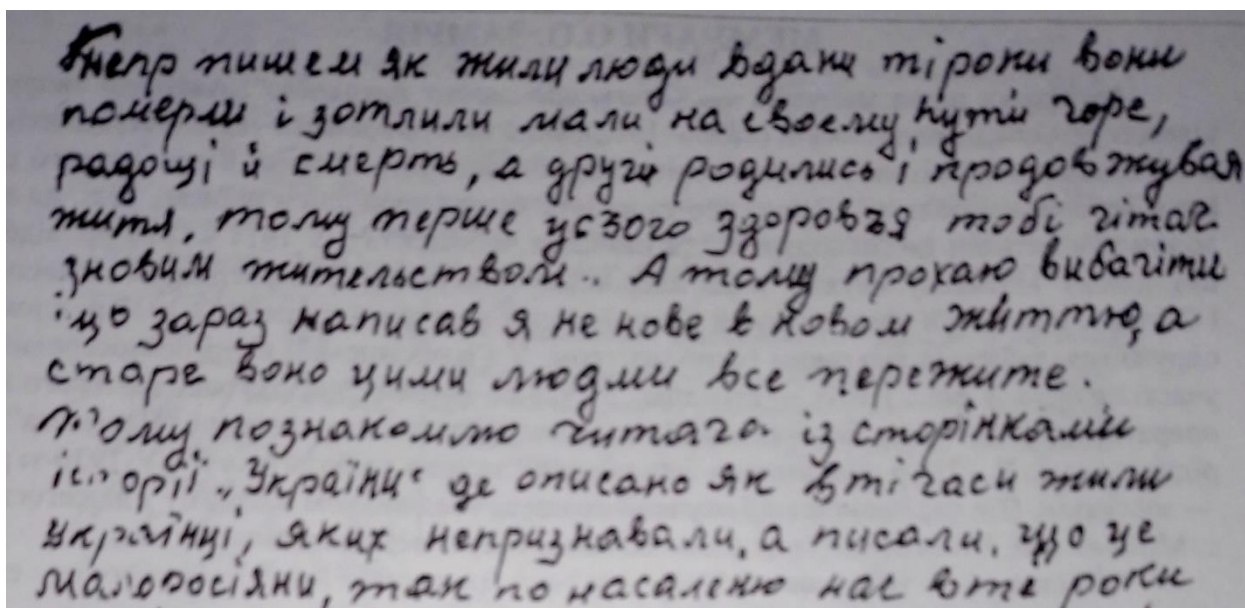
Звертає на себе увагу, що термін про радянських ревізіоністів в аналізованій цитаті пишеться як «советские ревонезисты». Слово «ревонезисты» або «ревизионисты» по тексту мемуарів ми більше не знаходимо. Можемо припустити що воно було мало вживаним для автора, сприйнято та передано на слух, як і у випадку з назвою китайської газети.

Крім того, сумнівним є той факт, що в період «застою», коли реагуючи на конфлікт на острові Даманському радянська преса друкувала статті «Позор пекинским провокаторам!» (https://elar.urfu.ru/bitstream/10995/60442/2/15%282032%29-1969-03-12_bw.pdf) до рук звичайного селянина з південноукраїнського краю могла потрапити китайська газета з відверто антирадянськими настроями та висловлюваннями.

Відповідно газета «Женьмінъ жибао», як першоджерело, хоча автор мемуарів сам посилається на нього, виглядає сумнівним. Враховуючи, що певні слова скоріше за все були сприйняті на слух та знаючи з біографії Михайла Алексеєва той факт, що він слухав по радіо «іноземні голоси» можемо припустити, що першоджерелом наведеної в аналізованій цитаті інформації є іноземна радіо програма яка транслювалась на радянську територію і лише цитувала китайську газету «Женьмінъ жибао».

Додаток 2

графологічний аналіз почерку Тихона Рубеля

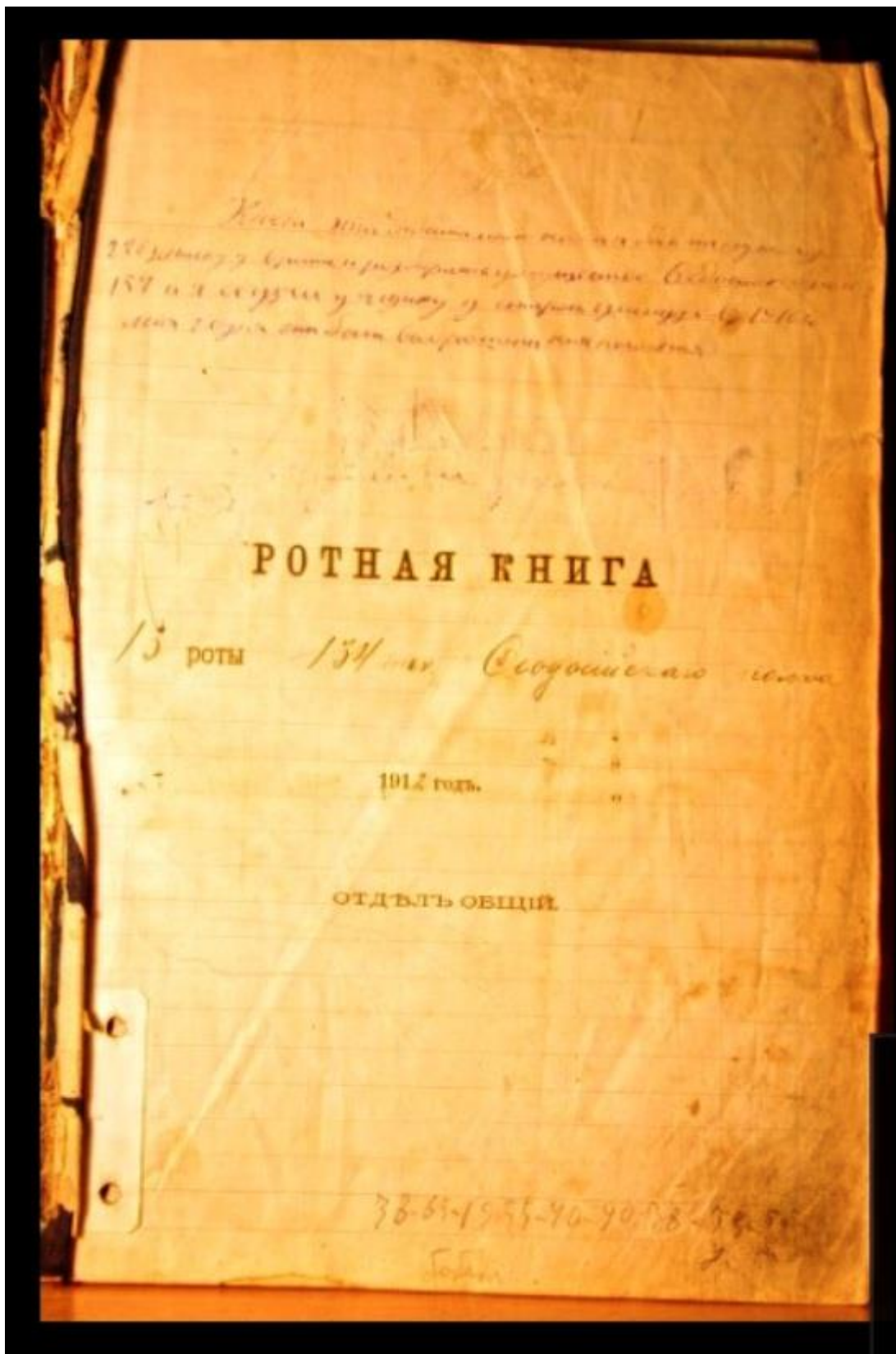
Аналіз проводився на методологічній основі запропонованій учбовим посібником «Графологія – характер за почерком» Володимира Кравченко (https://royallib.com/book/kravchenko_vladimir/grafologiya_harakter_po_pocherku.html) та онлайн ресурсу «Графологія – Абетка особистості» (<http://grafol.ru/glaw.php>)

1. Розмір почерку – дрібний та регулярний. Свідчить про належність автора тексту до категорії – інтроверти. Мають схильність до творчої діяльності, у дискусіях переважно залишаються на своїх позиціях та віддають перевагу самотійній роботі.
2. Нахил почерку – переважно правий, в середньому на 15 градусів. В окремих місцях нахил відсутній. Подібні ознаки характерні людям, що звикли відрито висловлювати власні думки, здатним себе контролювати та вмiють утримувати баланс між раціональним та емоціональним.
3. Розмір букв – дрібний. Що свiдчить про здатність людини до самоконцентрації, стриманості та не агресивності. Здатність поєднувати об'єктивний та суб'єктивний погляд.
4. Натиск при письмі – сильний. Говорить про енергійність, наполегливість та високу працездатність людини.
5. Горизонтальність рядків – рівна від початку рядка до завершення. Характеризує особу, як врівноважену людину, здатну ретельно продумувати свої дії та контролювати емоції.

6. Відстань між рядками – незначна. Є свідченням, передусім, бережливості.
7. Розмір полів вільних від тексту – незначний, фактично відсутній. Додаткове свідчення про бережливість автора тексту до наявних ресурсів.

Додаток 4

Щоденник Івана Ярошенко

Додаток 5

Фрагмент щоденника Івана Ярошенко

№№ справ по справу	Місяць і день	П Р И Х О Д Ъ	Всего							
			Радничий		Личной сумы		Особой сумы			
			1917	1918	1917	1918	1917	1918	1917	1918
		<p>Внесено на счет 1 руб. 20 коп.</p> <p>Внесено на счет 2 руб. 50 коп.</p> <p>Внесено на счет 3 руб. 00 коп.</p> <p>Внесено на счет 4 руб. 50 коп.</p> <p>Внесено на счет 5 руб. 00 коп.</p> <p>Внесено на счет 6 руб. 00 коп.</p> <p>Внесено на счет 7 руб. 00 коп.</p> <p>Внесено на счет 8 руб. 00 коп.</p> <p>Внесено на счет 9 руб. 00 коп.</p> <p>Внесено на счет 10 руб. 00 коп.</p> <p>Внесено на счет 11 руб. 00 коп.</p> <p>Внесено на счет 12 руб. 00 коп.</p> <p>Внесено на счет 13 руб. 00 коп.</p> <p>Внесено на счет 14 руб. 00 коп.</p> <p>Внесено на счет 15 руб. 00 коп.</p> <p>Внесено на счет 16 руб. 00 коп.</p> <p>Внесено на счет 17 руб. 00 коп.</p> <p>Внесено на счет 18 руб. 00 коп.</p> <p>Внесено на счет 19 руб. 00 коп.</p> <p>Внесено на счет 20 руб. 00 коп.</p> <p>Внесено на счет 21 руб. 00 коп.</p> <p>Внесено на счет 22 руб. 00 коп.</p> <p>Внесено на счет 23 руб. 00 коп.</p> <p>Внесено на счет 24 руб. 00 коп.</p> <p>Внесено на счет 25 руб. 00 коп.</p> <p>Внесено на счет 26 руб. 00 коп.</p> <p>Внесено на счет 27 руб. 00 коп.</p> <p>Внесено на счет 28 руб. 00 коп.</p> <p>Внесено на счет 29 руб. 00 коп.</p> <p>Внесено на счет 30 руб. 00 коп.</p> <p>Внесено на счет 31 руб. 00 коп.</p> <p>Внесено на счет 32 руб. 00 коп.</p> <p>Внесено на счет 33 руб. 00 коп.</p> <p>Внесено на счет 34 руб. 00 коп.</p> <p>Внесено на счет 35 руб. 00 коп.</p> <p>Внесено на счет 36 руб. 00 коп.</p> <p>Внесено на счет 37 руб. 00 коп.</p> <p>Внесено на счет 38 руб. 00 коп.</p> <p>Внесено на счет 39 руб. 00 коп.</p> <p>Внесено на счет 40 руб. 00 коп.</p> <p>Внесено на счет 41 руб. 00 коп.</p> <p>Внесено на счет 42 руб. 00 коп.</p> <p>Внесено на счет 43 руб. 00 коп.</p> <p>Внесено на счет 44 руб. 00 коп.</p> <p>Внесено на счет 45 руб. 00 коп.</p> <p>Внесено на счет 46 руб. 00 коп.</p> <p>Внесено на счет 47 руб. 00 коп.</p> <p>Внесено на счет 48 руб. 00 коп.</p> <p>Внесено на счет 49 руб. 00 коп.</p> <p>Внесено на счет 50 руб. 00 коп.</p>								
		<p>В 1920 году от 1 сентября по 15 октября</p> <p>наката Крайнему за 86 руб. 00 коп.</p> <p>научно упр. 15 руб. 20 коп. 14 марта 1920 года</p> <p>5 руб. 18 коп. 14 марта 1920 года</p> <p>и того ушло по 10 руб. 25 руб. 18 коп.</p> <p>и того ушло по 10 руб. 25 руб. 18 коп.</p> <p>научно упр. 1 руб. 50 коп. 1 декабря 20 марта</p> <p>25 руб. 00 коп. 20 марта 1920 года</p> <p>за апрель 5 руб. 00 коп.</p> <p>денег научно по 3 руб. 00 коп. от 1 мая по 1 августа</p> <p>15 руб. 00 коп. хлеба 1 руб. 00 коп. а за апрель 2 руб.</p>								
		<p>г.р. Екатерина Пав.</p> <p>Корошова ул. дом 122</p> <p>Людмила М. Каренко</p>								

Додаток 6

Фрагмент книги 1 спогадів Данило Ляха

- Невільке життя. Ізоляція.
1. Ув'язнен - 1945 р. 13го лютого.
 2. Етап до Обл. НКДБ - Слідство. 17/III 45 р.
 3. Переведено до тюрми 17/IV
 4. Суд трибуналу 14 травня 1945 р.
 5. Переведено до "Пересілки". 1/V
 6. Етап до ХРС табарів 20-21/VII
 7. Прибув до Херсона УМК №13, 22го липня 1945 р.
 8. Переїждо в ЧпЗ встату 5го серпня 1946 р.
 9. Хвороба. Лікарня ХРС з 31 серпня 1946 р.
 10. Прибув з Ц.ХРС. лікарні в ЧпЗ 16го січня 1948 р. 1/2
 11. Переведено на ЧпЗ на лісопелар. роботи
26го лютого 1949 р.
 12. В етап: з ЧпЗ до ЧпЗ - 28/II 1951 р.
 13. Далі по етапу - 5/III 1951 р.
 14. Прибув в м. З'ялбуцький Ров. обл. в Чп 9 березня 1951 р.
 15. Етап до Чп Біл. м. Сарки. восня 1953 р. 28
 16. там же в Чп - З'ялбуцький 29/VII 1954 р.
- Вибрався на волю 10/XI 1954 р.
 Прибув до друку 13/XI 1954 р.
- 9 р. 9 м.

Додаток 7

Фрагмент книги 2 спогадів Данило Ляха

Спогади про життя моє.

Ой змигнули скоро
 Літа молодії,
 Моє життя задіти-
 І щастя й надії.

/Колесов-Зринченко/

Народився я у 1887 році 14го грудня по ст. ст.
 при селі Дідрівці (Ваша Михайлівка) був. Олек-
 сандрівського повіту на Катеринівщині.

Три малята панна Медунцова був такий
 хутір, або присілок що й звався Медунцова.
 Там родилися мої брати, сестри і певно в м. Дідрівці.
 Від прагид походять з села Іванівки, що на р. Вовчий
 за 30-40 км. від Медунцової, яка теж родилась біля
 Вовчої.

Початки заселення Іванівки - з року 1775го.
 По зруйнуванні Січ Запорозької гостина козацтва,
 з своїми сім'ями, поїхали в Туреччину і з Туреч-
 чин Січ Закарпатську. Там була оселилась на Тамані,
 Кубанщині. На Запорозькі степи лишило решту козац-
 тва і селянства, що тікали від панів і ріжених Пайса-
 ких, та московських гнобителів.

Упоравшись із Січю тодішн царюся-Катерина
 повела скажену колонізацію запорож. степів
 великим зброєм: німцями, голандцями, грека-
 ми, болгарями і ін. Роздавала великі землі своїм панам.

Історія утворення Іванівки прибуло така:
 Зійшов Козак (старшина) Зигиринець Іван, на р. Вели-
 чині Яром, що зараз за горою, на північ від р. Вовчої
 оселився, завів своє господарство. До його хутора
 приселювались інші козаки і селяне. Через 20 р. до

Додаток 8

Фрагмент спогадів Олександра Замрії

Размилення

1

Над статтею Белега стелекта
 Литератури релігій
 Кандидата філософських Наук Є. Степанов
 Релігія майже повністю вилучена. Що
 поважають і виконують церковні обряди люди,
 мусульмани і єврейські свідки 80ти лет і то
 не все, особливо мусульмани то лиш один процент.
 А среди молодітей народженої в новій Советській
 Зві, нет стиду нет ~~страха~~ страху бога, не боя-
 тся людей не стидяться, и тинже в важних
 селнях робото наслідок стариков и старух або
 вельне отця матер может казвати дурман
 а разве умилий сир чинто год может образити
 так отця чинто мат, елиби бил он ужен
 то не называли отця дурманом, а мат сирце, когда
 отцу і матеру до 80ти лет и он з комотили
 работает буржактерами. Аще враще бросит
 мати чинти отнее на вартуру, а то чинат в ео
 раса, а то она злая мат заставляет гарба полоти або
 пали мити оми люди уже пугетурние ли отрабо
 тали

Додаток 9

Титульний аркуш зошита №6 споминів Михайла Алексєєва. З малюнком портрета автора – Алексєєва Михайла, - намальований його сином – Олексієм.

Додаток 10**Фотографія Алексєєва Михайла. Родинний архів Алексєєвих.**

Додаток 11

Фрагмент споминів Михайла Алексєєва

Франція 1908 року 2
 Знає у Гейровки жини Гансов дочкою роботає
 в Ново-Уширєвки в Транку вєсь було два сїа
 старший Гавриш а мнїшїй Самко старший фрей-
 рефрикован, а мнїшїй играє на гармонїю
 Гавриш свїтло танцюван урнїх бїлих друзь Я
 Матанов урнїа Земєанї Давїд, а Соєганов Фре-
 дер. Вєсєгда они ездїли в дурнїа сєна гдє бїли
 храм, и вєсєгда они чїстїте, и их кєкто нєгдє
 кєкто нє обїдєтє по свїтло пєвнїстєванї. И вєт
 раз при пєвнїстєвє прїмїтєт сє бїя пощїканд-
 мїи урнїа, и Самко. И Самко дєржа в ру-
 ке вєдєлку, и в дєржї урнїу в мєсєку вєдєлки,
 и порнїанї. Тєу друзь и в рєчїа раз бєлїшєв
 Соєганов Фредер бїи старшїа он жєкнїшєя
 на Зєкєвєї дєкї Анїєн. Прїшїо в рєчїа у
 урнїа мєна затнїа, и они помирнїи с Сам-
 кої опнїтє стїли друзь, нє урнїа говорнїи
 хї я я тєбє прїстїи нє я вєсє там нє забуду.
 И вєт дїи друзь прїдєлїанї урнїтєв, и их
 бїя мнє. Лїстїи они раз нє бїли Пубєва
 Фредера Нїєрїї бїиє гєловї вєсєгда. Самко
 Гансов бїиє знанїи в дєкї свїтлїкї 1908
 Пїсєрїя Кєвєнїова, нє кєтїан єї а вєсє
 га

Додаток 12

Стаття присвячена Михайлу Алексєєву «Життя в 90 літ». Газета Новотроїцького районного комітету Компартії України та районної ради народних депутатів Херсонської області «Трудова слава» №11 (7656) від 25 січня 1986 року. Родинний архів Алексєєвих.

Додаток 13

Свідоцтво про участь у Всесоюзній сільськогосподарській виставці.
Москва 1939 рік. Родинний архів Алексєєвих.

Додаток 14

Свідоцтво про участь у Всесоюзній сільськогосподарській виставці.
Москва 1954 рік. Родинний архів Алексєєвих.

Додаток 15

Вступ до споминів В. Белоусова. Виявлених в ході підготовки дисертаційного дослідження.

Благодарные воспоминания представляет интерес для очень небольшого круга людей, но для некоторых людей, они могут иметь интерес, если среди них будут люди, кому не безразличны их истоки, корни, кто были их предки, родоначальники.

О своих предках я знаю очень не много и именно это познание навело меня на мысль оставить для своих детей и их детей хоть маленький след себе, о своем отце и деде (о более дальних своих предках я не знаю ничего). Так как по своему складу ума, я отношусь к людям с философскими воззрениями на жизнь в идеалистическом ее понимании, я с благоговением чту память своих предков, т. к. не будь их, не было бы меня, моих детей, внуков и их потомства. Важнейшее отношение к памяти своих отцов, дедов, прадедов, означает духовную культуру, отсутствие религиозного понимания жизни и ее истоков, уродливость нравственных качеств воспитания. Материалистическое восприятие мира, делает человека духовно бедным, убогим, интерес жизни которых замкнулся исключительно на удовлетворении материальных потребностях тела.

«Время не выбирает...»

Да, к сожалению, природа не наделила человека силой выбора времени удобного для его жизни. Наверное, это и мучительно.

Если бы не было такого ералаша на земле.

И все таки не было голода на Украине в 1921-1922 годах, в 1932-1933 годах, миллионы людей могли бы еще долго жить «полезной жизнью», доря радость людям. Если бы не было «большой гнетки» в 1937-1938 годах, если бы не было Великой Отечественной войны, разгрома промышленности Голландии, десятку миллионов людей могли трудиться на благо Украины. Если бы не было Горбачевской «Перестройки...??»

Май 2008г.

В. Белоусов